

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**BÖYÜK BRİTANIYA VƏ AMERİKA MEDIA DİSKURSUNDA
ABREVIATURLARIN STRUKTUR-SEMANTİK VƏ FUNKSIONAL
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İxtisas: 5708.01. – German dilləri

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ Aidə Məhəmməd qızı Cəlilzadə

**Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov**

Naxçıvan — 2023

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏ ABREVIASIYANIN TƏDQIQININ ELMİ-NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	111
1.1. Germanşünaslıqda abreviaturların tədqiqi tarixi.....	111
1.2. Abreviasıyanın tədqiqinin əsas problemləri.....	20
1.3. Abreviaturların əsas tiplərinin fərqləndirilmə prinsipləri.....	28
1.4. Abreviaturların tipologiyası və təsnifi.....	38
1.5. Media diskursunda abreviasıyanın yeri.....	52
II FƏSİL. MEDIA DİSKURSUNDA ABREVIATURLARIN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	58
2.1. Media diskursunda işlənən abreviaturların struktur tipologiyası.....	58
2.2. Media diskursunda abreviaturların komponent təhlili.....	72
2.3. Abreviaturların media diskursda işlənməsinin kəmiyyət xüsusiyyətləri.....	88
III FƏSİL. MEDIA DİSKURSUNDA İŞLƏNƏN ABREVIATURLARIN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	94
3.1. Abreviaturların tematik bölgüsü.....	94
3.2. Britaniya media diskursunda abreviaturların funksionallığı.....	104
3.2.1. Dövlət, dövlət birliklərinin adlarını bildirən abreviaturlar.....	104
3.2.2. Beynəlxalq təşkilat adlarını bildirən abreviaturlar.....	114
3.2.3. Britaniya dövlət, özəl, eləcə də ictimai təşkilat və idarələrinin media diskursda işlənən abreviaturları.....	118
3.3. Amerika media diskursunda işlənən abreviaturların tematik təhlili.....	124
3.3.1. Dövlət və dövlət birlikləri adlarının abreviaturları.....	127
3.3.2. Beynəlxalq təşkilat adlarını bildirən abreviaturlar.....	130
3.4. Media diskursunda işlənən digər abreviaturlar.....	136
NƏTİCƏ.....	143
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	146

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi kommunikasiyanın bir çox sahələrində təkrarlanan sözlərin, xüsusən də təkrarlanan mürəkkəb söz birləşmələrinin daha qısa və sadə vahidlərlə əvəz edilməsinə olan tələbi kəskin şəkildə artırmışdır. Bu amilin təsiri nəticəsində abreviasiyadan və onun nəticəsi kimi meydana çıxan abreviaturlardan istifadə olunmasına meyil xeyli dərəcədə güclənmişdir. Qeyd edilən cəhət abreviaturların linqvistik statusunun, onların yaranma prinsiplərinin, qanunauyğunluqlarının, struktur, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini aktuallaşdırmışdır.

Dilçilikdə abreviasiya və abreviatur məsələsi yeni deyildir. Müxtəlif dillərin materialları əsasında bu məsələyə aid araşdırma və tədqiqatlar aparılmışdır. Qeyd olunan problemə yenidən müraciət olunmasının başlıca səbəbi abreviasiya mexanizminin konkret və dəqiq prinsiplərinin yoxluğudur. Bununla yanaşı, beynəlxalq dillərdə, xüsusən də ingilis dilində yeni yaradılan abreviaturların sayının sürətlə artması onların dekodlaşdırılması, deşifrəsi, orfoqrafiya və orfoepiyası ilə bağlı olan çətinliklərin meydana çıxmasına zəmin yaratmışdır. Bu da dilçilikdə abreviaturlar məsələsinin bir qədər fərqli aspektdə təkrar gündəmə gəlməsini reallaşdırır. Fərqli aspektdən yanaşma abreviaturların yaranma xüsusiyyətlərini və işlənmə sferalarını əhatə edir, onların sözdüzəltmə vasitəsi kimi rolunu aydınlaşdırmağı nəzərdə tutur.

Dil materiallarının təhlili göstərir ki, abreviaturlar ən çox hərbi, iqtisadiyyat, tibb, İKT terminologiyalarında və mətbuat dilində istifadə olunur. İnformasiya mübadiləsində mühüm rol oynayan kütləvi informasiya vasitələrində abreviaturların işlənmə xüsusiyyətləri, onların media diskursunda funksionallığı ilə bağlı məsələlər tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb edir. Media diskursda baş verən abreviasiya prosesinə diqqətin artırılması təsadüfi deyildir. Belə ki, müasir mətbuat insan həyatında önəmli rol oynayan bütün sahələrə aid məlumatlar verir, həmin sahələrdəki abreviaturlardan yetərinə istifadə edir. Hazırda dövlət idarəetmə sistemlərinə aid

abreviaturlar çoxalmışdır. Dövlət, partiya, dövlət strukturlarının, beynəlxalq təşkilatların, müxtəlif cəmiyyət və təşkilatların, idarələrin adlarının abreviaturlaşması prosesi, demək olar ki, başa çatmışdır. Nəticədə qəzet və jurnallarda, internetdə bu abreviaturlardan istifadə olunması adi hal almışdır.

Daha çox yazılı dil üçün səciyyəvi olan abreviaturların az olmayan bir qismi o qədər sabitləşmiş və geniş miqyasda yayılmışdır ki, onlar şifahi nitqdə də tez-tez səsləndirilən dil vahidlərinə çevrilmişdir. Onların növ və tiplərinin çoxalması, böyük sürətlə yenilənməsi heç bir şübhə doğurmur, özünü aşkar şəkildə nümayiş etdirir.

Abreviaturların ingilis dilində daha çox istifadə olunması və bu dildə abreviaturların yaranmasının geniş vüsət alması aşkar həqiqətdir. Abreviaturların funksionallıq qazanmasında media diskursu müstəsna rol oynayır və müasir abreviatur mənzərəsinin aydınlaşdırılması üçün əvəzsiz material sayıla bilər. Tədqiqat işinin aktuallığını göstərən amillərdən biri bununla birbaşa bağlıdır. Digər bir amil ingilis və Amerika media diskursunda abreviaturların yaranma və işlənmə xüsusiyyətlərində oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsinin vacibliyindən irəli gəlir. Abreviaturların ingilis dilində yayılması, bu dildə abreviatur mikrosisteminin açıqlığı, müxtəlif sahələrə aid media mətnlərində işlənməsi onların kompleks şəkildə tədqiqini aktuallaşdırır.

Abreviasiya müasir mətbuatın xarakterik cəhətlərindən biri olub publisistik üslubun diferensiaslaşdırıcı amili rolunu oynayır. Məsələyə bu istiqamətdən yanaşdıqda abreviasiya üsullarının, həmçinin abreviaturların standartlaşdırılmasının əhəmiyyəti üzə çıxır.

Çağdaş dilçilikdə mətbuat dilinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilir. Son illərdə müxtəlif diskurs növlərinin, o cümlədən media diskursunun tədqiqi ilə bağlı germanşünaslıqda (K.Sunden, A.Beklund, R.Uels, O.Yesperson, G.Cook və s.), rus dilçiliyində (İ.V.Arnold, V.P.Artamonov, L.P.Batireva, Q.Q.Qaltseva, A.S. Muriçova, A.P. Şapovalova və s.) xeyli tədqiqatlar aparılmış [Bax: 143; 122; 54; 66; 36; 46; 98; 116; 124 və s.], həmin tədqiqatlarda abreviasiya və abreviaturlar, abreviatur yaradıcılığı məsələləri araşdırılmışdır [15; 16; 59; 81; 90; 20; 21; 25; 41;

80; 104 və b.]. Azərbaycan dilçiliyində qəzet dili, eləcə də mürəkkəb ixtisar sözlərinə aid məsələlər araşdırılmışdır [3; 12].

Abreviaturların və onların mətbuat dilində işlənmə xüsusiyyətlərinin müəyyən səviyyədə araşdırılmasına baxmayaraq, bu sahədə həllini tapmamış mübahisəli məsələlər az deyildir. İngilis və Amerika media diskursunda abreviasiya və abreviatur problemi də kompleks şəkildə bu günə qədər tədqiq edilməmişdir.

Tədqiqatın obyektı Britaniya və Amerika media diskursunda işlənmiş abreviaturlar, onların tam formaları, abreviaturları təşkil edən komponent və elementlərdir.

Tədqiqatın predmetini abreviaturların struktur-semantik və funksional xüsusiyyətlərinin, abreviasiya mexanizminin, abreviaturların media diskursunda işlənmə səbəblərinin üzə çıxarılması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturların struktur-semantik və funksional xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- abreviasiyayı doğuran səbəbləri aydınlaşdırmaq;
- abreviaturları tərkib komponentlərinə görə təsnif etmək;
- abreviaturların struktur tiplərini və modellərini müəyyən etmək;
- abreviaturların semantik modellərini təyin etmək;
- Britaniya və Amerika media diskursuna aid materiallar əsasında KİV mətnlərində işlənən abreviaturların struktur tiplərini və onların məhsuldarlığını təyin etmək;
- Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturların tematik təsnifini vermək;
- media diskursunda abreviaturların tematik növlərinin işlənmə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;
- Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturların struktur semantik və tərkib komponentlərinə görə tutuşdurma təhlilini aparmaq.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada təsviri, müqayisəli-tutuşdurma, abreviaturların lüğət definisiyalarının təhlili, kontrastiv və komponent təhlili metodlarından istifadə edilmişdir. Abreviaturların işlənmə tezliyinin təyini məqsədilə statistik hesablamalar tətbiq edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

1. Abreviasiya dildə qənaət prinsipinin reallaşdırılması nəticəsi kimi meydana çıxmış, sonradan bu məqsədə xidmət etməklə yanaşı, söz və termin yaradıcılığı, təkrar nominasiya vasitəsi kimi də geniş tətbiqini tapmışdır.

2. Abreviasiya adlandırılanın xətti uzunluğunun ixtisarının xüsusi semiotik prosesidir. Bu prosesin nəticəsi uzun tam formanı əvəz edən yeni vahidin yaranması ilə nəticələnir. Təkrar nominasiya vahidi olan yeni vahid abreviatur adlandırılır.

3. Abreviaturlar dildə özünün məxsusi qanunauyğunluqları və funksionallığı olan alt sistem əmələ gətirir. Dilin inkişafı və təkamülü prosesində dildə olan abreviaturların sayı artır və nəticədə qeyd olunan alt sistemin elementləri sayı daim genişlənir.

4. Dilin abreviaturlar alt sistemi açıq sistemdir. Bu sistemin bəzi elementləri zaman keçdikcə köhnəlib istifadədən çıxır, eyni zamanda sistemə yeni elementlər daxil olur. Dildə yeni abreviaturların yaranması daha sürətlə gedir.

5. Dildə meydana çıxan hər bir yeni abreviatur ilk dövrdə müvafiq tam formanın variantı kimi funksionallıq göstərir. Bu təkrar nominasiya vahidi tədricən dildə qəbul olunaraq kontekstdən asılı olmayan leksik vahidə çevrilir.

6. Abreviaturların müxtəlif struktur-semantik tipləri vardır. Struktur-semantik tiplər müəyyən meyarlar əsasında təyin olunur və abreviaturların təsnifi yolu ilə müəyyənləşir. Abreviaturların müxtəlif struktur-semantik təsnifləri mövcuddur. Hər bir təsnif müəyyən meyarlar və ya meyarlar çoxluğu əsasında aparılmışdır.

7. Abreviasiyaya məruz qalan tam və yaxud ilkin formanın öz, abreviasiya nəticəsində yaranan abreviaturların öz komponent tərkibi vardır və onlar əsasən bir-birindən fərqlənir.

8. Abreviaturların tipologiyasının əsasında tam formanın ixtisar üsulu durur. Abreviasiya qısaltma, kəsmə, kəsib-yapışdırma, inisial fonem və qrafemlərin, eləcə

də onların birləşmələrinin birləşdirilməsi, inisial, medial, final hecaların kəsilib birləşdirilməsi, inisial heca və sözün birləşdirilməsi və digər üsullarla reallaşır. Abreviasiya prosesində tam formadan götürülən abreviatur komponentlərinin seçilməsinin ümumi qanunauyğunluğu yoxdur.

9. Abreviaturaların struktur tiplərinin sayı çoxdur və bu struktur tiplər abreviaturun tərkibindəki komponentlərə, eləcə də abreviasiya mexanizminə görə təyin edilib adlandırılır.

10. Müxtəlif diskurs növləri abreviaturaların spesifik işlənməsi ilə səciyyələnir. Media diskursunda abreviaturalar daha məhsuldar şəkildə istifadə olunur.

11. Britaniya və Amerika media diskursunda abreviaturaların struktur tiplərinin və tematik növlərinin işlənməsində əsaslı fərqlər müşahidə olunmur. Abreviasiya mexanizmində və abreviatura əlavə işarə və simvolun daxil edilməsində Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturalar arasında müəyyən fərqlər aşkara çıxır. Amerika media diskursunda abreviaturaların nöqtəli növündən daha çox istifadə olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Britaniya və Amerika media diskursunun abreviatur mənzərəsi Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq mətbuatda çap olunmuş mətnlər əsasında ətraflı şəkildə təsvir edilmişdir. Media diskursunda qeydə alınan abreviaturaların təhlili və tədqiqi onların düzəlməsi üçün tətbiq edilmiş abreviasiya mexanizminin aydınlaşdırılması zəminində aparılmışdır. Abreviaturaların müxtəlif dillərin materialları üzrə verilmiş təsnifləri nəzərə alınmaqla yenidən qruplaşdırılması məsələsinə baxılmışdır. İlk dəfə olaraq tam forma və abreviaturun komponentlərinin təyin edilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmış, Britaniya və Amerika media diskursunda qeydə alınan abreviaturaların komponent tərkibləri və bu komponentlərin birləşdirilməsi prinsipləri müəyyən edilmişdir. Britaniya və Amerika media diskursunun abreviaturaları müqayisəli-tutuşdurma təhlilinə cəlb edilmiş, ilk dəfə olaraq standart və standartdan kənara çıxan abreviaturaların müqayisəsi aparılmışdır. Britaniya və Amerika media diskursunda qeydə alınan abreviaturaların işlənməsinin kəmiyyət xarakteristikalarının təyin olunması üçün hesablamalar və statistik təhlillər

aparılmışdır. Tədqiqatda abreviaturların struktur, eləcə də tematik tipləri, onların media diskursda işlənmə spesifikasiyası araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat abreviasiyanın ümumi nəzəriyyəsinin zənginləşdirilməsi istiqamətində bir çox aspektdən nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Bura media diskursunda əvvəl yaradılmış və qəbul edilmiş standart abreviaturlarla yeni düzəldilən ixtisarlara abreviasiya mexanizmlərində özünü göstərən fərqli cəhətlərin səbəbləri aydınlaşdırılması, abreviatur və onun əvəz etdiyi tam formanın komponenti anlayışının təyin edilməsi, abreviatur komponentlərinin ümumi miqdarında və formasında aşkara çıxan fərqlərin motivləşməsinin araşdırılması, abreviatur komponentlərinin bir-biri ilə birləşmə qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirən elmi yanaşmanın işlənilib hazırlanması, abreviaturların struktur və tematik təsnifində meyar və prinsiplərin təyin olunması, abreviaturların funksionallığı ilə ümumi abreviasiya nəzəriyyəsi arasında qanunauyğunluqların aşkara çıxarılması, fəal abreviasiya proseslərinin dilin inkişafı və təkamülü ilə bağlılığı kimi məsələlər daxildir. İngilis dilində abreviasiyaya şərtləndirən amillərin aydınlaşdırılması, abreviaturların media diskursunda işlənmə meyilinin sürətlə genişlənmə səbəblərinin müəyyən edilməsinə cəhd göstərilməsi elmi-nəzəri baxımdan əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondadır ki, dissertasiyada əldə olunmuş nəticələr Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturların əsas hissəsinin siyahılarının tərtibinə imkan verir və həmin siyahıların birləşdirilməsi Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturların müqayisəli vahid siyahısının tərtibini təmin edir. Tədqiqatın materialları Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturların orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarını yaratmaq üçün baza rolunu oynaya, abreviaturlar əsasında ikidilli abreviatur lüğətlərinin tərtibində, mövcud lüğətlərinin təkmilləşdirilməsində, ingilis dilinin leksikologiyasına dair dərslik və metodik vəsaitlərin hazırlanmasında, abreviasiya və abreviaturlara aid xüsusi seminar və mühazirələrdə istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın materialları və mənbələri. Tədqiqatın materialı Britaniya və Amerika qəzetlərində müxtəlif rubrikalarda dərc olunmuş yazıların mətnlərindən

seçilmişdir. Abreviaturların seçildiyi əsas mənbələr aşağıdakılardır: 1) Böyük Britaniya mətbuat vasitələri: “The Times”, “The Financial Times”, “The Guardian”, “The Daily Telegraph”, “The Independent”, “The Daily Mail”, “The Mirror”, “The Sun”, “The Express”; 2) Amerika qəzetləri: “The New York Times”, “The Wall Street Journal”, “The Washington Post”, “Los Angeles Times”, “USA Today”, “The Herald Tribune”, “New York Post”, “Houston Chronicle”, “The Star Tribune”, “Newsday”, “The Chicago Tribune”, “The Boston Globe”. Tədqiqata 1500-dən artıq abreviatur cəlb edilmişdir. Eyni məna daşıyan fərqli strukturlarda olan abreviaturlar tədqiqat materialına ayrı-ayrı ixtisarlar kimi daxil edilmişdir.

İşin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının 01 may 2018-ci il tarixli iclasında (protokol № 8) təsdiq olunmuş və Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şuranın 25 oktyabr 2018-ci il tarixli iclasında (protokol № 9) qeydiyyatı alınmışdır.

İşin əsas müddəaları müəllifin AAK-ın siyahısına daxil edilmiş jurnal və toplularda çap etdirdiyi 11 elmi məqalə, konfrans materialı və tezisdə öz əksini tapmışdır. Dissertasiyanın nəticələri Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasının seminarında müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri haqqında Humanitar və İctimai Elmlər üzrə I Beynəlxalq Elmi Konfransda, “Şuşa: Zəfərin Təntənəsi” XXVI Beynəlxalq Elmi Konfransda, “Təhsil, tədqiqat və innovasiyanın vəhdəti” mövzusunda doktorant və magistrantların IV Respublika Elmi Konfransında məruzələr edilmişdir.

Əsər Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturların siyahılarının hazırlanmasında, onların müqayisəli vahid siyahısının tərtibində, bu abreviaturlar əsasında ikidilli abreviatur lüğətlərinin tərtibində, mövcud lüğətlərin təkmilləşdirilməsində, ingilis dilinin leksikologiyasına dair dərslik və metodik vəsaitlərin hazırlanmasında, abreviasiya və abreviaturlara aid xüsusi seminar və mühazirələrdə tətbiq oluna bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi “Giriş”, 3 fəsil, “Nəticə” və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın “Giriş” hissəsi 7 səhifə – 13588 işarə, I fəsil 47 səhifə – 91659 işarə, II fəsil 36 səhifə – 58704 işarə, III fəsil 48 səhifə – 90277 işarə, “Nəticə” 3 səhifə – 5021 işarə olmaqla işin ümumi həcmi 162 səhifə – 259249 işarədir.

I FƏSİL

İNGİLİS DİLİNDƏ ABREVIASIYANIN TƏDQIQININ ELMİ-NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Germanşünashıqda abreviaturların tədqiqi tarixi

Müasir dövrdə dildə qənaət fəal şəkildə tətbiqini tapır. Bunun əsas səbəbi, bir tərəfdən, informasiyanın sürətlə ötürülməsidirsə, digər tərəfdən, bu informasiyanın qeydə alınmasına az zaman sərf etməkdir. *“Mətnə təkrarlanan mürəkkəb formaların sadələşdirilməsi, sıxılması hadisəsi geniş yayılmağa başlamışdır. Bu məqsədlə müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Belə vasitələrdən ən çox yayılanı ixtisarlar, abreviatur, akronim və bu tipli qısaltma formalarını əhatə edir”* [6, s. 316]. Qeyd etmək lazımdır ki, ixtisarların yaranması və dildə istifadə edilməsi yeni linqvistik hadisə deyildir. M.Adilov abreviasiyaya aid tədqiqat işində O.A.Dobiaş-Rojdestvenskayaya istinadla göstərir ki, ixtisarlar antik dövrdə yaranmış, ilkin orta əsərlərdə formalaşaraq VI-VII əsrlərdə hazır formalara çevrilmişdi. Onların sistem halında inkişafı sonrakı dövrlərdə davam etmiş, X əsrdən isə sürətli zənginləşmə və tətbiq yoluna qədəm qoymuşdur. Müəllif şərqdə ərəb yazısında siyaqət adlanan xüsusi ixtisar növünün olduğunu, ərəb dilində abreviasiyanın 14 əsrlik bir tarixə sahibliyini qeyd etmişdir [3, s. 12]. Ümumiyyətlə, ixtisarların dildə geniş tətbiqinin X əsrə aid edilməsi fikri aparıcıdır. Qurani-Kərimdə spesifik ixtisarlar sistemindən istifadə edilmişdir. Latın dilində əlyazmaların hazırlanması, mətnlərin yazılması və onların surətlərinin çoxaldılması da dildə ixtisarların artmasına səbəb olmuş, abreviasiyanın inkişafına xüsusi təkan vermişdir.

German dillərində də abreviaturların yaranma tarixi qədimliyi ilə seçilir. “Kurzwortlexikon” adlanan, 1934-cü ildə çap olunmuş ixtisarlar lüğətinin ön sözündə yazılmışdır: *“İxtisarlar və qısa cümlə formalarının tarixi yazı qədər qədimdir”* [150, s.131].

Qədim german dillərində yazının inkişafı ilkin orta əsrlərdən başlanmışdır. Bu dövrdə latın dilində olan abreviaturların alman və ingilis dillərinə keçməsi faktları bəllidir. Məsələn, *N.B.* – *nota bene*, *Dr.* – *doctor*. Latın dili Qərbi Avropada elmdə, dində və kilsələrdə geniş istifadə edilmişdir. Bu cəhət də german dillərində abreviaturların tarixən çoxalmasına təkan vermişdir.

İxtisarlar yarandıqları ilkin dövrlərdə yazı elementləri kimi çıxış etmişlər. Onların sayı artdıqca və müxtəlif mətnlərə daxil edildikcə oxu prosesində müəyyən çətinliklər meydana çıxmışdır. Bu çətinliklər abreviaturların dekodlaşdırılması, yəni açılışı ilə bağlı olmuşdur. Nəticədə abreviatur siyahılarının düzəldilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Qlossari şəklində tərtib olunan belə siyahılar, əslində, ilk ixtisarlar lüğəti rolunu oynamışdır. Birinci belə lüğətin XV əsrdə tərtib olunması qeyd edilir. Həmin lüğət “*Modus Legendi abreviaturas*” adlanmışdır [13, s.13].

XVIII əsrdə İ.Volter abreviaturlar lüğətini hazırlamışdır. Həmin kitabdan sonra E.Fetria yeni ixtisarlar lüğətini tərtib etmişdir. Bu kitab 1745-ci ildə nəşr olunmuşdur.

1886-cı ildə Samuel Fellouz hazırladığı ixtisarlar lüğətinə 2500 abreviatur daxil etmişdir. Onun lüğəti abreviaturların sayının sürətlə artdığını təsdiq edir.

Lüğət tərtibi praktik iş kimi qəbul olunsa da, onların hazırlanması abreviaturlarla bağlı müəyyən normativlər sisteminin qurulmasını tələb edirdi, çünki ilbəl artan ixtisarların yazılışında variativlik, müxtəliflik kifayət qədər çox müşahidə olunmuşdur. Yeni abreviaturların yaranmasında və istifadəsində müasir dövrdə də variativlik az deyildir. Variantlar həm ixtisar formasının seçimindən, həm də qəbul edilən işarələmələrdən, baş və kiçik hərflərin işlədilməsindən qaynaqlanır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ilkin abreviaturlar subyektiv qərarlarla qəbul olunurdu. Abreviatur siyahılarının və lüğətlərin tərtibi bu sahədə müəyyən sistem yaradılmasında əsaslı rol oynamışdır. Qeyd edilən cəhəti nəzərə alsaq, german dilləri üçün hazırlanmış ilk abreviatur siyahılarını, lüğətləri ixtisarlar sahəsində germanşünaslıqda ilk tədqiqat işləri də hesab etmək olar.

Elm və texnikanın inkişafı abreviasiya sisteminin genişlənməsinə, yeni-yeni abreviaturların yaranmasına təkan vermişdir. İnisial hərflər əsasında formalaşmış ilk ixtisarlardan fərqli olan qısaltmaların da sayı tədricən artmışdır. Abreviasiyanın

müxtəlif sənaye sahələrində istifadə olunan texniki vasitələrin adlandırılmasında, hərbdə tətbiqi bu hadisənin öyrənilməsi tələbini də ortaya atmışdır.

XX əsrdə abreviaturaların tədqiqi ilə bağlı işlərin sayı artmağa başlamışdır. Dilçilikdə abreviatur anlayışının və abreviaturaların funksiyalarının təyini, abreviaturaların təsnifi, onların müxtəlif tipli diskurslarda işlənməsi məsələləri tədqiqat obyektinə olur.

V.Kirbi 1918-ci ildə hərbi abreviaturalara aid tədqiqat aparmışdır. Onun araşdırmasında hərbi abreviaturalar öyrənilmişdir. Müəllif hərbdə istifadə olunan rütbə adlarının, hərbi birləşmələrin adlarının, habelə silah və texnika, təchizatla bağlı ixtisarlara düzəlmə qaydaları, onların təsnifi haqqında məlumatları ümumiləşdirmiş, ixtisar qaydalarını işləmişdir [133].

Alman alimi V.Hofrixter abreviasiya hadisəsi və abreviaturalar haqqında monoqrafiyasında alman dilinin abreviasiyası sinxron planda orfoqrafik aspektdə şərh etmişdir. Müəllif müvafiq tam formaların ixtisar yolu ilə qısaldılmış şəkildə işlədilməsini abreviasiya hadisəsi, ixtisara nəticəsini abreviatur adlandırmışdır. Onun fikrinə görə, ixtisarlara ya qrafofonik, ya da qrafik formalarda olur. V.Hofrixterin təsnifi genetik prinsipi əsaslanır. Tam formanın hərfləri arasındakı formal-qrafik münasibətlərə görə, xətti və qeyri-xətti, eləcə də ixtisar simvollar fərqləndirilmişdir. 6300 ixtisara mətnə işlənmə tezlikləri müəyyənləşdirilmiş və ən çox işlək abreviatur formasının inisial hərflərlə düzələnlərin olması təsdiqini tapmışdır. Müəllif göstərmişdir ki, Almaniya Demokratik Respublikasında daha çox qrafofonik ixtisarlara istifadə olunur. Məsələn, ND – Neues Deutschland. Monoqrafiyada ixtisarlara semantik-qrammatik xüsusiyyətləri də şərh edilir. Semantik baxımdan ixtisarlara üçün polisemiyanın səciyyəvi olmadığı müəyyənləşdirilmişdir. Müəllif abreviaturalara baş və kiçik hərflərlə yazılmış qaydalarını da təyin etmişdir [147].

Germanşünaslıqda german dillərinin abreviatur sistemini V.Hofrixterdən əvvəl isveç alimi Karl Sunden tədqiq etmişdir. O, ingilis dilinin elliptik sözlərini araşdırmış və bu işində ixtisarlara probleminə aid məsələlərə də aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. K.Sunden ixtisarlara yaranmasının ümumi prinsiplərini aydınlaşdıraraq göstərmişdir ki, danışanın emosiyasının ötürülməsinin vacibliyi üçün semioloji və funksional

amillər, eləcə də daha qənaətli vasitələrlə məlumatın alınıb istifadə olunması amilləri fərqləndirilmişdir. Tədqiqatçı əcnəbi sözlərin alınmasında oxşarlığa diqqət yetirilməsinin vacibliyini qeyd etmişdir [143].

Germanşünaslıqda abreviaturların başqa növ ixtisarlardan fərqi isveç dilçisi Qustav Stern də tədqiq etmişdir. Məna və mənanın dəyişməsinə dair tədqiqatında o, abreviaturu müəyyənləşdirməkdə və onun dilin başqa leksemlərindən fərqi təyin etməkdə fonetik, qrafik, funksional və qənaət amillərini nəzərə almağın vacibliyi fikrini irəli sürmüşdür. Tədqiqatçı belə hesab etmişdir ki, *attention* sözündən “*shun*” abreviaturunun yaranmasında fonetik amil rol oynayır. *Automobile* sözünün *auto* ixtisarına çevrilməsi qrafik səbəbdəndir. Qənaət prinsipi “all of the leaf” birləşməsinin *fall* şəklində işlədilməsinə zəmin yaradır. Alim funksional səbəblərin rolunu, demək olar ki, şərh etməmişdir [142].

Germanşünaslıqda abreviasiya hadisəsini və abreviaturları J.Algeo, R.Kuirk, Ç.Kreydler, L.Q.Heller, C.Makris, A.Steynhaur və başqaları da tədqiq etmişlər. Onların işlərində ixtisarlara sistemləşdirilməsi, təsnifi, yaranma üsulları, habelə işlənmə xüsusiyyətləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. L.Heller və C.Makris leksik vahidlərin ixtisarlara tipologiyası üçün yeni prinsiplər irəli sürmüşlər. Onların fikrinə görə, inisializmlər abreviaturların xüsusi halıdır və bu formanı semiotik aspektdən izah etmək mümkündür. İnisializmlər və ixtisarlara dil işarələrinin əsas qrupunu təşkil edirlər [129].

C.Algeonun tədqiqatında leksik vahidlərin ixtisarının beş fərqli növü – alınmalar, ixtisarlara, mürəkkəb sözlər, kontaminasiya olmuş sözlər, assimilyasiya olmuş vahidlər qeyd edilmişdir [113].

H.Kreydler bütün ixtisarlara üç kateqoriyaya ayırmışdır. Bura akronimlər, əks sözdüzəltmə vahidləri, qısaldılmış sözlər daxildir [134, s. 33]. Alman alimi A.Steynhauer fərqli təsnifat təklif etmişdir. Bu təsnifatda həm ixtisarlara özləri, həm də ixtisar prosesində sözdən götürülmüş hissələr nəzərə alınmışdır [150, s. 139].

A.Steynhauer leksik vahidlərin ixtisarlara seqmentlər əsasında təsnifinə üstünlük vermişdir. Seqment tam formadan götürülən hissəni ifadə edir. Bu cür təsnifatda hərfi (əsasən sözün birinci hərfi), morfem və qarışıq tipli ixtisarlara ayrı-ayrı

qrupları əmələ gətirir. Məsələn, “*auszubildende*” (şagird) sözündən düzəldilmiş *azubi* ixtisarı tam formanın birinci hərfi (*a*) və tam formanın ikinci və üçüncü hecaları (*zubi*) üzrə formalaşdırılmışdır. Kriminal polisi bildirən *kripo* ixtisarı tam formanın (*kriminal polizei*) söz birləşməsinin birinci və ikinci komponentinin birinci hecasından əmələ gəlmişdir (*kri* + *po*). A.Steynhaur təsnifatı mövcud ixtisarlar əsasında vermişdir. Onun təsnifat materialı dildə istifadə edilən abreviaturların qurulma formalarını əks etdirir [149, s.137]. Ümumiyyətlə, german dillərində abreviaturların təsnifi həmişə mövcud ixtisarlara görə aparılmışdır. İlk ixtisarların tam formaların birinci həfləri üzrə aparılması məlumdur. Lakin dilin əlifbasındakı qrafemlərin sayı məhduddur və onların distributiv imkanları da eyni deyildir. Bəzi qrafemlər sözün əvvəlində daha çox işlənirsə, digərləri isə sözdə başqa mövqələrdə işlək olur. Başqa bir cəhət də odur ki, yalnız ilk həflər əsasında ixtisarlar düzəltmək təkrarlanan abreviaturların əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Hər bir dildə eyni qrafemlə ifadə olunan, lakin müxtəlif sözləri bildirən ixtisarlar vardır. Bu cəhət german dillərinin abreviatur sistemində də müşahidə olunur. Görünür abreviaturların sayı artdıqca onların quruluşca, maddi formasına görə təkrarlanması nəzərə alınmış və yeni struktur formalar seçilmişdir. Baş hərfdən hecaya, hecadan sözün müəyyən hissəsinə keçidlər də buradan qaynaqlanmışdır.

Daha bir xüsusiyyət isə abreviaturların səslənməsi, tələffüzü ilə əlaqədardır. Abreviasiya elə aparılmalıdır ki, yaranan abreviaturu dil daşıyıcısı normal tələffüz edə bilsin, onun strukturu dilin sözlərinin strukturu ilə yaxınlıq təşkil etsin [bax: 7, s. 105]. Bəzi dillərdə fonemlərin bir-biri ilə birləşməsində məhdudiyyət güclüdür. Belə məhdudiyyət abreviaturların düzəldilməsi prosesində nəzərə alınır. Məsələn, Azərbaycan dilində bir neçə saitin və ya samitin işlənməsi dilin fonetik norma və qanunlarına uyğun gəlmir.

Ş.Qremli və K.Petsold ixtisarları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışlar: 1) qısaltmalar; 2) əsk sözdüzəltmə modelinə aid ixtisarlar; 3) inisializmlər (bu qrupa akronimlər və abreviaturlar daxil edilmişdir) [146, s. 415]. İxtisarların təsnifinə dair germanşünaslıqda başqa tədqiqat işləri də aparılmışdır. Eyni məsələyə dair roman dillərinin materialları əsasında yerinə yetirilmiş araşdırmaların bəzilərində german

dillərinin ixtisarlari da nəzərdən keçirilmişdir. Onu da qeyd edək ki, german dillərində ixtisarlari tipologiyasi məsələsi rus germanşünaslarının da diqqət mərkəzində olmuş, onlar bu istiqamətdə geniş tədqiqatlar aparmışlar. Rus germanşünaslarının ixtisarlari ilə bağlı araşdırmalarını ayrıca nəzərdən keçirmək, fikrimizcə, daha məqsədəuyğundur. Çünki, onların tədqiqat işləri həm elmi-nəzəri, həm də praktik cəhətdən xüsusi maraq kəsb edir.

Germanşünaslıqda ixtisarlari problemi yalnız onların təsnifi və tipologiyasi ilə məhdudlaşmır. İxtisarlari ilə bağlı müxtəlif anlayışların təyini, bu sahədə istifadə olunan terminoloji inventari, terminlərin nizama salınması və unifikasiyası da daim diqqət mərkəzinə çəkilmiş, mövcud elmi mübahisələrin həllinə cəhd göstərilmişdir.

İxtisarlariyə aid tədqiqatlarda “akronim”, “abreviasiya” və “inisial” terminlərinin təsvir və təyininə xüsusi yer verilmişdir [Bax: 118, s. 99; 134, s. 24]. Q.Kanonun tədqiqatında bu məsələ ilə bağlı irəli sürülmüş fikir və müddəalar germanşünaslıqda əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilir. Bununla belə ixtisarlariyə bağlı anlayış və terminlərin təyininə fərqli münasibətlərə də rast gəlinir. Söhbət terminlər və onların izahlarından getdiyinə görə german dillərinin lüğətlərində, ensiklopediyalarında, məlumat kitablarında da ixtisarlariyə bağlı terminlər və onların definisiyaları əksini tapır. Bu da müvafiq terminlərin izahına olan münasibəti ifadə edir.

CODCE (Concise Oxford Dictionary of Current English) lüğətində abreviasiya sözün, söz birləşməsinin, frazanın hər cür ixtisarı mənasında izah edilir [144, s. 19].

“Merriam – Webster” lüğətində abreviatur sözün və yaxud söz birləşməsinin yerinə onun bir hissəsinin istifadə olunması kimi təyin olunur. Lüğətdə bu məqamda yazılı sözə istinad edilir [138]. Təbii ki, abreviaturun şifahi nitqdə işlədilməsini istisna etmək özünü doğrultmur.

CCALD (Collins Cobuild) lüğətində abreviatur belə təyin olunmuşdur: abreviatur sözün bəzi hərflərinin və ya hər bir sözün birinci hərfinin saxlanması ilə söz və ya frazanın ixtisar olunmuş formasıdır [121].

K.Rendfold abreviaturu mürəkkəb sözlərin və akronimlərin onların əsas mənasında işarə olunması kimi izah etmişdir [Bax: 110, s. 25].

S.V.Baum abreviaturu resipientin münasibətinin nəzərə alınmadığı kod və ya parol hesab edir. Onun fikrinə görə, abreviatur mənası olmayan hərflər ardıcılığıdır və resipient onu ya başa düşməyəcək ya da başa düşməkdə çətinlik çəkəcəkdir [114, s.75]. Doğrudan da, abreviaturlarda belə bir xüsusiyyət vardır. Onlar dilin əsas lüğət fondunda, müvafiq lüğətlərdə yer almırlar. Nəticədə dilin daşıyıcıları hər bir ixtisarin açılışını, dekodlaşdırılmasını bilmirlər. Ayrı-ayrı dillərin ixtisar lüğətləri tərtib edilmişdir. Lakin bu, bütün dillərə aid deyildir. Bundan əlavə danışığ və ya oxu prosesində, bir qayda olaraq, lüğətdən istifadə edilmir. Dil daşıyıcıları yalnız çox işlək olan abreviaturların nə ifadə etməsini bilirlər. Yazıda bu nəzərə alınır. Kütləvi informasiya vasitələrində, media diskursda ixtisar birinci dəfə istifadə olunanda onun açılışı qarşısında mötərizədə verilir. Lakin bu, abreviaturları kod və ya parol kimi qəbul etməyə, fikrimizcə əsas vermir. Ona görə də, S.V.Baumun irəli sürdüyü müddəə ilə razılaşmaq çətindir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, eyni işarəli, eyni tərkibli abreviatur fərqli mənaya və açılışlara malik ola bilər. Resipient hansı mənənin doğru olduğunu kontekstdən aydınlaşdırmaq imkanına qismən sahibdir. İngilis dilində son dövrlərdə abreviaturların dəyişməsi prosesi onların əvvəlki təyin olunma həddlərini genişləndirmişdir. Bu, dildəki abreviaturların yalnız 40%-nin ənənəvi forma və məzmununu saxlamışdır. İngilis dilində abreviaturların yeni keyfiyyət və xüsusiyyətlər qazanması prosesi davam edir [118, s.100].

Q.Marçand yeni ixtisarlara əmələ gəlməsini və ya düzəldilməsini bəzi elm sahələrindəki tərəqqi ilə əlaqələndirir. O, yeni kimyəvi birləşmələrin adlandırılmasında qısaltmalardan çox istifadə olunmasını göstərmiş və kimyadan nümunələr gətirmişdir. Məsələn, *acetic alcohol* birləşməsinin adı birinci sözün ilk dörd hərfi ilə ikinci sözün birinci hecasının birləşdirilməsi ilə düzəldilmişdir: *acet* + *al* = *acetal*. Birinci sözün ilk dörd hərfinin götürülməsi onun “t” samiti ilə bitməsinə və bundan sonra saitle başlanan (*al*) hecasının artırılmasından irəli gəlir [135, s. 347]. Ümumiyyətlə, ixtisarlara yaradılarkən onların fonetik tərkibinə və tələffüzünə diqqət yetirilir. Adətən, yaradılan ixtisarin ahəngdarlığına, sadəliyinə və sözə oxşarlığını əldə etməyə üstünlük verilir. Buna baxmayaraq, ixtisarlara düzəldilməsi konkret qanuna uyğunluğa əsaslanmır. Yuxarıdakı nümunədə birinci sözün dörd hərflə inisial

birləşməindən istifadə edilmiş və bu seçim sonuncu “t” samiti ilə izah olunmuşdur. Əslində, birinci sözün ilk iki qrafemi, ikincinin ilk iki qrafemi ilə də birləşəndə sait → samit → sait → samit ardıcılığı, yaxud VCVC (*V – vowel, C – consonant*) birləşməsi düzəlirdi: *acal*. Məsələyə bu mövqedən yanaşdıqda ixtisarın düzəldilməsinin mexanizminin qeyri-dəqiq olduğunu görürük. Yəni proses süni və ixtiyari şəkildə gedir. T.S.Sergeyeva ixtisar düzəltmə prosesindəki ixtiyariliyi və sərbəstliyi nəzərə alaraq, abreviasiya hadisəsini belə təyin edir: “*Abreviasiya hər hansı obyektin adının ixtisarının ixtiyari şəkildə gedən prosesidir. Abreviatur isə dövlət, müəllif və ya idarənin süni şəkildə qəbul etdiyi nominativ vahiddir*” [91, s.174].

Adi abreviaturların diferensiasiyası akronimlərdən başlanır. Abreviasiya prosesi və onun nəticəsində alınan ixtisar növlərini ifadə edən, bildirən terminlərlə əlaqədar mübahisəli məqamlar çoxdur. Bu sahədə bir çox anlayışlar hələ də birmənalı təyin olunmamışdır. İstər rus dilçiliyində, istərsə də germanşünaslıqda bu istiqamətdə yeni-yeni tədqiqatlar aparılır, ixtisarla bağlı terminoloji sistemin nizama salınmasına cəhd göstərilir. Bu baxımdan müasir germanşünaslıqda abreviasiya və abreviaturların əsas öyrənilmə istiqamətlərindən biri həmin sahənin terminoloji sistemidir. Tədqiqat işlərində, həmçinin lüğətlərdə bu anlayışların fərqli şəkillərdə təyin olunması qeydə alınır.

Akronimin, inisializmin, ixtisarın definisiyası da tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür şərh olunmuşdur. Germanşünaslıqda G.Bellmanın, C.Burmeysterin, T.Levandovskinin, C.Algeonun və başqalarının bu terminlərin izahı haqqında fikirləri diqqəti cəlb edir. Ayrı-ayrı terminlərin definisiyasına dair araşdırmaların şərhini germanşünaslıqda abreviasiya və abreviaturlar problemi ilə bilavasitə bağlı olsa da, onların xülasəsinə [ətraflı bax: 4; 5; 6] yer ayırmağı məqsəduyğun saymırıq. Çünki dissertasiyada bu anlayışların təyini məsələsi KİV-də istifadə olunan ixtisarlara təsnifi zamanı tədqiqat obyekti olacaqdır. İxtisarlara tipologiyası və ixtisar növlərinin təyini ilə bağlı məsələlər germanşünaslıqda ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış, termin və anlayışların tərifləri, eləcə də izahları müxtəlif lüğətlərdə verilmişdir.

Germanşünaslıqda qeyri-morfoloji yolla sözdüzəltmənin öyrənilməsinə aid işlərdə abreviasiya məsələlərinin araşdırılmasına xüsusi diqqət verilir. Bu istiqamətdə tədqiqatların az olmayan qismi bilavasitə abreviaturlarla bağlıdır. C.Algeo [113], S.Baum [114; 115], İ.Fandrik [125], K.Makkulli və M.Holms [137], G.Kannon [118; 119], T.Makartur [136], D.Kobrel-Trill [148], N.Polmar [139], F.Rodriguez və G. Kannon [140], P.Kurrio [151], Soudek [141] və başqalarının tədqiqatları ixtisar və onun növlərinə, qeyri-morfoloji üsulla sözdüzəltməyə həsr edilmişdir.

İnqrid Fandrik qeyri-morfoloji üsulla sözdüzəltməni (non-morphematic word-formation) belə izah etmişdir: *“Hər sözdüzəltmə prosesi morfemlərə əsaslanır. Qeyri-morfoloji üsulla sözdüzəltmədə istifadə olunan elementlərdən ən azı biri morfeem olur. Bu element bitişdirici, fonostem, hecanın bir hissəsi, inisial hərf, simvol kimi işlənən bir neçə qrafem ola bilər”* [125, s.18]. İngilis dilində əsas qeyri-morfoloji üsulla sözdüzəltmə akronimiya, qısaltma və onomatopeyadır. Akronimlər qısaltmanın xüsusi növüdür. Tipik akronimlər əsas formanın hər bir sözünün birinci, inisial səslərindən yeni sözdüzəltmədir. Bir sıra hallarda birinci, inisial fonemdən sonrakı fonem də sözdüzəltmə prosesində istifadə olunur. Bu, akronimlə qısaltma arasında aralıq hal kimi qiymətləndirilir.

Germanşünaslıqda akronim, qısaltma və bəzi digər ixtisar növlərini “prosodik morfologiya”ya aid edirlər. Məsələn, Plaq akronim və qısaltmaları prosodik morfologiyanın elementləri hesab etmişdir. K.Makkulli və M.Holms bu cür akronimlərin fonoloji üsulla əmələ gəldiyini qeyd etmişlər [137]. Təbii ki, bu cür müddəalar müəyyən məntiqi əsaslara söykənir. Akronimlərin əmələ gəlməsi zamanı qrafemlərin adlarının tələffüzünə diqqət yetirilir. Aydın ki, söz birləşməsinin tərkibindəki sözlərin inisial hərflərinə görə qısaltma həmişə tələffüz şərtlərinə tam əməl edilməsinə imkan vermir. Məhz bu səbəbdəndir ki, bəzən söz birləşməsinin tərkibindəki bəzi sözlərin ilk hərfi deyil, bir neçə hərfi götürülür.

Abreviasiya rus germanşünaslığında daha geniş miqyasda tədqiq edilmişdir. İ.V.Arnold ingilis dilinin abreviasiya sistemi və ixtisar növləri haqqında məlumat vermişdir. O, tam formanın baş hərflərindən düzəldilən ixtisarlara hərfi ixtisarlara adlandırmış, başqa qrupları təyin etmişdir [19, s.228]. İngilis dilinin leksikologiyasına

aid dərslıklərdə abreviaturlar haqqında ümumi məlumat verilmişdir. Rus dilçiliyində ingilis dilinin abreviaturası ilk dəfə 1965-ci ildə kompleks tədqiqata cəlb edilmişdir. M.M.Seqalın dissertasiyasında ingilis dilinin abreviasiyası, onun təsnifi məsələləri, ayrı-ayrı növləri öyrənilmişdir [90]. German dillərində abreviasiya məsələlərinə rus dilçiləri ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq periodik olaraq müraciət etmişlər [87; 44; 33; 49; 50 və b.]. Göstərilən işlərdə abreviasiyanın ümumi nəzəri və praktik məsələləri də diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Abreviasiyanın german dillərində, xüsusən ingilis və alman dillərində daha sürətlə inkişaf etməsi və tətbiq olunması, bu abreviaturların ingilis dili vasitəsilə yayılması, beynəlxalq münasibətlər sistemində istifadə olunan ixtisarlara ilkin variantlarının ingilis dilində yaranması, beynəlmiləl abreviatur statusu alması, standartlaşdırılması ingilis dilində abreviasiya prosesinin və abreviaturların öyrənilməsinə marağı xeyli dərəcədə artırmışdır və bu da rus dilçiliyində bu istiqamətdə yeni-yeni tədqiqatların aparılmasına təkan vermişdir [Bax: 64; 65; 107; 57; 76; 77; 23; 24; 39; 93; 108 və b.]. İngilisdilli media diskursunda abreviaturların işlənməsinə də ayrı-ayrı işlərdə qismən baxılmışdır. Dissertasiya işində göstərilən tədqiqat işlərinə yeri gəldikcə müraciət olunacaq.

1.2. Abreviasiyanın tədqiqinin əsas problemləri

Abreviasiya dildə sonradan əmələ gəlmiş linqvistik hadisə olub daha çox qənaət prinsipi ilə izah olunur. Onun dildə söz yaradıcılığı üsulu kimi qəbul edilməsi elmi mübahisələrə səbəb olsa da, müasir dövrdə bu fikirlə razılaşılanların sayı xeyli artmışdır. Eyni zamanda abreviasiya da dilin fərqli sferalarına nüfuz edir, dillərin əksəriyyətində ixtisarlara sürətli artımı müşahidə olunur. *“Eramızın əvvəlindən başlayaraq XIX əsrin ortalarına qədər yalnız bir neçə abreviatur meydana gəlmişdir. XIX əsrin sonlarında isə bu miqdar onlarla ölçülmüşdür. XX əsrin son 25 illiyində bu cür vahidlər o qədər çoxalmışdır ki, inkişaf etmiş dillərdə tərkibinə bir neçə mindən artıq abreviatur daxil edilmiş ixtisarlara lüğəti tərtib edilmişdir”* [72, s.7]. V.Leyçikin sözlərindəki həqiqət ilkin dövrlərdə ixtisarlara müəyyən mənbə və əlyazmalar, yaxud digər məqsədlər üçün nəzərdə tutulmasına istinadla təsdiqini tapır. Çünki

abreviasiya hadisəsi və ixtisarlara meydana gəlməsi heç də yeni hadisə deyildir. Bizim eraya qədər II-III əsrlərdə qədim Yunanıstanda dil vasitələrinin nitqdə ixtisarı baş vermişdir. Qədim Romada xüsusi isimlərin, vəzifə və titul, eləcə də ölçü, çəki bildirən sözlərin ixtisarla yazılışından istifadə edilmişdir. Məsələn, *Imperator* – *Imp/imp*; *consul* – *c/cos*; *libra* – *lb/lib* və s. Hüquq və təbabətdə də ixtisarlara geniş istifadə olunmuşdur [27, s.15-22]. Göründüyü kimi, ilk ixtisarlara işlək söz və söz birləşmələrini qısaltmaq məqsədilə yaradılmışdır, onlara konkret sahələrə aidiyyəti ilə diqqəti cəlb edirlər.

Qədim və orta ingilis dilində bir sıra ixtisarlardan istifadə edilmişdir. *Mr, Mrs, a.m. (latin ante meridiem)* ingilis dilinin qədim ixtisarlara sırasına daxildir. XIX əsrin ikinci yarısından ingilis dilində inisial tipli ixtisarlara artmağa başlamışdır. Məhz bu dövrdə ingilis dilinin birinci ixtisarlara lüğəti tərtib edilmişdir. Həmin lüğətdə 2500 ixtisara əksini tapmışdır [Bax: 49, s.26]. Qeyd edilənlər ixtisarlara tarixi, onların yaranma səbəbləri, ilk ixtisarlara sahəyə mənsubluğu ilə əlaqədardır. Aydın olur ki, abreviaturlara birinci tədqiqat istiqaməti onların yaranma tarixi, səbəbləri, ilkin formaları və dil sistemində tarixi yayılma ardıcılığını əhatə edir. Müasir dövrdə abreviasiya və abreviatura tarixinin ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında öyrənilməsinə aid tədqiqatlar aparılır. Bir çox hallarda bəzi dillər üçün bu məsələ abreviaturlara haqqında ümumi planlı araşdırma çərçivəsində yerinə yetirilir. Məsələn, M.Adilovun “Azərbaycan dilində abreviasiya və abreviaturlar” monoqrafiyasında “Abreviasiyanın Azərbaycan dilinə sirayəti və tədqiqi tarixindən” paragrafi yer almışdır. Müəllif Azərbaycan dilində abreviasiya hadisəsinin tarixini üç mərhələyə bölmüşdür: “1) birinci mərhələ – ərəb qrafikası dövrünün ixtisarlara (IX-XIII əsrdən XX əsrin birinci yarısına qədər olan dövr); 2) ikinci mərhələ – latın qrafikası dövrü ixtisarlara (1928-1940-cı illər); 3) III mərhələ – leksik ixtisarlara dövrü (rus qrafikası ixtisarlara dövrü) 1940-cı ildən sonrakı dövrü əhatə edir” [3, s.9-34].

Abreviaturlara tədqiqinin ikinci istiqaməti onların düzəlmə formaları və strukturu ilə bağlıdır. İlk abreviaturlara, demək olar ki, inisializm əsasında düzəlmişdir. Məntiqi baxımdan bunun izahı sadədir. İxtisara edilən sözün ilk hərfi tam forma əvəzinə işlədilmişdir. Söz birləşməsinin ixtisarı tələb olunduqda tərkibdəki

sözlərin birinci hərflərindən istifadə edilmiş, bu inisial hərflər böyük yazılmış, çox zaman onlardan sonra nöqtə qoyulmuşdur. Təbii ki, inisial ixtisarın kiçik hərflə verilməsi də istisna edilə bilməz. İngilis dilinin ilk ixtisarlardan sayılan latın “*ante meridiem*” birləşməsinin abreviaturu olan “*a.m*” bu prinsiplə düzəldilmişdir. İlk ixtisarlardan başqa yolla formalaşdırılması da ilkin dövrlər üçün səciyyəvidir. Məsələn, ingilis dilindəki *Mister* – *Mr*, *Mistress* – *Mrs* bu qəbildəndir. Burada birinci sözün ilk və son hərflərin birləşməsi şəklində qısaldılması şübhə doğurmur. İkinci ixtisar, zənnimizcə, kişi cinsi üçün qəbul edilmiş formaya “*s*” artırılması yolu ilə formalaşmışdır: *Mr* + *s* = *Mrs*. *Mistress*-dən *Mrs* ixtisarının düzəldilməsi üçün ümumi qanunauyğunluq tapmaq çətindir. Yəni niyə birinci “*M*” qrafemindən sonra “*r*” və ondan sonra da sonuncu, yaxud sonuncudan əvvəlki “*s*” qrafeminin seçilməsini aydınlaşdırmaq olmur. Ona görə də, biz bunu cinslə bağlayırıq.

İlk ixtisarlardan inisial hərflərlə düzəldilməsi, sonradan fərqli formaların tapılması, yəni sözün birinci hecasının, sözün bir hissəsinin və s. ixtisarda istifadə edilməsi özlüyündə müəyyən məntiqi ardıcılıqla baş verməmişdir. Təbii ki, ixtisarlardan tam kortəbii şəkildə düzəldilməsi fikrini də irəli sürmək olmaz. Şübhəsiz ki, bu prosesdə bəzi mülahizələrə, meyarlara istinad olunmuşdur. Belə hesab etmək olar ki, yaradılan ixtisarlardan sadəliyi, ahəngdarlığı, tələffüz xüsusiyyətləri, sözlə oxşarlığı, heca tamlığı və s. nəzərə alınmışdır. Hələlik bu meyarlardan və yaxud prinsiplərdən necə, hansı ardıcılıqla istifadə olunması bəlli deyildir. Ona görə də, abreviasiya və abreviaturların tədqiqinin ikinci istiqaməti bu məsələlərin həllinə yönəlmişdir. Tədqiqatlar ilk abreviaturların hansı prinsiplər, meyarlar əsasında düzəldilməsi, onların düzəlmə yollarının necə inkişaf etməsi və müxtəlif dillərdə bu prinsiplərin eyni, yaxud fərqli olduğunu öyrənmək istəyirlər. Belə tədqiqatlar müasir dövrdə abreviasiyaların ümumi prinsiplər əsasında reallaşdırılmasının mümkün olub-olmamasını aydınlaşdırmaqda əsaslı rol oynayacaqdır.

Abreviaturların tədqiqində, üçüncü istiqamət bu sahəyə aid termin və anlayışların dəqiqləşdirilməsi və nizama salınmasını əhatə edir. Bu istiqamət, əslində, abreviaturların təsnifi və tipologiyası ilə kəşif, onların müştərək şəkildə araşdırılması diqqəti özünə çəkir.

İ.A.Dyujikova göstərir ki, ingilis dilində leksik vahidlərin ixtisarı və ya ixtisarla bağlı problemə aid işlərdə çoxsaylı, müxtəlif tərif və terminlərdən istifadə olunur. Müəllif 19 terminin adını çəkir və bununla kifayətlənməyərək sonda “və başqaları” ifadəsini də işlədir. Onun sadaladığı terminlər aşağıdakılardır: «*abbreviation, abecedism, abridgement, acronym, alphabetic word, anagram, blend, clipping, contraction, curtailment, elliptical word, incomplete compound, initialism, logogram, protogram, shortening, stump-word, telescope, trunk-word*» [49, s.36]. Oxşar vəziyyət alman, fransız, rus dilçiliyində, demək olar ki, ümumiyyətlə, dilçilikdə özünü göstərir. Abreviasiya və abreviaturlara aid tədqiqatların əksəriyyətində bu məsələ qaldırılır, lakin həllini tapmır. Nəticədə abreviasiya terminologiyasının nizama salınması abreviaturaya dair tədqiqatlarda əsas istiqamətlərdən biri olaraq qalmaqdadır.

Abreviaturların tədqiqinin ilk dövrlərində də, indi də mövcud abreviaturlar əsasında onun növlərinin təyin edilməsi həmişə dominant olmuşdur. Bunun səbəbi aydındır. Əldə olan material eyni struktura malik vahidləri qruplaşdırıb ayırmağa əsaslı imkan verir. Mövcud abreviaturların yaranma formalarına görə qruplaşdırılması təsnifat prosesini sadələşdirir.

Abreviaturların təsnifi və tipologiyası XX əsrin ikinci yarısından tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Buna baxmayaraq, müxtəlif prinsiplərə əsaslanan təsniflər çox olsa da, bu problem həllini tapmamışdır. Abreviaturların təsnifi müəyyən meyarlara əsaslanır. İstifadə olunma sahələrinə görə abreviaturlar iki böyük qrupa ayrılır: 1) mətn ixtisarlari; 2) terminoloji ixtisarlari. Mətn ixtisarlari geniş yayılmamışdır. İxtisar mətnə daxil edildikdə ondan sonra onun izahı ya mətnə, ya da qeydlərdə verilir. İzah olmadıqda ixtisarın mənası oxucuya aydın olmur. Belə ixtisarlari müəllif ixtisarlari adlandırılır. Müəllif ixtisarlari mənasını özü müəyyənləşdirir. Böyük Britaniyanın, ABŞ-ın iri şirkətlərinin hesabatlarında müəllif ixtisarlariından çox istifadə olunur. Belə abreviaturlari bir qismi dildə əvvəl mövcud olan ixtisarlariyla eyniliyə də malik olur. Müəllif abreviaturlari bu və ya digər dil universallığına münasibətdə standartlaşma mərhələsini keçdikdən sonra ümumişləklik qazanır.

Terminoloji abreviaturlar sahə mütəxəssislərinin qəbul etdiyi, mənasını bildiyi ixtisarlar hesab olunur. Müəllif ixtisarlara müxtəlif müəlliflərin əsərlərində işlənərək ümumişləklilik qazanır, sonradan terminoloji ixtisarlar sırasına daxil ola bilər.

Abreviaturların qrafik və leksik olmaqla iki qrupa bölünməsi də geniş yayılmışdır [Bax: 15; 20; 33; 52; 57; 64; 65; 107]. Bəzi müəlliflər leksikoqrafik ixtisarlara da ayırırlar [48]. Qrafik abreviaturlar yalnız yazılı nitqdə istifadə olunur. Şifahi nitqdə bu ixtisarlar tam formalarında canlandırılır [38, s.139; 91, s.176].

Qrafik abreviaturların hərfli-rəqəmli və rəqəmli növləri vardır [48]. Leksik abreviaturlar müstəqil sözlərdir [91, s.176]. Bəzi tədqiqatçılar onları xüsusi qrafik forması və mənası olan ünsiyyət vahidi kimi qəbul edirlər. Leksik abreviaturların müxtəlif növləri qeyd olunur. Məsələn, N.N.Alekseyeva retrospektiv prinsipi əsas götürərək kəsilmə, ellipsis, inisial vahidləri ayırır [17]. Z.A.Xaritonçik abreviaturların qısaltma, heca ixtisarlara, inisial heca ixtisarlara, qismən ixtisar edilib kombinə olunmuş ixtisar, inisial ixtisar növlərinin olduğunu yazmışdır [101, s.9]. V.V.Borisov abreviaturların 5 növünü fərqləndirmişdir: 1) bilavasitə abreviaturlar; 2) akronimlər; 3) ixtisar edilmiş kod adları; 4) konstrukturlar- bəzi hərfləri və hecaları buraxılmış ixtisarlar; 5) komanda, vəzifə və coğrafi adların ixtisarlara [33, s.130]. E.Mustafinova abreviaturların təsnifatından bəhs edərkən göstərir ki, V.V.Lopatin və İ.S.Uluxanov abreviaturların altı növünü ayırmışlar: 1) inisial tipli abrevialar; 2) heca abreviaturlara; 3) qarışıq abrevialar; 4) sözün başlanğıc hissəsi və tam sözün birləşdirilməsi ilə alınan ixtisarlar; 5) sözün birinci hissəsi və ikinci sözün qrammatik formasının birləşməsi ilə əmələ gələnələr; 6) birinci sözün inisial hecası ilə ikinci sözün bir hissəsi və ya sonluğu ilə düzələn abreviaturlar [81, s. 9].

Abreviaturların təsnifi haqqında verilmiş qısa xülasə bu cür araşdırmaların çox az bir hissəsidir. Təsnifat və tipologiya ilə bağlı araşdırmalar, demək olar ki, bütün dillərin materialları üzrə aparılmışdır. Lakin yuxarıdakı məlumatlardan da göründüyü kimi, bu problemlə bağlı yekdil fikir formalaşmamışdır. Eyni zamanda istər rus, istərsə qərb dilçiliyində abreviaturların təsnifinə aid yeni-yeni tədqiqatlar yerinə yetirilməkdədir. Bu cəhət təsdiq edir ki, abreviaturların öyrənilməsinin əsas istiqamətlərindən biri, yenə də, onların təsnifi və tipologiyasıdır. Son dövrlərdə

göstərilən istiqamətdə tədqiqatlarda məsələyə yanaşmada diqqəti cəlb edən aspekt abreviasiyada iştirak edən parametr və elementləri müəyyənləşdirməklə bağlı ortaya atılan yeni ideyalardır. Hər bir abreviatur tam forma əsasında düzəldilir. Belə olan halda, ilk əvvəl, ilkin, tam formanın xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İxtisar edilən tam formanın müəyyən tipi olur. Bu ilkin forma ya söz, ya söz birləşməsi, ya da sözlər toplusudur. İlkin adda müəyyən sayda komponent olur və onlar hansısa ardıcılıqla düzülürlər. Belə birləşmənin sintaktik normalara uyğunluğu da nəzərə alınmalıdır. Deməli, abreviaturun strukturu tam formadan, komponentlərin sayından, onların dilin sintaktik normalara uyğunluğundan asılı olacaqdır.

İkinci parametr olaraq tam formanın dildə işləklik dərəcəsi ilə bağlıdır. Terminoloji abreviaturalar müvafiq sahə mətnləri üçün səciyyəvidir və onların işləkliyi bu sahəyə aid mətnlərə görə müəyyənləşdirilməlidir.

Abreviasiya prosesinin nəticəsi kimi meydana çıxan abreviaturda tam formanın elementləri yer alır. Bu elementlərin hər biri iz adlanır. Deməli, abreviaturda tam formanın müəyyən sayda izi olur və bu izlər də hansısa ardıcılıqla ixtisarda yerləşir. İz heca, inisial qrafem, sözün bir hissəsi, qrafem birləşməsi, söz ola bilər. Əgər bu cəhət nəzərə alınarsa abreviaturalar əsasında modelləşdirmə aparmaq, onların struktur modellərini qurmaq mümkündür.

Abreviaturu təşkil edən sözlərin ilkin variantda tutduqları mövqe də (başlanğıc, orta, son) struktur xüsusiyyətlərin, eləcə də təsnif prinsiplərinin müəyyən edilməsində əhəmiyyətlidir. Qeyd edilən istiqamətdə Z.A.Xaritonçik tədqiqat aparmışdır [Bax: 101, s.168].

Müasir ingilis dilində abreviasiya linqvistik proses kimi qəbul olunur, onu sözdüzəltmə üsulu hesab edir, qeyri-morfoloji üsulla sözdüzəltmənin bir növü adlandırırlar. Qeyri-morfoloji üsul adi sözdüzəltmədə iştirak edən vasitələrin morfem olmamasından irəli gəlir. Tam formanın tərkib komponentlərindən götürülmüş inisial qrafemlər, hecalar, qrafem birləşmələri, sözlərin hissələri abreviaturun düzəldilməsində istifadə olunur. Bu elementlərin heç biri morfem deyildir. German-

şünaslıqda abreviaturların qeyd edilən istiqamətdən tədqiqinə son dövrlərdə xüsusi maraq göstərilir.

Abreviaturlar təkrar nominasiyanın məhsuldar leksik vasitələrindən biridir. Elm və texnikanın tərəqqisi bir sıra sahələrdə terminlərin determinləşməsinə sürətləndirmişdir. Həmin sahələrdən olan ümumişlək leksik-qatı sözlərin keçidi sürətlənir. Bu sözlərin az olmayan bir qismi abreviaturlardır. Kompüter terminologiyasının abreviaturlarının çoxu indi hər bir dilin ümumişlək leksik qatına daxil olmuşdur. Terminoloji ixtisarlara dilin əsas, daha dəqiq desək, aktiv lüğət fonduna keçidi məsələlərini öyrənmək də son dövrlərdə abreviaturların yeni tədqiqat istiqaməti kimi dəyərləndirilir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların nəticələri daha bir tədqiqat istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. İndi müxtəlif diskurslarda abreviaturların işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənmək aktuallaşmışdır. Kompüter diskursunda, siyasi diskursda, mediadiskursda, hərbi diskursda, tibbi diskursda abreviaturların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi ilə bağlı müxtəlif dillərin materialları əsasında elmi araşdırmaların sayı xeyli çoxalmışdır.

Antroposentrik elmi paradigma abreviaturların koqnitiv dilçilik prizmasından öyrənilməsinə də təkan vermişdir. T.Harmanın fikrinə görə, dil koqnitivistikanın əsas mövzudur. Dil təfəkkürü əks etdirir, fikrin ifadə olunmasının əsas vasitəsi kimi çıxış edir. Dili öyrənmək dərk etmə prosesini, dərk etməni öyrənməkdir. Dil eyni zamanda dərk etməyə təsir edən vasitədir [128, s.259]. Bu mövqedən çıxış etdikdə, dilin və nitqin vasitə və vahidlərini onun ilkin əsaslarını qəbul etmədən öyrənməyin mümkün olmadığını etiraf etmək olar. Dilin daha geniş yayılmış fenomenlərindən olan abreviasiyaları koqnitiv amillərsiz öyrənmək də düzgün deyildir. Müasir linqvistikada abreviasiya insanın dünya haqqındakı müəyyən biliklərinin verbal ifadəsi kimi təsəvvür olunur [34]. Xarici formasına görə, dilin sadə vahidlərindən olan abreviaturlar mürəkkəb struktur birləşmələrin əvəzedicisi, təsviri nominantıdır.

Abreviaturlar insanın gerçəklik haqqındakı təcrübə, bilik və qiymətləndirməsini əks etdirir. Mürəkkəb adların canlandırılmasının çətinliyi onların sadə abreviaturlarla əvəz edilməsinə zəmin yaradır və bu zaman tam formanın nə məzmunu, nə də qrammatik strukturu dəyişmir. Dildə əvvəlki mürəkkəb forma qalır, bununla bərabər

həmin formanı məzmun planında eynilə əvəz edən sadə forma nitqdə istifadə olunur. Bundan başqa, abreviasiya, sözdüzəltmə prosesinin nəticəsi, məhsulu olan abreviaturlar adlandırmada fəal iştirak edirlər. Abreviaturların mahiyyətlərinə görə koqnitivliyini tədqiqatçıların əksəriyyəti qəbul edir [Bax: 39; 40; 42; 47].

Abreviaturla adlandırma, ümumiyyətlə nominasiya mürəkkəb prosesdir. Bu prosesdə dildənkənar gerçəkliyin hadisələri dil vahidlərindən istifadə olunmaqla müəyyən quruluşda əksini tapır [73, s.87]. Z.A.Xaritonçik bu fikri bir qədər də genişləndirərək yazır: *“Nominasiya yalnız adlandırma deyil, həm də dərkətmə prosesidir. Sözü, verbal quruluşun mənasında real gerçəkliyin fraqmentlərinin, onların mahiyyətinin ictimai qavramı inikasını tapır”* [101, s.63]. Deyilənlər abreviasiya və abreviaturların koqnitiv mövqedən öyrənilməsinin vacibliyini aşkar şəkildə təsdiq edir. Beləliklə, aparılmış təhlildən aydın olur ki, müasir dövrdə abreviaturların aşağıdakı tədqiqat istiqamətləri vardır: 1) abreviasiya və abreviaturların tarixinin öyrənilməsi; 2) abreviaturların yaranma səbəblərinin aydınlaşdırılması; 3) abreviasiyanın inkişaf meyillərinin təyin olunması; 4) abreviasiya sisteminin anlayış və terminlərinin nizama salınması; 5) abreviaturların təsnifi və tipologiyasının aparılması; 6) abreviaturların struktur-semantik, eləcə də fonetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi; 7) mümkün abreviatur modellərinin təyin edilməsi və onların müxtəlif dillərin abreviatur sistemində iştirak etməsinin aydınlaşdırılması; 8) abreviasiyanın qeyri-morfoloji üsulla söz yaradıcılığı üsulu kimi inkişaf meyillərinin aydınlaşdırılması; 9) abreviaturların müxtəlif tipli diskurslarda işlənmə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi; 10) abreviaturların koqnitivistikasının öyrənilməsi.

Fikrimizcə, sadalananlar abreviaturların tədqiqinin yalnız əsas istiqamətlərini əhatə edir. Abreviasiya və abreviaturla bağlı başqa istiqamətlərdə də araşdırmalar aparılır.

Abreviaturların hazırda ən aktual olan praktik məsələləri onların toplanması, izahlı, ikidilli və çoxdilli abreviatur lüğətlərinin hazırlanması, abreviaturların orfoqrafiya və orfoepiya normalarının işlənməsi, abreviaturların unifikasiyası, standartlaşdırılması və beynəlmiləl abreviatur fondunun yaradılması kimi işləri əhatə edir.

1.3. Abreviaturların əsas tiplərinin fərqləndirilmə prinsipləri

İngilis dilində abreviasiya məhsuldar sözdüzəltmə üsullarından birinə çevrilmişdir. Yeni abreviaturların sayı bu dildə sürətlə artmaqdadır. Eyni zamanda abreviasiyadan istifadə etmək meyili də yüksəlir, müəllif abreviaturlarının mətndə işlənməsi intensivləşir. Bununla belə, abreviaturların düzəldilməsi konkret bir və yaxud bir neçə üsulla getmir. Abreviasiya məhsuldar sözdüzəltmə üsuluna çevrilsə də, onun vahid mexanizmi yoxdur. Nəticədə dildə abreviaturların müxtəlif tipləri əmələ gəlir, tiplərin bir-birindən fərqlənmə parametrləri çoxalır. Müasir ingilis dilinin abreviatur sistemini təsvir etmiş İ.V.Arnold ixtisar və abreviatura terminlərini bir-birindən ayırmamış, onları eyni anlayışı ifadə edən terminlər hesab etmişdir. Müəllif ixtisarı ilkin sözün səs tərkibinin bir hissəsinin buraxılması ilə müşayiət olunan prosesin nəticəsi kimi dəyərləndirmişdir. O, ixtisarlara formal əlamətlərinə görə üç tipə ayırmışdır: 1) aferezis; 2) sinkopa; 3) apokopa. Aferezis sözün əvvəlinin ixtisarıdır. Məsələn, *telephone* – *phone*; *defence* – *fence*; *history* – *story* və s. Sinkopa sözün orta hissəsinin kəsilməsi, buraxılmasıdır: *madam* – *maam*; *market* – *mart*; *even* – *een* və s. Apokopa sözün sonunun kəsilməsidir: *editor* – *ed*; *prefabricated* – *prefab*; *veteran* – *vet* və s. [Bax: 19]. *Phone*, *fence*, *mart*, *een*, *ed*, *vet* sırasının hər bir elementi ixtisardır və abreviasiya prosesinin məhsuludur. İxtisarın özü əsasında onun əvəz etdiyi ilkin formanı bərpa etmək olmur. Ona görə də ixtisarlara da söz kimi yadda saxlanılmalıdır. Əks təqdirdə onların mənası aydın olmayacaqdır. İxtisarın məhsuldar şəkildə söz kimi işlənməsi onun ixtisar olub-olmamasını qiymətləndirməkdə çətinlik törədir. Məsələn, *phone* ixtisarı bir çoxları tərəfindən ingilis dili – müstəqil leksik vahidi kimi qəbul olunur, bu vahidin *telephone* sözündən abreviasiya yolu ilə düzəldilməsi çoxları üçün maraq kəsb etmir, bunu bilməmək də kommunikasiyaya mane olmur.

İxtisar tiplərinin fərqləndirilməsi ixtisarla ilkin tam formanın müqayisəsi prosesində baş verir. Tiplərə ayırma hər bir halda müəyyən meyara əsaslanmalıdır. Əks təqdirdə *ad* (*advertisement*), *plot* (*complot*), *ed* (*editor*) ixtisarlalarının necə

yanarmasını aydınlaşdırmaq mümkün deyildir. İ.V.Arnoldun fərqləndirdiyi üç tip – aferezis, sinkopa, apokopa (sözün başlanğıc, orta və son hissəsinin kəsilməsi ilə) əsasında qruplaşdırılır. Lakin bu meyarın özündə müəyyən qeyri-dəqiqlik vardır. Əgər sözdəki qrafemləri nəzərə alsaq, sözün əvvəlindəki hərf, inisial sözün başlanğıcında durur. Bu anlayış mövqedir. Sözün son hərfi final hərfidir, auslaut mövqedə yerləşir. Sözü təşkil edən digər hərflər mediallyardır və inlaut mövqedə dururlar. Əgər anlaut və auslaut mövqələr dəqiq təyin olunursa, inlaut haqqında bunu demək olmaz. Şərti olaraq inlaut sözün başlanğıc (inisial) və son (final) qrafemləri arasındakı hissədir. Söz beş qrafemdən təşkil olunubsa, inlautda 3 qrafem, 7 qrafemlidirsə inlautda 5 qrafem yerləşir. Azərbaycan dilində sözün orta hissəsinin kəsilməsi, atılması deyəndə başlanğıc və son, yəni inisial final qrafemlərin qalması başa düşülür. Sinkopa üsulu ilə *madam* sözünün *maam* şəklində ixtisarı tən ortada olan “d” samitinin atılması nəticəsində sözün yerdə qalan hissəsi kimi formalaşmışdır. Sinkopa tən ortada duran qrafemin kəsilməsini nəzərdə tutmur. *Market* → *mart* ixtisarı da sinkopa tipinə aid edilir. Lakin bu sözdə tən orta mövqedə duran qrafem yoxdur. Altı qrafemdən üçü sol, üçü sağ hissəni təşkil edir. *Market* sözünün *mart* şəklində ixtisarı final qrafemdən əvvəlki iki qrafemin atılması ilə düzəlmişdir. *Even* → *een* [i:n] ixtisarı inisial qrafemdən sonrakı “v”nin kəsilib atılması ilə formalaşmışdır. Yəni də ortalıq prinsipi pozulur. Buradan belə nəticə çıxır ki, sözün orta hissəsindən kəsmə inisial və final qrafemlər arasında qalan hissədən ixtisarı nəzərdə tutur və kəsilib götürülən, ixtisarın tərkibinə daxil edilən elementlərin sayı və yeri sinkopada dəqiqləşdirilmir. Onda ixtisar hansı prinsipə, meyara, yaxud məntiqə əsaslanır? Bu bəlli deyildir.

Ədəbiyyatda aferezis, sinkopa və apokopanın kombinə edilməsi ilə ixtisarların düzəldilməsindən bəhs olunur. Məsələn, *influenza* – *flu*, *avantgarde* – *van*, *refrigerator* – *frig* (*fridge*), *perambulator* – *pram*. Bu nümunələrdə aferezis və sinkopa, sinkopa və apokopadan eyni zamanda istifadə edilməsi göstərilir [76, s.86].

Qeyd edilənin doğruluğunu yoxlamaq üçün *influenza*, *avantgarde*, *refrigerator* və *perambulator* sözlərinin özlərini struktur təhlilə cəlb etmək lazım gəlir. Müasir ingilis dilində *avantgarde* deyil, *vanguard* sözü işlənir. Bunu belə əsaslandırırlar ki,

bəzi ilkin formaların ixtisarları bu ilkin formanı sonradan dilin lüğət fondundan sıxışdırıb çıxarır.

İxtisar tipləri ixtisarla tam formanın müqayisəsi zamanı müəyyənləşir. Məsələn, BBC ixtisarı “British Broadcasting Corporation” birləşməsinin tam formasını ifadə edən abreviatordur. Bu abreviatur tərkibə daxil olan komponentlərin, sözlərin inisial qrafemlərindən düzəlmişdir. Deməli, yalnız inisial qrafemlərdən düzələn abreviaturlar ayrıca tip təşkil edir. İxtisarlara meydana gəlməsinin ilk dövrlərində bu üsul aparıcı olmuşdur. Müasir dövrdə də ixtisarlara bu şəkildə yaradılmasına üstünlük verilir. Məsələn, *ATG – Asia Trans Gas; CD – compact disk; Ltd – Limited liability company; CEO – Chief executive officer; UNESCO – United Nations Educational Scientific and Cultural Organization* və s.

Abreviatur tiplərinin fərqlənməsini aydınlaşdırmaq baxımından UNESCO ixtisarında diqqəti cəlb edən bir məqamı nəzərdən keçirək. Bu abreviaturu inisial qrafemlərlə düzələn qrupa daxil etmişik. Tam formada olan “and” bağlayıcısı yaradılmış abreviaturda ifadəsini tapmamışdır. Əgər onun da inisial qrafemi ixtisara daxil edilsəydi, onda abreviatur UNESACO şəklində olacaqdı. *And* tabesizlik bağlayıcısının inisial qrafeminin abreviatura daxil edilməsi bu sözün köməkçi nitq hissəsinə aidliyi ilə əlaqələndirilə bilər. Lakin abreviatur tiplərinin fərqləndirilməsi üçün seçilmiş meyda abreviaturun əsas mənalı sözlərin baş hərflərindən düzəldilməsi şərti, yaxud tələbi irəli sürülməmişdir. Belə qeyd olmadıqda abreviaturun düzəlmə qaydasında anlaşılmazlıq qalır və bu mübahisə doğura bilər [53, s.46]. İngilis dilində təşkilat adlarının əksəriyyətində müəyyənlik artikli işlənir. Əgər abreviasiya mexanizmi tam formadakı bütün komponentlərin, o cümlədən də artiklin inisial qrafemini istifadə etmək tələbini qoyarsa, onda ingilis dilində “T” qrafemi ilə başlanan inisializmlərin sayı xeyli miqdarda artacaqdır. Deməli, abreviatur tipinin təyini zamanı tam formanın elementlərinin, yaxud komponentlərinin yeni yaradılan təkrar nominasiya vahidində hansı şəkildə təmsil olunması qabaqcadan dəqiqləşdirilməlidir. Əks-təqdirdə yaradılan abreviaturların tiplərinin fərqləndirilməsində mübahisə doğuran hallar aşkara çıxacaqdır. Mövcud ixtisarlara arasında *R&D* tipli formalara da rast gəlinir. Bu ixtisar *research and*

development ilkin, yaxud tam formasına aiddir. Göründüyü kimi “R” və “D” qrafemlərinin arasında işlədilmiş işarə “and” bağlayıcısını əvəz edir.

OECD – The Organisation for Economic Co-operation and Develoepment ixtisasının ilkin və yaxud tam formasında 7 komponent vardır. Birinci komponent “The” müəyyənlik artiklidir. Üçüncü komponent “for” sözünüdür. Altıncı komponent isə “and” bağlayıcısıdır. Abreviasiya nəticəsində düzələn abreviatorda dörd qrafem iştirak edir OECD. Bu qrafemlər tam formanın II, IV, V və VII komponentlərinin inisial qrafemləridir. Deməli, abreviatur inisial qrafemlər əsasında düzəlmişdir və bu zaman köməkçi nitq hissələrinin inisial qrafemləri nəzərə alınmamışdır. *AGM – An Annual General Meeting* qarşılaşdırması da abreviasiya prosesində “an” artiklinin inisial qrafeminin nəzərə alınmadığını təsdiq edir.

Crysys – Laboratory of CRYptography and SYStems Security qarşılaşdırmasında abreviatorda altı qrafem iştirak edir. Bu qrafemlərdən üçü tam formanın üçüncü komponenti olan “*Cryptography*” sözünün birinci üç qrafemindən, digər üç qrafem isə “*system*” sözünün birinci üç qrafemindən götürülmüşdür. Deməli, altı komponentdən ibarət olan tam formanın yalnız iki komponentinin elementləri abreviasiya prosesində iştirak etmişdir. Abreviatur tipinə görə inisializm deyildir. Yəni onun düzəlməsi komponentlərin inisial hərfləri və ya hecaları əsasında formalaşmamışdır. Bu abreviatur tipi inisial abreviaturlardan fərqlənir. “*Cryptography*” sözündən götürülmüş birinci üç qrafem sözün birinci hecasını təşkil etmir. Birinci heca “*cryp*” birləşməsidir ki, o da dörd qrafemdən təşkil olunmuşdur. Abreviaturun düzəldilməsində istifadə edilən *CRY* sözün birinci üç qrafemidir. Bundan fərqli olaraq “*systems*” sözünün birinci üç qrafemi birinci hecanı təşkil edir. Abreviatur tam formanın iki komponentindən götürülmüş elementlər hesabına formalaşmışdır. Burada komponentlərdən birindən birinci üç qrafemin birləşməsi “*cry*”, digər üçü isə başqa komponentdən götürülmüş inisial hecanın tərkibinə daxil olan qrafemlərdir (*sys*). Nəticədə *Crysys* abreviaturu formalaşmışdır. Abreviaturun belə düzəlməsi yeni abrevia tipini ifadə edir. Əgər tam formanın elementlərini $a_1, a_2, a_3 \dots$ ardıcılığı ilə işarə etsək, onda *Laboratory of Cryptography and System Security* = $a_1 + a_2 + a_3 + a_4 + a_5 + a_6$ olacaqdır. Burada $a_1 = \text{Laboratory}$, $a_2 = \text{of}$, $a_3 =$

Cryptography, $a_4 = \text{and}$, $a_5 = \text{System}$, $a_6 = \text{Security}$. Tam formanın yalnız iki komponenti – a_3 və a_5 abreviasiya prosesində iştirak edir. $A_3 = a_{31} a_{32} a_{33} a_{34} a_{35} a_{36} a_{37} a_{38} a_{39} a_{310} a_{311} a_{312}$. Yəni qrafem səviyyəsində a_3 komponenti 12 elementdən ibarətdir. *Crysys* ixtisarının düzəldilməsində a_3 komponentinin yalnız $a_{31} a_{32} a_{33}$ element vardır və onun da üç elementi abreviasiyada istifadə olunub $a_{51} a_{52} a_{53}$. Əgər yeni abreviatur A olarsa, onda $A = a_{31} a_{32} a_{33} + a_{51} a_{52} a_{53}$.

İlk baxışdan görünür ki, abreviasiya prosesinə məruz qalan ilkin formalar iki meyar əsasında təyin olunurlar. Birinci meyar onların işləkliyidir. Söz və ya söz birləşməsi mətndə çox işləndikdə onun qısaldılmasına ehtiyac hiss olunur. Bu meyarda “çox” sözünün dəqiqləşdirilməsi lazım gəlir. Yəni söz mətndə bir neçə dəfə işləndikdə onun çox işlənməsi qənaətinə gəlmək mümkündür. Təbii ki, bu məsələnin dəqiq həlli yoxdur. Dildəki sözlərin mətndə işlənməsinin kəmiyyət xarakteristikaları statistik üsullarla hesablanıb qiymətləndirilir. Dilin tezlik lüğətləri bu metodika ilə tərtib edilir. Bir çox dillərin, o cümlədən ingilis, alman, rus, azərbaycan dillərinin tezlik lüğətləri tərtib olunmuşdur. Həmin lüğətlərdə sözlərin mətndə işlənmə tezlikləri qeyd olunmuşdur.

Dilin ümumişlək leksik vahidlərinin bir qismi yüksək tezliyə malik olur. Lakin bu, ümumişlək sözlərin ixtisar edilib mətndə abreviatur kimi işlədilməsinə əsas yaratmır. Çünki sözlərin belə əvəzlənməsi metadil səviyyəsində mətnin anlaşılmasını çətinləşdirir.

KİV materiallarında, media diskursunda işlək olan bir sıra söz birləşmələri ixtisar edilir. Məsələn, “Bütöv Azərbaycan” qəzetinin 20.08.2021-ci il tarixli 19 (410) sayılı nömrəsindəki “Türkiyəni gözləyən təhlükə” məqaləsində 8 dəfə ABŞ abreviaturu işlədilmişdir. *ABŞ* – “Amerika Birləşmiş Ştatları” tam formasının ixtisarıdır. Bizim hesablamalarımıza görə qəzetin qeyd olunan nömrəsində 27 dəfə *ABŞ* abreviaturundan istifadə olunmuşdur [11]. Bundan əlavə həmin nömrədə *QHT* (6 dəfə), *APA*, *COVID*, *CNN-Türk*, *XUN*, *MVt*, *İKDP*, *TV*, *UDEF-21*, *ATƏT*, *COVID-19*, *ÜMD*, *DUDK*, *FHN*, *BMU*, *DUM*, *UDP*, *TUDA* və başqa abreviaturalar da qeydə alınır. Yalnız *ABŞ* ixtisarını üç sözə vursaq 81 söz alınır. 27 *ABŞ* abreviaturu 51 qrafem miqdarındadır. Amerika Birləşmiş Ştatları söz birləşməsində 28 qrafem

vardır. Deməli, birləşmə 27 dəfə tam şəkildə yazılısaydı 756 qrafemdən istifadə olunmalı idi. Digər ixtisarlar üzrə də belə hesablamalar aparsaq, qəzetin, demək olar ki, bir səhifəsi həcmində eyni söz birləşmələri işlədilməsi ehtimalı yaranır. Aydın olur ki, abreviaturlardan istifadəni doğuran səbəblərdən biri dildə qənaət prinsipi və digəri eyni söz birləşmələrinin yaxın ətrafda işlənərək tautologiya yaratmasının qarşısını almaqdır. Bu abreviasiyayı doğuran başlıca iki səbəbdır.

Abreviasiya dildə zəruri proses olduğuna görə, abreviaturların düzəldilməsi də müəyyən qanunauyğunluğa tabe olmalı, öz texnikasına malik olmalıdır. *“Abreviasiya nitqi ağırlaşdıran uzun tərkibli söz və terminlərin mətnə tez-tez təkrarını aradan qaldırır. Psixolinqvistika da etiraf edir ki, eyni mətnə eyni uzun tərkibli sözlərin və söz birləşmələrinin tez-tez təkrarı adresatı da, adresantı da yorur və belə olduqda, ixtisara əl atmağın əhəmiyyəti artır”* [3, s.15].

Abreviatur tiplərinin fərqlənməsi onların qurulma və yaxud düzəldilmə texnikası ilə bağlılığa malikdir. Dilin hər bir, o cümlədən də ən kiçik vahidləri olan qrafem və fonemlər də müəyyən informasiya daşıyır. Dil vahidinin tərtibi yüksəldikcə, onun daşdığı informasiya yükü də artır. Bu xüsusiyyət yalnız dilin vahidlərinə deyil, bütün element və vasitələrinə aiddir. Qrafem dilin kiçik vahididirsə, qrafem birləşməsi strukturuna və tərkibinə görə dilin ondan böyük elementidir. Qrafem, yaxud fonem birləşmələrinin elələri vardır ki, onlar sözlərin tərkibində heca elementini əmələ gətirirlər. Bu baxımdan hecalar fonem birləşmələrinin daxilində yer alsalar da, onlar müəyyən meyarlara görə fonem birləşmələrinin ayrıca bir qrupunu təşkil edir. Əgər dilin leksik səviyyəsini nəzərdən keçirsək, dil vahidləri arasında bir hecadan ibarət olan leksemləri də ayıra bilərik. Deməli, heca ilə leksemin üst-üstə düşdüyü hallar da vardır ki, bu, yalnız təkhecalı sözlərlə əlaqədardır. Leksem kimi işlənən hecanın daşdığı informasiya, təbii ki, daha çox olacaqdır.

Qrafem dil vahidi olsa da, dil ünsürü və ya elementi olan hecadan az informasiya daşıyır. Bu, bir tərəfdən, heca tərkibində qrafemlərin sayının bir və birdən çox olması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, hecanın sözə münasibəti, hecanın sözdə oynadığı rolla izah olunandır. Sözü başlanğıc qrafemi ilə sözü bir qrafemdən ibarət hecasını müqayisə etsək görərik ki, sözü əvvəlində 32 qrafem işləyə bilər.

Sözün birinci hecası funksiyasını isə Azərbaycan dilində 8 sait yerinə yetirmək imkanına malikdir. Söhbət bir fonemdən ibarət hecadan gedir. Azərbaycan dilində “a” qrafemi və ya “a” fonemi ilə başlanan sözlərin sayı, təbii ki, “a” hecası ilə başlanan sözlərdən xeyli çoxdur. Ona görə də “a” hecası ilə başlanan sözlər haqqında informasiya, “a” qrafemi və ya fonemi ilə başlanan sözlər informasiyasından böyükdür. İki fonemli birləşmələrlə iki fonemli hecalar arasında da bu cür informasiya fərqi müşahidə olunur. Abreviaturun düzəldilmə texnikasının tərkibə daxil olan qrafemlərin tam forma haqqında informasiya vermək qabiliyyəti nəzərə alınır. Yəni abreviatur əvəz etdiyi tam forma haqqında informasiya daşıyır və bu informasiya çox olduqca abreviaturun daha düzgün formalaşmasını qəbul etmək mümkündür. Haqqında ətraflı araşdırma zamanı məlum olur ki, onun tərkibindəki elementləri əsasında tam formanın komponentlərini bərpa etmək prosesi gedir.

İnisial ixtisarlara dekodlaşdırılması, deşifrəsi çətinidir. Çünki bu halda sözün birinci qrafeminin verdiyi informasiya həmin sözün təyin etməyə kafi olmur. Bu da abreviasiyaların inkişafı prosesində yeni abreviasiya texnikasının tətbiqinin əhəmiyyətini artırmışdır. Abreviaturların düzəldilməsində heca və söz hissəsindən istifadə olunması da bununla bağlıdır. Ancaq buna qədər sözün tərkibindəki hərflərin işlənmə mövqelərindən asılı olaraq daşdığı informasiyanın ölçülməsinə dair tədqiqatlar aparılmışdır.

R.Q.Piotrovski göstərir ki, qısa, orta və uzun sözlərdə informasiyanın paylanması fərqli şəkildə olur. Onun bölgüsünə görə qısa sözlər 4, orta uzunluqlu sözlər 4-7, uzun sözlər 7-dən artıq qrafemə malikdir. Qısa və orta sözlərdə informasiya sözün əvvəlindən sona doğru azalır. Uzun sözlərdə informasiya sözün əvvəlində və sonunda böyük, ortasında isə az olur.

İnformasiyanın heca üzrə paylanmasında birinci və ikinci hecanın birləşmə nöqtəsində informasiya tutumu yüksək olur. Morfem sxemində maksimum informasiya morfemin birinci, minimum informasiya isə sonuncu qrafemi üzərinə düşür. Morfemlərin ayrıldığı nöqtədə əvvəldə olan morfemin son hərfində minimum, ondan sonra gələn morfemin birinci hərfində isə maksimum informasiya toplanır [88, s.86-87].

Sözün və ya sözformanın tərkibindəki hərflərin, hecaların yerləşmə mövqeyindən asılı olaraq daşdığı informasiya onların seçilib abreviatura daxil edilməsi üçün meyar rolunu oynayır. Abreviaturun tam formanın komponentlərinin hansı elementlərindən götürülməsi abreviaturaların fərqlənməsinin göstəriciləri kimi çıxış edir. İlk abreviaturalarda yaranma prosesi inisial hərf və inisial hecalara əsaslanmışdır. İlk abreviatur tipi inisial hərflərlə düzəldilmişdir. Hərflərin sayı ilkin tam formanın komponentlərinin sayından asılı olmuşdur. Bu xüsusiyyət müasir dildə olan inisial abreviaturalarda da özünü göstərir. Məsələn, *A – Amper*, *EU – European Union*, *NHS – National Health System*, *BATC – British American Tobacco Company*, *IFRIC – International Financial Reporting Interpretations Committee* və s. Şübhəsiz ki, tərkibində beşdən artıq qrafem olan inisial abreviaturalar da vardır. Bununla belə, təhlil göstərir ki, tam formanın komponentlərinin sayı artdıqca bu komponentlər arasında bağlayıcı və sözdönülərin daxil olması ehtimalı artır. Bu cür tam formaların abreviatur quruluşu inisial abreviaturalardan fərqlənmir. Lakin onların əvəz etdiyi tam formaların komponentlər sayında fərq aşkara çıxır. Aşağıdakı cədvəldə bu mənzərəni əyani müşahidə etmək olar.

Cədvəl 1.3.

Abreviatur	Açıqlığı
UK	The United Kingdom
EU	European Union
NHS	National Health System
MIT	Massachusetts Institute of Technology
MLA	Members of Legislative Assembly
MP	Member of the Parliament
NATO	North Atlantic Treaty Organization
NASA	National Aeronautics and Space Administration
NICE	National Institute for Health and Care Excellence
OECD	Organization for Economic Cooperation and Development

Nümunələrdən göründüyü kimi, tam formanın tərkibindəki *of, the, and, for* kimi komponentlərin inisial qrafemləri abreviatorda ifadəsini tapmır. Bu da tam forma ilə abreviatur qarşılaşdırmasında düzəlməyə görə fərqi ortaya atır. Lakin bu fərq abreviaturun quruluşunda deyil, onun açılışında özünü göstərir.

İnisial abreviaturların fərqlənən formalarından biri də onların yazılışı ilə bağlıdır. İnisial abreviaturların bəzilərinə qrafemlərdən sonra nöqtə qoyulması qəbul edilmişdir. Bu abreviaturlarda fərqlilik abreviaturların yazılışında üzə çıxır: *A.S.A.P. – as soon as possible*.

Abreviaturların orfoepiyası da onların tipləri arasında fərqlilik yaradır. Bu cəhətdən inisial abreviaturlar iki qrupa bölünür: a) hərfi tipli; b) səs tipli.

Səs tipli abreviaturlar adi söz kimi oxunur. Məsələn, *UEFA – Union of European Football Associations – Avropa Futbol Assosiasiyaları Birliyi; UFO – Unidentified Flying Object* və s.

Hərfi abreviaturlar hərflərin adları ilə oxunur. Məsələn, *BST – British Summer Time; CAB – Citizens Advise Bureau; AGM – Annual General Meetings* və s.

Heca əsaslı abreviaturlar tam formadakı komponentlərin hecaları əsasında düzəlir. İnformasiya birinci hecada böyük olduğuna görə, heca abreviaturlarının birinci hecaları ilə düzəldilir. Heca abreviaturlarının əmələ gəlməsində də ciddi qanunauyğunluq müşahidə edilmir. Tam formanın bütün komponentlərinin hecaları abreviaturun tərkibinə daxil edilmir. Tam formada komponentlərin sayı çox olduqda heca tipli abreviaturu formalaşdırmaq çətinləşir. Bunun səbəbi yaradılan abreviaturun qrafem tərkibinə görə uzun, yaxud çoxelementli alınmasıdır. Əgər tam forma dörd komponentdən ibarət olarsa və hər hecanın tərkibinə üç qrafem daxil olarsa, onda dörd heca qrafemli abreviatur əmələ gətirəcəkdir ki, bu da abreviaturun qısalıq və lakoniklik şərtini pozur.

Tam formanın inisial hecalarının abreviatorda işlədilməsi üçkomponentlilərdə müşahidə olunur. Məsələn, *Bonelux – Belgium, Netherlands, Luxemburg*. Heca ixtisarlarında abreviatur tərkibində hecalar bitişik yazılır. Belə abreviaturlar söz kimi oxunur, leksik vahidə çevrilirlər. Abreviaturların bir-birindən fərqləndirilməsinin

konkret mexanizmi yoxdur. Baş hərflərlə yazılan abreviaturalar, bir qayda olaraq, inisial abreviaturalar kimi qəbul olunur. Abreviaturun tərkibində baş və kiçik hərflər olduqda onun heca abreviaturu olması fikri yaranır.

Heca abreviaturaları tam formanın komponentlərindən hecaların götürülüb birləşdirilməsindən düzəldilir. Bu zaman abreviatur komponentlərin birinci hecasından, birinci və axıncı hecalarından əmələ gəlir. Tam formanın komponentləri sayı çox olduqca hecaların hansı komponentdən seçilməsi üçün müəyyən qayda və prinsip tətbiq olunmur.

Çoxkomponentli söz birləşməsinin birinci komponenti daha çox informasiya daşıyır. Təbii ki, burada komponentin leksik mənalı olması vacibdir. Bu baxımdan söz birləşməsinin abreviaturunu düzəldərkən onun birinci sözünün birinci hecasından istifadə edilir. Abreviaturda bu, hecadan sonrakı elementin söz birləşməsinin digər komponentindən götürülür. Həmin element ikinci, üçüncü komponentin birinci və sonuncu hecası da ola bilər.

Heca abreviaturalarının əsas fərqləndirici əlaməti onların tam formanın sözlərinin hecaları əsasında düzəldilməsidir.

Beləliklə, heca abreviaturalarının fərqləndirilmə meyarı onların tam formadakı sözlərinin hecalarından düzəldilməsidir. Komponentlərin hansı hecasının, inisial və ya final hecası olması fərqləndirici əlamət ola bilmir.

M.Adilov heca ixtisarlارını daha motivləşmiş, kilidi daha tez açılan “ixtisar söz” növü hesab etmişdir. Onun fikrinə görə, heca abreviaturaları üç cür – ikikomponentli, çoxkomponentli və uzuntərkibli. Bununla yanaşı, müəllif qeyd edir ki, heca abreviaturalarını iki qrupa bölmək qəbul edilmişdir. Bunlar tam mürəkkəb ixtisarlار və yarımçıq mürəkkəb ixtisarlار adlandırılır [3, s.111-112].

Yarımçıq ixtisarlarda tam formanın komponentlərindən biri olduğu kimi qalır və digər komponentin ixtisar elementinə birləşir.

Dildə qarışıq ixtisarlardan da geniş istifadə olunur. Bu cür ixtisarlarda inisial qrafem, heca, sözün daxili qrafemləri, sözün bir hissəsi istifadə edilir.

Abreviatur tiplərinin fərqləndirilməsi müxtəlif meyarlar üzrə aparıla bilər. Təhlil göstərir ki, abreviaturaların düzəldilmə texnikasına əsasən fərqləndirici əlamət tam

formadan abreviatur elementi kimi inisial qrafemin hecanın, sözün bir hissəsinin və komponentin tam şəkildə götürülməsi ola bilər. Abreviasiya prosesində sözün ilk, orta və son hissəsindən müəyyən sayda qrafem də abreviatur elementi kimi seçilə bilər. Bəzən sözün əvvəlindən götürülən abreviatur elementi heca + Q (heca + qrafem) strukturuna malik olursa, bəzi hallarda hecanın son qrafemi abreviatur üçün element kimi seçilmir.

Abreviasiya mürəkkəb və qarışıq sözdüzəltmə prosesi və ya təkrar nominasiya prosesidir.

Mövcud abreviaturaların abreviasiya elementinə görə fərqləndirilməsi zamanı kifayət qədər çox forma əldə olunur. Bu cəhət abreviaturaların təsnifi və tipologiyasının mürəkkəb məsələlərdən biri olduğunu təsdiq edir.

1.4. Abreviaturaların tipologiyası və təsnifi

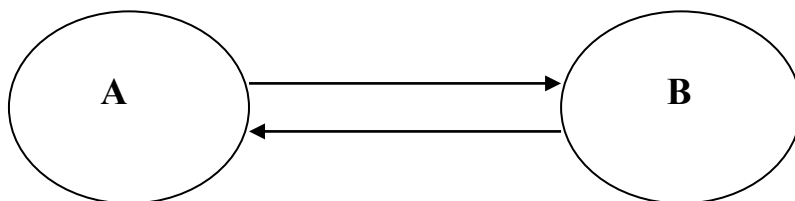
Qeyd olunduğu kimi, abreviaturaların tipologiyası və təsnifi həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, bu məsələyə münasibət bildirilmiş, müxtəlif təsnifatlar verilmişdir. Buna baxmayaraq, məsələ hələ də həllini tapmamış, onun ətrafında elmi mübahisələr davam etməkdədir.

Abreviatur tiplərinin fərqləndirilmə prinsiplərini aydınlaşdırarkən onların tam formanın hansı elementlərindən düzəlməsi ön plana çəkilir. Əslində fərqləndirmə prinsipi təsnifat meyarını əvəz etmək imkanına malikdir. Doğrudan da, əgər bir abreviaturun digərindən müəyyən əlamətə görə fərqlənməsi təsdiqini tapırsa, onda həmin abreviaturaların müxtəlif qruplara aidliyi sübuta yetirilmiş olur.

Fərqləndirmə abreviasiya elementləri, daha dəqiq desək, abreviaturu təşkil edən elementlər əsasında aparılır. Bu halda tədqiqatçı iki fərqli çoxluğun müvafiq elementlərini qarşılaşdırır. Çoxluğun biri abreviaturalardan, digəri isə həmin abreviaturaların əvəz etdiyi tam formalardan təşkil olunur. Müvafiqlik abreviatur = tam forma münasibətini ifadə edir.

Abreviatur	Tam forma
SDLP	Social Democratic and Labor Party
WHO	World Health Organization
UK	United Kingdom
PM	Prime Minister
S	South
N	North
W	West
SW	South West
NW	North West
a.m.	ante meridiem
CET	Central European Time

İki çoxluq deyəndə, yuxarıdakı cədvəlin sol və sağ tərəfləri nəzərdə tutulur. Sol tərəf **A** çoxluğu, sağ tərəf **B** çoxluğudur. *S, N, W, UK, PM* və s. **A** çoxluğunun elementləridirsə, *South, North, West, United Kingdom, Prime Minister* **B** çoxluğunun elementləridir. Bu iki çoxluq arasında qarşılıqlı əlaqə vardır.

A çoxluğunun hər bir elementi abreviaturdur. Əgər iki çoxluq arasındakı qarşılıqlı əlaqəni nəzərə almadan abreviaturaların təsnifi məsələsini qoysaq, bir, iki, üç, dörd və daha çox qrafemdən təşkil olunmuş elementləri, yaxud vahidləri müəyyən meyar əsasında qruplaşdırmağı başa düşürük. Yuxarıdakı cədvəldə sol tərəfdə verilmiş bu elementləri bir-birindən fərqləndirən başqa işarələrin də olması nəzərə alınmalıdır. Məsələn, *a.m.* abreviaturundakı qrafemlər kiçik hərflərlə yazılmışdır və abreviaturda dörd işarə – iki qrafem və iki nöqtə vardır. Müasir abreviatur sistemində *2U (to you), 10Q (thank you), b4 (before), Fab! (fabulous)* kimi abreviaturalar da

qeydə alınır ki, onların bəzilərinin tərkibində rəqəmlər, nida işarəsi, baş və kiçik hərflərin birgə işlənməsi müşahidə olunur. Belə bir çoxluğun təsnifi üçün fərqləndirici əlamətlər aşağıdakılar ola bilər: 1) baş hərflər, 2) kiçik hərflər, 3) nöqtə, 4) nida, 5) rəqəm. Qeyd edilən əlamətlər üzrə təsnifat aparsaq yalnız baş hərflərdən ibarət olanlar, baş və kiçik hərflərdən ibarət olanlar, hərf və düzgün işarəsindən ibarət olanlar, hərf və rəqəmdən ibarət olanlar qruplarını ayırmaq mümkündür. Abreviatu təşkil edən işarələrin, yaxud elementlərin sayını nəzərə alsaq, bircisimli, ikicisimli və s. qrupları fərqləndirmək mümkündür.

Abreviaturların tam formanın hansı elementlərindən təşkil olunmasından asılı olmayaraq başqa meyarlar üzrə digər təsnifləri də vardır. İşlənmə səviyyəsinə, genologiyaya, işlənmə tezliyinə, əhatə dairəsinə görə təsnifatlar bu qəbildəndir.

İşlənmə səviyyəsinə görə təsnifata əsasən abreviaturlar iki qrupa bölünür: 1) arxaik; 2) fəal abreviaturlar. Arxaik abreviaturlar köhnəlmiş, tarixizmə çevrilmiş abreviaturlardır. Onlar dildə yalnız müvafiq mövzuya aid mətnlərdə istifadə olunur. Məsələn, *USSR* abreviatu artıq tarixizmə çevrilmişdir. *SU – Sovet Union* da bu cür ixtisardır. Aktiv abreviaturlar müasir dildə fəal işlənənlərdir.

Abreviaturlar da leksik vahidlər kimi mənşəyinə görə təsnif olunaraq dilin öz abreviaturlarına və alınma abreviaturlar qruplarına bölünürlər. Leksik vahidlərdən fərqli olaraq, alınma abreviaturların qarşılıqlarını müəyyənləşdirmək sadədir. Bu zaman alınmanın tam formasının dilə kalkası əsasında əmələ gələn tam forma eyni abreviatu texnikası ilə abreviasiya edilir və ekvivalent milli abreviatu düzəldilir. Məsələn, *Europen Union - Avropa İttifaqı*; *EU – Aİ*; *USA – United States of America – Amerika Birləşmiş Ştatları*; *USA – ABŞ* və s.

Abreviaturların işlənmə tezliyinə görə təsnifi çox işlənən və az istifadə olunan qrupları təyin etməyə imkan verir. Bu cür təsnifat aparmaq üçün abreviaturların mətndə işlənmə tezliklərini tapmağı tələb edir. Həmin məqsədlə statistik araşdırmalar aparmaq lazım gəlir. Təhlil göstərir ki, abreviaturların kəmiyyət xarakteristikalarına aid ayrıca tədqiqat işləri aparılmamışdır.

Abreviaturların əhatə dairəsinə görə təsnifatına aid müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. D.İ. Alekseyev rus dilinin abreviaturlarını əhatə dairəsinə görə altı qrupa

bölmüşdür: 1) sahə-peşə ixtisarlari; 2) teleqraf ixtisarlari; 3) hərbi ixtisarlari; 4) siyasi ixtisarlari; 5) antroponimik ixtisarlari; 6) inqilabi ixtisarlari [15, s.132-149].

M.Adilov Azərbaycan dilində işlənən abreviaturları əhatə dairəsinə görə beş qrupa bölmüşdür: 1) sənaye abreviaturları; 2) siyasi abreviaturlar; 3) elm və peşə leksikası abreviaturları; 4) kalka yolu ilə xarici dillərdən götürülmüş abreviaturlar; 5) antroponimik abreviaturlar [3, s.78-79].

Abreviaturların strukturunun spesifikliyi, abreviasiya texnikasının mürəkkəbliyi və dolaşıqlığı, abreviasiyada iştirak edən elementlərin ixtisar edilən komponentlər münasibətinin abreviatur əsasında təyin olunmasının qeyri-mümkünlüyü, abreviasiya üsullarının kombinə olunması onların tipoloji təsnifatını çətinləşdirir. Söhbət abreviasiya texnikası, mexanizm və ya üsuluna görə təsnifatın aparılmasından gedir. Yuxarıda abreviaturların və onların tam formalarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki çoxluq təşkil etdiyini göstərdik. Abreviasiya üsuluna görə təsnifat birinci çoxluğun (A) elementlərinin ikinci çoxluğun (B) komponentlərini və bu komponentlərdən abreviatur üçün götürülən elementlərin nəzərə alınmasını tələb edir. Bir çoxluğun elementləri təsnif edilərkən, ikinci çoxluğun elementləri üzərində əməliyyatlar aparılır. Təsnifatın çətinliyi də buradan irəli gəlir. Nəticədə verilən təsnifatlar bir-birindən fərqlənir, vahid bir təsnifata yığıla bilmir, məsələ açıq qalır. Tədqiqatçılar təkrar bu məsələyə qayıtmalı olurlar. İlk təsnifat cəhdləri ilk ixtisar lüğətlərinin tərtibi prosesində meydana çıxmışdır. Çünki lüğətlər abreviaturların həm yazılışının, həm də oxunuşunun normativləşdirilməsini, ümumiyyətlə, onların nizama salınmasını tələb edir.

Rus dilçilisi D.İ.Alekseyev daha əvvəllər təsnifatla bağlı Y.D.Polivanov, A.M.Suxotinin işlərinə əsaslanaraq, abreviaturun ifadə etdiyi tam formadan götürülmüş elementlərə istinadla tipologiya aparmışdır. Onun təsnifində abreviaturlar aşağıdakı qruplara bölünür: 1) inisial abrevialar; 2) heca abreviaturları; 3) qarışıq abreviaturlar [15, s. 199-206]. Müəllif inisial abreviaturların tam formanın komponentlərinin inisial hərflərindən düzəldiyini göstərmiş, onları oxunuşuna görə hərfləli və səsli olmaqla iki qrupa ayırmışdır. Hərfləli inisial abreviaturlar hərflərin adları ilə oxunur. Səsli abreviaturlar isə söz kimi oxunur. Aydın olur ki, təsnifatın birinci

qrupu oxunuşa görə alt qruplara bölünür. Heca abreviaturlarının tam formanın komponentlərinin mütləq hecaları ilə deyil, abreviatur hecası ilə əmələ gəlməsi nəzərdə tutulur. Abreviatur hecası tam formanın sözündən kəsilib götürülmüş hissədir. Qarışıq tipli, yaxud inisial-heca tipli abreviaturlarda inisial və heca iştirak edir. Bu iki elementin abreviaturun təşkilindəki kombinator imkanlarını nəzərə alaraq D.İ.Alekseyev üç tipi fərqləndirir: 1) heca + inisial qrafem; 2) inisial qrafem + heca; 3) inisial qrafemlər + heca + inisial qrafem [15, s. 203-204]. D.İ.Alekseyevin təsnifatı rus dilinin mövcud abreviaturlarının qurulma mexanizmlərinin təhlilinə əsaslanır. Müəllif mövcud abreviaturlarda tam formanın komponentlərinin hansı hissəsinin iştirak etdiyini qeydə almış, onun əsasında modeli müəyyənləşdirmişdir.

Onun təsnifatında “abreviasiya hecası”, “inisiallar” ifadələri də bundan irəli gəlir. “Abreviasiya hecası” hecanın natamam götürülməsi və ya heca + qrafem birləşməsinin götürülməsi və ya heca + qrafem birləşməsinin seçilməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu da təsnifat qrupunun adının həmin qrupa daxil olan abreviaturların bir hissəsini əhatə etmədiyini göstərir.

L.S.Filippovanın təsnifatında dörd qrup fərqləndirilmişdir: 1) mürəkkəb ixtisar sözləri; 2) inisial abreviaturlar; 3) heca abreviaturları; 4) qarışıq abreviaturlar [99, s. 165-167]. Bu təsnifatda da inisial abreviaturlar hərfi və səs abreviaturları alt qrupları vardır. Qarışıq abreviaturların yaranmasında inisial səslər və sözün hissəsi istifadə edilir. Sözün hissəsinin seçilməsində qanunauyğunluq nəzərə çarpmır. Qarışıq abreviatur tam formadakı birinci sözün əvvəlindən ikinci sözün əvvəli və sonundan formalaşa bilər. Bu qənaət rus dilindəki военкомат ixtisarından hasil olur. Военный комиссариат tam formasından birinci sözün “воен”, ikinci sözün “ком” başlanğıc və “ат” götürülərək военкомат ixtisarı düzəldilmişdir. Rus dilinin qrammatikasında abreviaturların altı tipi göstərilir: 1) inisial abreviaturlar; 2) tam formadakı sözlərin başlanğıc hissələrindən əmələ gələnələr; 3) qarışıq abreviaturlar; bunlar əvvəlki iki tipin müştərək istifadə olunmasından düzəlir; 4) tam formadakı sözün başlanğıc hissəsi ilə tam sözün birləşməsi ilə düzələnələr; 5) tam formadakı sözün başlanğıc hissəsi ilə hal şəkilçisi qəbul etmiş sözün birləşməsi ilə düzələnələr; 6) tam formadakı

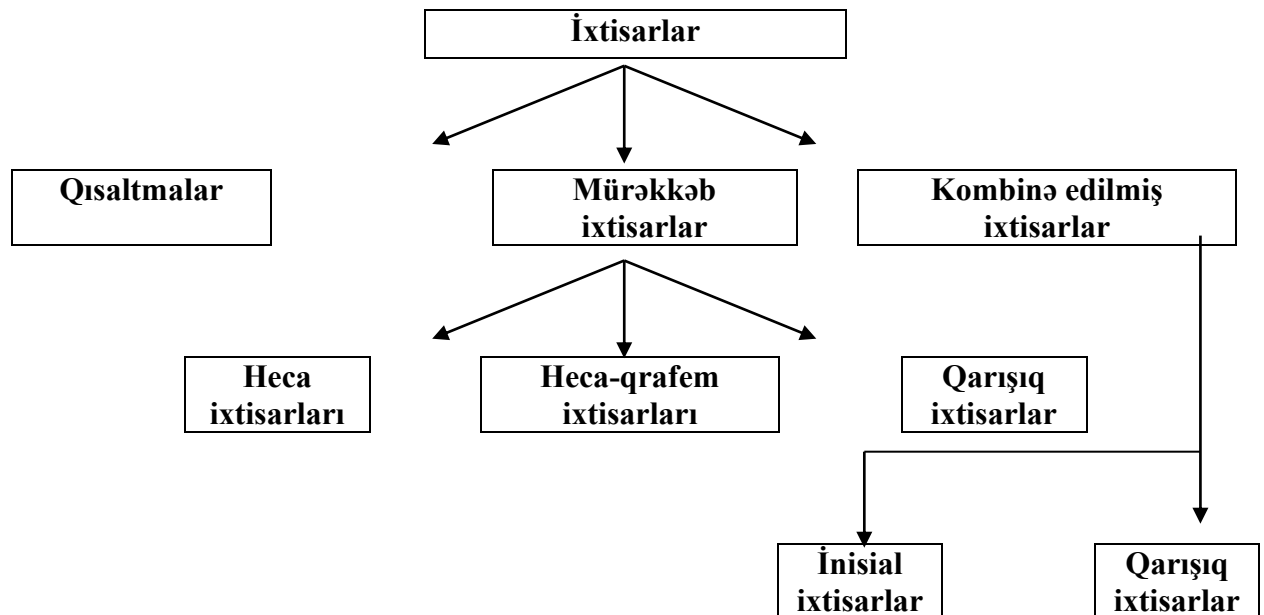
birinci sözün başlanğıc hissəsindən və ikinci sözün başlanğıc və son hissəsindən düzənlər [99, s. 168].

Rus dilinin abreviaturlarının təsnifinə aid tədqiqatlar göstərir ki, abreviasiya üsulu əsasında aparılan bölgələrdə qrupların dəqiq sərhədləri müəyyənləşmir. Məsələn, inisial qrafem bir qrupda sözün başlanğıc qrafemi olursa, heca həmişə heca olmur, abreviatur gah natamam, gah da izafi tərkiblə təmsil olunur.

Abreviasiya üsulları müxtəlif və rəngarəngdir. Hər bir dildə də bu üsullarda müvafiq dilin xüsusiyyətləri, morfoloji, sintaktik normaları abreviaturların düzəldilməsinə öz spesifik təsirini göstərir. Bu cəhətdən fərqli abreviatur tiplərinin sayı artır. Təsnifatlarda bəzi abreviaturların ya bölümündə yer ala biləcəkləri qrupu təyin etmək çətin olur, ya da eyni abreviaturun iki qrupa daxil olması halları müşahidə edilir. Abreviaturların təsnifi zamanı kəmiyyət, fonetik, morfoloji, sintaktik, pragmatik, qrafik, semiotik və s. meyarlardan, bu meyarların kombinasiyasından istifadə olunur. Təsnifat, demək olar ki, həmişə müəyyən bir dilin abreviaturları üçün verilir. Rus dilçiliyində rus dilinin abreviaturlarının təsnifinə dair çoxsaylı araşdırmalar aparılmış, təsnifatlar verilmişdir. Eyni zamanda rus germanşünaslığı, romanşünaslığında da abreviaturların təsnifi döən-döənə tədqiqat obyektı seçilmiş, ingilis, alman, fransız, ispan dillərinin abreviaturlarının tipologiyası məsələsinə baxılmışdır. Bu cür işlərdə rus dili abreviaturları üçün verilmiş təsnifatlara istinad etmək, başqa dil materialı üzrə tipologiyasını həmin bazada aparmaq cəhdləri az deyildir. Lakin iki və daha artıq dilin materialını bir təsnifat sxemində birləşdirmək, ümumi təsnifatı tapmaq hələ ki, effektiv nəticə verməmişdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş SSRİ-nin tərkibinə daxil olan müttəfiq respublikalarda abreviasiyaya aid tədqiqatlar, abreviaturların təsnifi, demək olar ki, həmişə rus dilçiliyində irəli sürülmüş elmi-metodik bazaya söykənmişdir. Bu da abreviaturların təsnifi məsələsində rus dilçiliyinin daha irəli getməsinə təsdiq edir.

Əslində, rus dilçiliyində abreviaturların təsnifi haqqında ilk fikirlər XX əsrin əvvəllərində səslənmişdir. O.A.Dobiaş-Rojdestvenskayanın orta əsrlərdə yazının tarixinə aid kitabında abreviaturların 8 növü qeyd olunmuş və bu növlər qədim abreviatur tipləri kimi verilmişdir [45, s.165]. Bu kitabdan 11 il sonra İ.K.Zborovski

dissertasiyasında abreviaturaları 3 əsas qrupa ayırmışdır: 1) qısaltmalar; 2) mürəkkəb ixtisarlər; 3) qarışıq ixtisarlər. Müəllif mürəkkəb ixtisarlər qrupunu 3 alt qrupa bölmüşdür: 1) heca ixtisarları; 2) heca-qrafem ixtisarları; 3) qarışıq ixtisarlər. Üçüncü qrup isə iki alt qrupa ayrılmışdır. Bura inisial ixtisarlər və qarışıq ixtisarlər yarımqrupları aid edilmişdir. İ.Zborovski üçüncü qrupu kombinə edilmiş ixtisarlər kimi təqdim etmişdir [56, s.5]. Maraqlıdır ki, onun təsnifatında “qarışıq ixtisarlər” adlandırılan qrup bir dəfə “kombinə edilmiş ixtisarlər” əsas qrupu, iki dəfə isə “qarışıq ixtisarlər” alt qrupu adı altında təsnifata daxil edilir. Qarışıq ixtisarlər həm mürəkkəb, həm də kombinə edilmiş abreviaturaların alt qrupu olur. Ümumiyyətlə, İ.Zborovskini təsnifatını aşağıdakı sxem şəklində ümumiləşdirmək olar (Sxem 2).

“Kombinə edilmiş ixtisarlər” adında “kombinə etmək” ifadəsi abreviasiya elementlərinin qarışıq şəkildə istifadə olunması mənasında başqa düşülür və bu qrup həm də “qarışıq ixtisarlər” anlamına gəlir. Sxemdən göründüyü kimi, orada “qarışıq ixtisarlər” iki dəfə yarımqrup şəklində ayrılmışdır. Bu da ən azı terminoloji cəhətdən anlaşılmazlıq yaradır. Müəllif mürəkkəb ixtisarlər sinfinə daxil etdiyi qarışıq ixtisarlara aid “союзсельхозснабжение” nümunəsini vermişdir. Bu ixtisarın tam forması *союзы сельскохозяйственного снабжение* birləşməsidir. Birləşmə dörd komponentdən ibarətdir. Onun birinci komponenti abreviaturun tərkibinə tam şəkildə daxil edilmişdir. “Снабжение” sözü də ixtisarda yer almışdır. İkinci komponentinin

birinci hecası, üçüncü komponentin isə birinci hecası ilə sonrakı hecanın birinci qrafemi ilə bir yerdə götürülmüşdür. Burada abreviasiya üsulunun mürəkkəbliyi heç bir şübhə doğurmur. Abreviasiya elementləri olaraq söz, heca, heca+qrafem çıxış edirlər.

Kombine edilmiş abreviaturlar sinfindən qarışıq ixtisara aid nümunə Укпрофсож ixtisarıdır. “Участковый Комитет профессионального союза железнодорожников” ixtisarın tam formasıdır. Abreviasiya prosesində tam formanın birinci və ikinci komponentinin inisial qrafemlərindən (участковый – у, комитет – к), üçüncü komponentindən heca + qrafem (профессионального – про + ф = проф), dördüncü komponentdən heca (союза – со), beşinci komponentindən inisial qrafem (железнодорожников – ж) istifadə edilmişdir. Burada abreviasiya elementləri inisial qrafem, heca + qrafem, heca olmuşdur. İkinci və üçüncü sinfə aid qarışıq ixtisarlari abreviasiya elementlərinə görə müqayisə etsək, ikinci sinifdə söz, üçüncü sinifdə inisial qrafemlərin işlənmə fərqi aşkara çıxır. Nəticədə kombine etmənin tam mahiyyəti aşkara çıxmır. Çünki həm ikinci, həm də üçüncü sinfə aid abreviaturların abreviasiya elementi fərqi aşkar qeyd edilməmişdir. Bu xüsusiyyət İ.Zborovskinin təsnifatında da qüsurlu cəhətin mövcudluğunu göstərir [56, s.5-6].

Rus dilçiliyində Y.D.Polivanovun, A.Suxotinin, V.V.Vinoqradovun, A.Q.Qornfeldin, R.İ.Moqilevskinin, A.A.Reformatskinin, V.Z.Sanişkovun, V.A.İtskoviçin, M.S.Maleyevanın, M.D.Stepanovun və başqalarının tədqiqatlarında abreviasiya və ixtisarlər probleminin bu və ya digər aspektləri araşdırılmış, bu linqvistik hadisəyə münasibət bildirilmişdir. Onu də nəzərə almaq lazımdır ki, adları çəkilən müəlliflərin işləri ötən əsrin 70-ci illərinə qədərki dövrə aiddir. Bu tədqiqat işlərinin bəziləri bilavasitə abreviaturlara həsr olunmuşdur. Digərləri isə daha çox sözdüzəltmə, leksika, orfoqrafiya və dilçiliyin ümumi məsələlərindən bəhs edən tədqiqatlardır. Göstərilən müəlliflərin bir çoxu abreviaturların təsnifinə səthi toxunmuşdur. Təsnifata daha çox yer verilmiş işlərdə isə İ.Zborovskinin təsnifat sxemindən əsaslı fərqlər nəzərə çarpmır. Ona görə də, burada həmin işlər barədə nisbətən geniş şəkildə xülasə verilməmişdir.

Abreviaturların tipologiyası və təsnifi ilə rus dilçiliyində diqqəti cəlb edən tədqiqat işlərindən biri V.V.Borisova məxsusdur. Ötən əsrin 70-ci illərində aparılmış bu tədqiqat işi xarici dillərdəki hərbi və elmi ixtisarlar əsasında yazılmışdır. Müəllif, hər şeydən əvvəl, bu qənaətə gəlmişdir ki, dildə abreviasiya hadisəsinin baş verməsində səbəb dilin işarələr sistemi, nitqin ardıcıl qurulması, informasiyanın dil vahidlərində qeyri-bərabər paylanması, işarələrin izafiliyi amilləridir. Abreviasiya dildə qənaətdən irəli gələn hadisədir. V.V.Borisov tədqiqat işində abreviaturların təsnifinə aid əvvəlki araşdırmalara münasibət bildirmiş və bundan sonra özünün təsnifatını şərh etmişdir [33].

V.V.Borisovun tədqiqatında müxtəlif dillərin materiallarından istifadə olunsada, ingilis dilinin abreviatur sisteminə üstünlük verilmişdir. Tədqiqatda diqqəti cəlb edən əsas cəhət müxtəlif dillərin abreviaturları üzrə vahid təsnifat vermək cəhdidir. Bu baxımdan qeyd olunan iş bizim tədqiqatımız üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

V.Borisov göstərir ki, abreviaturların qrafik və leksik olmaqla iki sinfə bölünməsi qəbul edilmiş hadisədir. Qrafik abreviaturlar yalnız yazılı dildə tətbiqini tapır. Şifahi nitqdə belə abreviaturların tam forması canlandırılır. Qrafik ixtisarların spesifik cəhəti bir ixtisarın bir neçə sözü ifadə etməsi və bir sözün bir neçə fərqli ixtisarının mümkünlüyüdür. Qrafik ixtisarların aşağıdakı tipləri vardır: 1) nöqtəli, 2) defisli, 3) çəp xəttli, 4) kursivli, 5) kombinə edilmiş qrafik ixtisarlar [33, s.111-112]. Təhlil göstərir ki, bu cür qrafik ixtisarlar müxtəlif dillərdə qeydə alınır. Qrafik ixtisarlar okazional və ya mətn, eləcə də standart qrafik ixtisarlara bölünür. Standart qrafik ixtisarlar müxtəlif sahələrdə, məsələn, katroqrafiyada, topoqrafiyada çox istifadə olunur.

Ayrı-ayrı dövlətlərin hərbi qüvvələrində standart qrafik ixtisarlar sistemi hazırlanır və qəbul edilir. Hərbi əmrlərin ötürülməsi, rabitə, döyüş xəritələri və s. bu cür ixtisarların tətbiqini aktuallaşdırır. V.Borisovun məlumatına görə, ABŞ silahlı qüvvələrində ixtisarların hazırlanması və istifadəsi ilə bağlı direktiv sənədlər qəbul edilmiş və nəşr edilmişdir. O, “Military Standard Abbreviations for Use on Drawings, Specifications, Standards and in Technical Documents (MIL-STD-12C)” və başqa sənədlərin adlarını qeyd etmiş, belə sənədlərdə ixtisarların düzəldilməsi və yazılması

qaydalarının da verildiyini yazmış, həmin qaydalardan bəzilərini sadalamışdır. Abreviaturlar sözün başlanğıc və son hərfləri ilə düzəldilir. Məsələn, bir sözün ixtisarı üçün başlanğıc, inisial qrafem istifadə edilir (*deep – d*); iki və üç sözdən ibarət birləşmədəki sözlərin inisial qrafemləri birləşdirilir (*bc – beetween centers*); mürəkkəb sözün komponentlərinin başlanğıc hərflərindən təşkil olunma (*egd – electrogasdynamic*); terminin birinci hissəsi (*galv – galvanize*) və s.

Maraqlı faktlardan biri odur ki, bu cür təlimat və sənədlərdə qrafik ixtisarların yazılmış qaydaları da ardıcıl sadalanır. Həmin qaydalar, əslində abreviaturların düzəldilməsi prinsiplərinin dəqiqləşdirilməsinə də xidmət edir [Bax: 33, s.115-117].

Leksik ixtisarların təsnifatının onların strukturunun özünəməxsusluğu, variativliyi, müxtəlif abreviasiya üsullarının qarşılıqlı təsiri, eləcə də başqa sözdüzəltmə üsulları ilə əlaqələr baxımından çətinliyini qeyd edən V.Borisov ingilis dili üçün bu ixtisarları, hər şeydən əvvəl iki yerə ayırmışdır. Birinci tipə tam formadakı bütöv vahidlərin buraxılması, ikinci tipə isə morfoloji çevrilmələr yolu ilə düzəlmələri aid etmişdir. O, morfoloji və sintaktik ixtisarları bir qrupa daxil etməmişdir. Morfoloji və sintaktik səciyyəli ixtisarları birləşdirən cəhət dil materialının formal olaraq azalması və semantik planda baş verən dəyişmələrin mövcudluğu hesab olunur. Onun fikrinə görə, morfoloji ixtisarın spesifik cəhəti kök morfemlərin dəyişməsidir. Yaranan ixtisarlarda nə morfem, nə də heca ilə üst-üstə düşməyən qəlpələr, parçalar yer alır. Morfoloji ixtisarlar üç əsas qrupa bölünür: 1) kəsilmələr, 2) inisial ixtisarlar (abreviaturlar), 3) qarışıq tipli ixtisarlar (kəsilmə və inisial abreviasiya elementli). Kəsilmələrin də üç tipi qeydə alınır. Birinci tip sözün son hissəsinin kəsilməsi, ikinci tip başlanğıc hissənin kəsilməsi, üçüncü tip başlanğıc və son hissənin kəsilməsi ilə səciyyələnir. Morfoloji ixtisarda, daha dəqiq desək, kəsilmə zamanı tam formadakı kök dağılsa da, qalan hissə morfemin mənası haqqında informasiya daşıyır. İngilis dili üçün kontrakturalar səciyyəvi deyildir. Bu dildə teleskopik ixtisarlar daha geniş yayılmışdır. Teleskopik ixtisarlar bir sözün başlanğıc, digər sözün isə son hissəsinin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu cür ixtisarlar iki leksik mənalı sözün hissələrindən düzəlir. Məsələn, *smog – smoke* sözündən “*sm*”, *fog – duman* sözündən “*od*”: *sm + og = smog*. Atributiv birləşmələr də teleskopik ixtisarların obyektı olur.

V.Borisov son olaraq abreviaturların aşağıdakı beş tipini ayırmışdır: 1) abreviaturlar: hərf və hərflərin qısa birləşmələri; bu ixtisarlər tam forma ilə əlifba oxşarlığına malik olurlar; 2) akronimlər; ilk hərflərin və ya hərf ilə hecaların birləşməsindən yaranıb söz kimi tələffüz olunanlar; 3) kod adlarının ixtisarı (brevity code); ifadə və cümlələrin adlandırılması üçün istifadə edilən hərf birləşmələri; 4) kontraktura; bəzi hərf və hecaların atılması başlanğıc və son hərflərin, yaxud elementlərin birləşdirilməsi yolu ilə düzəldilən ixtisarlər; 5) təşkilati adlandırmalar (organization designation); rəhbərliyi, idarə orqanlarını və s. adlandırmaq məqsədilə düzəldilən ixtisarlər [33, s.129-130]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bölgü ixtisarların abreviasiya üsulu ilə funksionallığının qarışdırılması əsasında formalaşmışdır. Yəni burada təsnifat meyarının qeyri-dəqiq, qarışıq istifadəsi aşkardır.

V.Borisovun tədqiqat işindən 7 il sonra D.İ.Alekseyevin rus dilinin ixtisarları haqqında yeni monoqrafiyası çap olunmuşdur. Həmin əsərdə onun abreviaturların struktur tiplərinin yeni təsnifatı da təsvir olunmuşdur. Burada abreviaturların 3 tipi qeyd olunur: 1) inisial abreviaturlar; 2) heca abreviaturları; 3) qarışıq abreviaturlar. Birinci sinif üç yarımqrupa bölünür: a) hərfi, b) səs, c) qarışıq (hərfi-səsli).

Qarışıq abreviaturlar iki yarımqrupa bölünür. Bunlardan biri inisial – heca, digəri qismən ixtisar olunmuş sözlər adlandırılmışdır. İnisial – heca abreviaturlarının heca + inisial, inisial + heca, inisiallar + heca + inisiallar tipləri, eləcə də heca + inisiallar + heca tipi qeydə alınır. Qismən ixtisar olunmuş sözlərin heca + söz, söz + heca tipləri ayrılır [15, s.199-206]. Müəllifin əvvəl verdiyi təsnifatı qismən genişləndirməsi ümumi təsnifat mənzərəsini dəyişməmişdir.

İ.D.Alekseyevin təsnifatı rus dilçiliyində bundan sonrakı tədqiqatlarda çox zaman qəbul edilmişdir. Araşdırmalarda təsnifatın yarımqrupları yeni tiplərlə genişləndirilmişdir. Belə tiplər tam formadan seçilən abreviasiya elementlərinin ardıcılığının dəyişməsi, bəzən onların sayının artması ilə əlaqədar olmuşdur. Lakin bu o demək deyil ki, yeni təsnifatların verilməsinə cəhd göstərilməmişdir. Abreviaturların rus dilinin materialları üzrə təsnifi məsələsi hələ də tam həllini tapmamışdır.

German dillərinin abreviaturlarının təsnifi məsələsi K.Sundenin, G.Sternin, H.Marçandın, V.Borisovun, M.Seqalın, Y.A.Dyujkovanın, G.Bellmanın, A.Buçnerin, A.Y.Kutkinanın, Y.P.Voloşinin, Popovanın, Meltserin, Berlizonun və başqalarının tədqiqatlarında yer almışdır.

İngilis dilinin abreviaturlarının təsnifi zamanı onların struktur sadəliyi və yaxud mürəkkəbliyi, komponentlərinin xətti uzunluqları nəzərə alınmışdır. Buna baxmayaraq, struktur tiplərin təyini zamanı abreviasiya üsulu və abreviasiya elementləri əsas götürülmüşdür ki, bu da rus dilçilərinin təsnifatlarına oxşarlığı təmin etmişdir. Q.Arnoldun yuxarıda qeyd olunmuş təsnifatında aferezis, apokopa, sinkopa tipləri və apokopa ilə sinkopadan ibarət olan qarışıq tip fərqləndirilmişdir. Bu bölgü daha çox bir sözün ixtisarını, daha doğrusu, tam formanın bir sözdən ibarət olması hallarını əhatə edir. Defislə yazılan sözlərin abreviasiyası bu bölgüdə əksini tapır. Məsələn, *coca-cola*. Abreviaturların bu tipləri kəsilmə abreviasiya üsulundan doğur. Bir qayda olaraq, tam formanın orta hissəsi atılır, sözün əvvəli və sonu abreviasiya elementi kimi götürülür. Bu elementlərin sayı iki olluqda onlar xətti ardıcılıqla birləşdirilir.

İngilis dilinin abreviatur sistemində mürəkkəb ixtisarin inisial tipi geniş istifadə olunur. İnisial tip səs, hərf, inisial-rəqəm abreviatur alt tiplərinə bölünür. Səs abreviaturları tam formanın inisial fonemlərindən düzəlir. Bu fonemlər birləşdirilir və alınan abreviatur söz kimi oxunur.

Hərfi abreviaturlar tam formadakı mənalı sözlərin inisial hərflərinin abreviasiya elementi kimi götürülərək xətti ardıcılıqla birləşməsindən düzəlir. Bu tip abreviaturlar hərflərin adları ilə oxunur.

İnisial-rəqəm tipli abreviaturlar nomenklatur və termin səciyyəli tam formadan düzəlir və rəqəmlər istehsal markaları və digər xüsusiyyətlərlə əlaqədar istifadə edilir.

İngilis dili abreviaturlarının mürəkkəb təsnif sxemləri də vardır. Bu sxemlər tam formadan abreviasiya elementlərinin müxtəlif üsullarla seçilib götürülməsi və birləşdirilməsi ilə bağlıdır. V.V.Borisov ingilis dilinin abreviaturlarını qeyd edilən meyar əsasında təsnif etmişdir [Bax: 33].

Hər cür ixtisar prosesinin abreviasiya hesab olunması nəzərə alınarsa abreviaturların üç tipini ayırmaq mümkündür: 1) inisial tip; 2) heca tipi; 3) mürəkkəb heca tipi. Birinci iki tipin yarımqruplarının müəyyənləşdirilməsi çətin deyildir. Bu, rus dilinin abreviaturlarının təsnifi, eləcə də V.Borisovun müxtəlif dillər üçün təklif etdiyi bölgüyə aparıb çıxarır.

Mürəkkəb heca tipli abreviaturların düzəlməsi birikmə, qovuşma, artırma və mürəkkəb ixtisar şəklində baş verir. Qeyd olunanlar abreviasiya prosesində əldə edilmiş abreviasiya elementlərinin birləşdirilməsi mexanizmini əks etdirir. Mürəkkəb hecalı abreviaturlar tam formadan götürülmüş bir neçə başlanğıc hecaların birləşdirilməsinin nəticəsidir. Məsələn, *Internet* – ***International Network***. Birləşmə son hecaların birləşdirilməsi kimi qəbul olunur: *Internet citizen* - *netizen*. Qovuşma iki və daha artıq söz hissəsinin birləşdirilməsidir: *bash* – *back slash*. Bu birləşmədə “sh” hissəsinin ikinci sözdən, “b” qrafeminin birincidən götürülməsi aşkardır. İxtisardakı “a” qrafemi isə hər iki sözdən götürülə bilər. Söz hissəsinin istifadə olunmasını nəzərə alaraq, onun “back” sözünün tərkibindən çıxarılmasını (ba) qəbul etmək olar. Lakin belə izah tam dəqiq deyil, şərti səciyyə daşıyır. Söz artırma tipində bir sözün strukturunun digərinə transfer edilməsi nəzərdə tutulur. Belə ixtisara “*compunication*” misal gətirilir: *Computer communication* birləşməsindən birinci sözdən *comp*, ikincidən *unication* hissəsi bir-biri ilə birləşdirilmişdir. Yenə də abreviaturun formalaşmasının dəqiq mexanizmi aydın olmur. Yəni tam forma və abreviatur qarşılaşdırıldıqdan, müqayisə edildikdən sonra baş vermiş proses izahını tapır.

İnisial heca tipi inisialla hecanın, inisial-söz tipi inisialla sözün birləşməsindən əmələ gəlir.

İngilis dilinin abreviatur sistemini araşdırmış R.Kvirk abreviasiyanın üç tipindən bəhs etmişdir. Söhbət abreviaturların deyil, abreviasiyanın tipindən gedir. O, bu tipləri “Clipping”, “Blend” və “Acronyms” adlandırmışdır [110, s.423].

Clipping n. – 1) qəzetdən kəsilmiş parçalar; 2) kəsim, qayçılama, qırxdırma, kəsmə [9, s.155]. Abreviasiya prosesi ilə bağlı sözün “kəsmə” mənası daha məqbuldur. Tam formanın ixtisar edilməsi onun müəyyən hissələrinin atılmasıdır. “Clipping” məhz bu

prosesin adını bildirir. Tam formanın komponentlərindən bəzilərinin hissələri kəsilir. Qalan hissələr abreviasiya elementi statusu qazanır. Abreviasiya ikimərhələli proses şəklində gedir. Birinci mərhələdə tam formanın kəsilməsi baş verir. İkinci mərhələdə qalan hissələr birləşdirilir. Birləşmə ardıcılığı tam formadakı komponentlərin ardıcılığı ilə gedir. Yəni birinci komponentdən qalan hissələrlə sonrakı komponentlərin kəsmədən sonra qalan hissələri birləşdirilir.

Blend v. – 1) qarışdırmaq, qatışıq hazırlamaq; 2) qarışmaq; 3) qaynayıb qarışmaq, qovuşmaq [9, s.98]. Bu abreviasiya üsulu “blending” də adlandırılır. “Blend” isim kimi “qarışıq”, “qatışıq”, “kombinasiya” mənalarını verir. Bu üsul iki sözü bir sözdə birləşdirməkdir. Alınan yeni söz yarandığı iki sözün mənalarını özündə birləşdirir. Məsələn, *Oxbridge* = *Oxford* + *Cambridge*.

“Clipping” üsulunda kəsilməyə sözün istənilən hissəsi məruz qala bilər. Yəni sözün əvvəli, sonu, ortası kəsilib atılır. Qalan hissələr birləşdirilir. Buna əsaslanaraq sözdə hansı hissənin kəsilməsi, yaxud kəsilib atılmasına görə abreviatur tipləri fərqləndirilir. Belə olanda sözün əvvəli, sözün ortası, sözün sonu kəsilən və qarışıq tiplər əmələ gəlir. Məsələn, *refrigerator* sözünün əvvəli və sonu “clipping”ə məruz qalır, abreviatur *fridge* formasında işlədilir.

R.Kvirkin təsnifatında aşağıdakı abreviatur tipləri qeyd olunur: I tip – kəsmə: a) sözün əvvəli; b) sözün sonu; c) sözün əvvəli və sonu; II tip – blends: ixtisar iki və daha artıq sözün hissələri ilə əmələ gəlir; III tip - akronimlər: a) inisial qrafemlərlə düzələnələr; b) sözün qrafemləri ilə düzələnələr; bu halda sözün əvvəlindən yalnız inisial deyil, ondan sonrakı qrafem də abreviaturda iştirak edir. Məsələn, *ID card* – *Identification card*; *General Headquarters* – *GHQ*.

L.İ.Sapoqova ingilis dili qrafemlərini başqa meyar əsasında təsnif etmiş və altı tipi ayırmışdır: 1) sintaktik; 2) semantik-sintaktik; 3) morfoloji-sintaktik; 4) fonomorfoloji; 5) fonografik; 6) qarışıq [87, s. 38].

E.M.Dubinets iki tipi – qrafik və leksik tipləri ayırmışdır [48].

Beləliklə, abreviaturaların abreviasiya texnikasına görə müxtəlif təsnifat sxemlərini müqayisə etdikdə onların oxşar mexanizmlər əsasında qurulmasının şahidi oluruq.

Belə hesab edirik ki, abreviaturların tipologiyası onlarda iştirak edən abreviasiya elementlərinə əsaslanmalıdır. Bu elementlər aşağıdakılardır: 1) inisial qrafem/fonem; 2) qrafem/fonem; 3) heca; 4) heca-qrafem; 5) heca+qrafem; 6) sözün hissəsi; 7) nöqtə, defis, çəp xətt və başqa işarələr; 8) söz (çoxkomponentli tam formada).

Nöqtə, defis və s. işarələr tam formadan götürülmür, abreviaturlara tam formadan deyil, kənardan daxil edilir.

1.5. Media diskursunda abreviasiyanın yeri

Müasir linqvistikanın mürəkkəb və mübahisəli anlayışlarından biri “diskurs” anlayışdır. Meydana çıxmasının, elmi ədəbiyyatda yer almasının ilk dövrlərində diskurs mətnlə eyniləşdirilmişdir. Yəni “diskurs” və “mətn” eyni mənada işlədilmişdir. Bu tədqiqatda media diskurs araşdırıldığına görə anlayış haqqında ümumi məlumat vermək, media diskursu təyin etmək lazım gəlir.

Ə.Abdullayev göstərir ki, ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində mətn və diskursun diferensasiyası cəhdləri meydana çıxmışdır və bu yanaşmada iki meyil müşahidə edilmişdir. Birinci meyil mətn və diskursun müstəqil anlayışlar, ikinci meyil isə onların əlaqəli olmasına əsaslanmışdır [Bax: 1, s.181]. Mətn dilçiliyinin və diskurs təhlilinin sonrakı inkişafı prosesində bu iki anlayış diferensiallaşmışdır. Hazırda diskursun öyrənilməsinə aid tədqiqatlar kifayət qədər çoxdur. Buna baxmayaraq, diskursa verilən təriflər də az deyildir və onların bir çoxunda anlayışa fərqli yanaşma hiss olunur. Dilçilikdə diskursun tərifindən daha çox onun hansı mövqedən öyrənilməsinə münasibətdə mübahisəli məqamlar, fərqli yanaşmalar ortaya çıxır. Media diskursun öyrənilməsini, ümumiyyətlə diskursun təhlilinə yanaşmaları vahid məcraya yönəltməyi tələb edir. Diskurs eyni zamanda həm proses, həm də bu prosesin nəticələridir. Diskurs müxtəlif diskursiv təcrübələrdə reallaşan gerçəkliyə baxış və bu baxışın nizama salınmasıdır [Bax: 100, s.30]. Nisbətən mürəkkəb və mücərrəd təsir bağışlayan bu izahın bir qədər genişləndirilməsi vacibdir. Diskursun tərifini və ya definisiyasını verərkən tədqiqatçılar həmişə mətn-diskurs

münasibətinə qayıdırlar. *“Diskurs mətndən daha geniş anlayışdır. Diskurs həm dil fəaliyyəti prosesi, həm də onun nəticəsidir, nəticə isə elə mətnin özüdür”* [60]. A.Kibrikin verdiyi tərif M.Fukonun şərhinin birinci hissəsi ilə səsleşir. Burada fərq son nəticə olaraq diskursun mətnə çevrilməsidir. Bu cür diskursiv fəaliyyət müəyyən mətnin yaranmasına gətirib çıxarır.

A.Məmmədov göstərir ki, *“diskurs mətn ilə qarşı-qarşıya qoyularaq “fəaliyyətdə” olan danışığ parçası kimi qəbul edilir. O, müəyyən mənanı kontekstdə əldə edir. Bu kontekst dildə məlumatı ötürən tərəfindən müəyyən məqsədlərlə konkret şəraitdə və mənada istifadə edilir. Diskurs əlaqəli danışığ parçasıdır”* [10, s.58].

Nitq aktlarının diskursla eyniləşdirilməsi fikri nitq aktları nəzəriyyəsinə və həmin nəzəriyyəyə görə direktiv, komissiv, assertiv, emotiv və s. nitq aktlarının təyininə əsaslanır [Bax: 145; 83; 94]. Nitq aktı və yaxud nitq aktları həcmcə mətndən kiçik təsəvvür edilir. Lakin, bu fikir tam həqiqət kimi qəbul edilə bilməz. Nitq aktlarının əsas xüsusiyyəti onların dialoji nitqə meyillənməsidir. Unutmaq olmaz ki, monoloji nitq də nitq aktıdır. Mətn nitq aktlarının toplusu kimi formalaşır. Hər bir nitq aktının canlandırılması onun ekstralingvistik amillərlə qarşılıqlı təsirini qismən olsa da aşkara çıxarır. Diskurs fəaliyyətdə olan danışıqdır. Bu fəaliyyət yalnız nitq aktının canlandırılması və ya yazılması ilə məhdudlaşmır. Nitq materialının diskursiv fəaliyyətə cəlb edilməsi onu aktivləşdirir. Diskurs müəyyən məqsəd üçün yaradılır və onu yaradan, danışan, eləcə də dinləyəndir. Diskursiv fəaliyyət iki tərəfi tələb edir. Onun yaranma məqsədi də bu tərəflərdən birbaşa asılıdır. Danışanın öz kommunikativ məqsədləri, dinləyənin də öz kommunikativ məqsədləri olur. İnformasiyanı ötürənlə onu qəbul edən tərəfin fon bilikləri üst-üstə düşür. Hər iki tərəf informasiyanı öz idrak süzgəcindən keçirir, onu anladığı şəkildə yozur, şərh edir, qiymətləndirir.

Dialoji nitqdə danışan və dinləyən diskursiv fəaliyyətin iştirakçılarıdır. Qeyd olunan proses ən sadə diskursiv fəaliyyətdir. Məsələyə daha geniş aspektdən yanaşsaq adresat xüsusi auditoriyanı təmsil edə bilər. Lakin bu, adresatın öz auditoriyasının mövcudluğunu da istisna etmir. Hər bir dövrün, mədəniyyətin öz auditoriyası vardır. Bununla yanaşı, xüsusi auditoriya anlayışından da istifadə olunur.

Danışan öz fikirləri, irəli sürdüyü faktlar və sübutlar ilə xüsusi auditoriyaya təsir göstərir. Auditoriya danışanın təsəvvür etdiyi dinləyənlər çoxluğudur. Yazıçı üçün bu auditoriyanı onun oxucuları, tənqidçiləri və həmkarları təşkil edirsə, jurnalistin nəzərdə tutduğu və yaxud təsəvvür etdiyi oxucu dairəsi daha genişdir və bu auditoriya mövzudan, ortaya atılan problemdən asılıdır. Yazıçı bədii diskursu formalaşdırırsa, jurnalist media diskursun yaradıcısı və iştirakçısıdır. Deməli, diskurs ünvanlandığı auditoriyaya uyğun şəkildə tiplərə bölünür. Mühüm və geniş yayılmış diskurs tiplərindən biri media diskursdur.

Media diskursunda faktların təqdimatı və şərh prosesi həmin faktlardan əlahiddə durur. Faktların təqdimatı və şərh obyektiv həqiqətin ifadə olunması deyildir. Çünki burada təqdimatçının, şərh edənin öz və ya ona diqtə olunan mövqeyi vardır. Hər bir auditoriyanın fakta öz münasibəti mövcuddur. Auditoriya geniş olduqca bu münasibətin diferensiaslanmış formaları ortaya çıxır. Xüsusi auditoriya ilə ünsiyyətin öz qanunları, forma və növləri vardır. Həmin forma və növlər uzunmüddətli təcrübə prosesində yaranmış və bir-birindən müəyyən əlamətlərlə, xüsusiyyətlərlə ayrılmışdır. Auditoriya istədiyi diskursu tələb edir. Əgər həmin diskurs təqdim olunmazsa, onda auditoriya onu qəbul etmir, diskursiv fəaliyyətə qoşulmur. Televiziya verilişlərinin tamaşaçı seçimi qeyd olunan aspektlə bağlıdır. Əgər tamaşaçı konkret aparıcının verilişini xoşlamırsa, onun təqdim etdiyi diskursun iştirakçısı olmur, kanalı dəyişir və beləliklə, diskursu da dəyişmiş olur. Bu baxımdan müasir media diskurs üçün səciyyəvi olan bir cəhət də danışanın auditoriya ilə şərti razılığının olmasıdır. Təbii ki, burada danışanın qabaqcadan adresatlarla, auditoriya ilə razılığa gəlməsi nəzərdə tutulmur. Auditoriyanın adresatın ona ünvanladığı məlumat, həmçinin onun təqdimat tərzilə maraqlanması əhəmiyyətlidir. Reallıq ümumi fikir əsasında formalaşır. Adresat öz auditoriyasını yarada bilirsə, statusunu itirmir. Əks-təqdirdə o, yerini başqasına vermək məcburiyyətində qalır.

Media diskursu geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bu onun mövzular çoxluğundan, eləcə də auditoriyasının böyüklüyündən irəli gəlir. Ona görə də, media diskursu janrlara, yarımqruplara bölünür.

Kütləvi informasiya vasitələri də müxtəlifliyə malikdir. Qəzet, jurnal, radio, televiziya, internet saytları media diskursun fəaliyyətdə olduğu obyektlərdir. Qəzet materialları ilə televiziya və radio materialları, eləcə də saytlarda gedən materiallar bir-birindən fərqlənir. Radio audio, televiziya vizual təsir gücünə malikdir. Qəzet və jurnallar statik səciyyəlidir, onlarda çap olunan yazılar oxucunu şərh və yozuma, qiymətləndirməyə, təhlilə meyilləndirir. KİV vasitələrinin hamısında informativ materiallar, daha dəqiq desək, xəbər və yeniliklər oxşar, eyni janr xüsusiyyətinə malikdir. Xəbər, yenilik, media diskursu informasiyanın operativliyi, auditoriyanın maraqları ilə düz mütənasiblik yaradır. İnternet xəbər və yenilikləri tez-tez təzələmək imkanına malik olduğuna görə orada yayılan məlumatları izləməyə marağı artırır. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda bütün digər kütləvi informasiya vasitələri də öz saytlarını, feysbuk və instaqram səhifələrini yaratmaqla real vəziyyətdə bərabərliyə nail ola bilər, rəqabətə davam gətirirlər.

KİV-in əsas məqsədlərindən biri yeni informasiyanı mümkün qədər tez, yığcam, obrazlı şəkildə oxuculara çatdırmaqdır. Məlumatın qrafik, təsviri, dil vasitələri ilə verballaşması məsələsi də bu halda bacarıqla həll edilməlidir. İnformasiyanın dəyərliyi ona olan reaksiyadan da asılıdır. Bununla belə, mühüm olan informasiyanın ötürülməsi zamanı sürətliliyin, yeniliyin və anlaşılıqlılığın təmin olunmasıdır. Sürət dil vasitələrindən qənaətlə istifadə edilməsini, izafiliyin aradan qaldırılmasını, təkrara yol verilməməsini tələb edir. Bu baxımdan abreviaturlar kütləvi informasiya vasitələrinin dilində özünəməxsus rol oynayır, hər şeydən əvvəl, istifadə edilən dil vasitələrinin sıxılmasına, kompressiyasına imkan yaradır. Mətbuat dilin inkişaf, zənginləşmə vasitələrindən biridir, ictimai və kütləvi planda dilin daimi fəaliyyətini təmin edir. Yeni söz və ifadələr mətbuat dilində daha çox yaranır və yayılır. Mətbuat dilin inkişaf və istifadə səviyyəsini, onda baş verən meyilləri nümayiş etdirir. Qəzet və jurnallar dildə yaranan yeni sözlərin yazılı şəkildə qeydə alındığı əsas vasitələrdir. Eyni zamanda mətbuatda getmiş materiallar əsasında dil vasitələrinin işlənmə imkanları, tezlikləri müəyyənləşdirilə bilər. İnformasiyanın sürətli yayılması onun verballaşdırılmasında daha az dil vasitəsinin işlədilməsini tələb edir. Abreviaturun media diskursundakı birinci başlıca rolu qənaət prinsipinin

reallaşmasına kömək etməkdir. Abreviaturlar təkrar nominasiya vahidi kimi əvəz etdikləri tam formadan kifayət qədər qısa olur. İki, üç və daha çox komponentdən ibarət olan söz birləşmələri abreviaturların köməyi ilə bir sözlə əvəz oluna bilər. Uzun, tərkibində dilin orta söz dərinliyindən daha çox qrafemi və ya fonemi birləşdirən sözlər abreviaturların köməyi ilə qısaldılır, optimal formaya salınır. *“Qəzet və jurnallar yeni sözləri, söz birləşmələrini ən operativ şəkildə qeydə alan, istifadəyə buraxan vasitələrdir. Onlar yazılı nitqin başqa janrları ilə müqayisədə ictimai həyatın bütün sferalarında baş verən hadisələrə dərhal reaksiya verir, ümumişlək leksik qata daxil ola biləcək yeni sözlərin qeydə alınma mənbəyi rolunu oynayır”*[67, s.26].

Müasir dövrdə hər bir ölkənin özünün KİV vasitələri vardır və bu vasitələr arasında qəzetlər xüsusi yer tutur. Hazırda qəzetlərin həm də internet vasitəsilə yayılması da reallaşmışdır. Demək olar ki, hər bir qəzetin öz saytı fəaliyyət göstərir. İngilis dili dünyada global dil funksiyasını yerinə yetirdiyinə görə, ingilisdilli qəzetlərin sayı kifayət qədər çoxdur. Qəzet və mətbuat sahəsində Böyük Britaniya və Amerika ön sıralarda gedir. İstər Böyük Britaniya, istərsə də Amerika ingilisdilli qəzetlər dünyada yayılır və onların ayrı-ayrı ölkələrdə nəşr edilən buraxılışları da az deyildir.

Böyük Britaniya mətbuatının tarixi XVI əsrdən başlanır. 1588-ci ildə “English Mercury” çap olunmuşdur. İngilis mətbuatının sələflərindən biri də “Newsbook” hesab olunur. 1851-ci ildə Britaniyada Avropanın ən böyük mətbuat agentliyi olan Røyter fəaliyyətə başlamışdır. Britaniyada gündə 200, həftədə 1300 qəzet və jurnal çap olunur və yayılır. BBC yayım agentliyinin əsası 1922-ci ildə qoyulmuşdur. Böyük Britaniyanın kütləvi oxucu üçün nəzərdə tutulmuş qəzetlərini iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrup ciddi mətbuat (quality paper, broadsheets), ikinci qrup isə bulvar mətbuatı (popular press, tabloids) adlandırılır. Britaniyanın ilk ciddi mətbuat vasitəsi olmuş qəzet - “The Times” 1785-ci ildən nəşr olunmuşdur. Ciddi mətbuat Britaniyada XIX əsrdən formalaşmış, bu dövrdə sonradan ölkənin nüfuzlu mətbuat vasitəsi olacaq qəzetləri – “The Financial Times”, “The Guardian”, “The Daily Telegraph”, “The Independent” işıq üzü görmüşdür. Hazırda Britaniyanın ən

populyar qəzetləri bunlardır: “The Times”, “The Financial Times”, “The Guardian”, “The Daily Telegraph”, “The Independent”, “The Daily Mail”, “The Mirror”, “The Sun”, “The Express”.

İngilisdilli Amerika qəzetləri arasında ən populyar olanları “The New York Times”, “The Wall Street Journal”, “The Washington Post”, “Los Angeles Times”, “The USA Today”, “The Herald Tribune”, “The New York Post”, “Houston Chronicle”, “The Star Tribune”, “Newsday”, “The Chicago Tribune” qəzetləridir.

Britaniya və Amerikanın qeyd olunan qəzetləri gündəlik qəzetlər olub böyük həcmə və tiraja malikdir. Onların səhifələrində siyasi, iqtisadi, ictimai, elmi, mədəni, bir sözlə, demək olar ki, bütün sahələrə aid yazılar çap olunur. Bu yazılarda abreviaturlardan geniş istifadə olunması səbəblərindən birincisi və başlıcası dildə qənaət prinsipidir. Qəzet səhifələrində bu və ya digər material, xüsusən xəbərlər və yeniliklər üçün ayrılan yer çox olmur. Material yığcamlığı, konkretliyi və lazım gələn informasiyanı ötürməsi ilə seçilməlidir. Bu cəhət mürəkkəb sözlərin, çoxkomponentli idarə, müəssisə, partiya və s. adlarının ixtisar, abreviatur şəklində verilməsi tələbini ortaya qoyur. Media diskursunda abreviaturlardan istifadə olunmasının ikinci səbəbi çoxkomponentli adın mətndə təkrarlanmasıdır. Belə təkrarlanan və çox işlək olan adlar təkrar nominasiya yolu ilə abreviaturla əvəzlənir.

Hər bir dildə qəbul edilmiş abreviaturlar sistemi vardır. Media diskursunda bu sistemin elementlərindən geniş istifadə edilir. Kütləvi informasiya vasitələri yeni abreviaturların yaradılmasında əsaslı rol oynayır. Media diskursunda işlənən abreviaturların öyrənilməsi, bu baxımdan, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

II FƏSİL

MƏDİA DİSKURSUNDA ABREVIATURLARIN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Media diskursunda işlənən abreviaturların struktur tipologiyası

Abreviaturların struktur tipologiyası tam formadan götürülüb yaradılan abreviatura daxil edilən elementlər əsasında aparılmışdır. Hər cür ixtisar prosesinin abreviasiya qəbul edilməsi halında struktur tipologiyanın verilməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Buna baxmayaraq üç əsas tip müəyyənləşdirilmişdir: 1) inisial tipi; 2) heca tipi; 3) mürəkkəb heca tipi. Qeyd olunan üç tipdən yalnız ikincisi adına görə dəqiqdir. Yəni heca tipi deyəndə tam formanın komponentlərindən götürülmüş, seçilmiş hecalarla formalaşdırılan abreviaturlar nəzərdə tutulur.

İnisial tip tam formanın komponentlərinin başlanğıc qrafeminə, foneminə və ya hecasına işarə edir. Doğrudan da, inisial fonem, inisial qrafem və inisial heca anlayışlarını bir-birindən fərqləndirə bilirik.

OPEC – *The Organisation of the Petroleum Exporting Countries* -abreviaturu inisial fonemlər əsasında düzəldilmişdir. Tam forma 7 komponentdən ibarət olsa da, abreviaturda dörd leksik mənalı sözün inisial fonemindən istifadə edilmişdir. O – *Organisation*, P – *Petroleum*, E – *Exporting*, C – *Countries* ixtisar söz kimi oxunur. Söz kimi oxunan abreviaturlar akronim adlandırılır. Beləliklə, aydın olur ki, yalnız inisial fonemlərdən təşkil olunmuş abreviaturlar akronim tələbinə cavab verirlər. Britaniya və Amerika media diskursunda qeydə alınan FATF – *The Financial Action Task Force (on Money Laundering)* – “Çirkli” pulların leqallaşdırılması ilə mübarizə aparan beynəlxalq qrup, PACE – *The Parliamentary Assembly of the Council of Europe* – Avropa Şurasının Parlament Asambleyası, NATO – *The North Atlantic Treaty Organisation* – Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı, NASA – *The National Aeronautics and Space Administration* – Aeronavtika və kosmik fəzanın tədqiqi üzrə

Amerika milli idarəsi, USAF – *The United States Air Forces* – ABŞ-ın hərbi hava qüvvələri və s. abreviaturlar akronim tiplidir, söz kimi oxunur, inisial fonemlər əsasında formalaşmışdır.

“The Asperger’s sufferer is wanted in the US for hacking NASA and defence systems” [182].

“Crumbs! Labour goes to Greggs in row over VAT on hot food, but the trail of Cameron’s pastry hit goes cold” [176].

Nümunələr də göstərir ki, NASA, VAT tipli abreviatur-akronimlər kontekstdə leksik vahid statusunda işlənir, sözlərin oxunma qaydalarına tabe olurlar. NATO abreviaturu ingilis dilində açıq heca qaydası [neitou] ilə oxunur. Azərbaycan və rus dillərinə keçmiş bu abreviatur hər iki dildə müvafiq fonemik qaydalara tabe olur. Azərbaycan dilində dörd qrafemin hər birinə bir fonem uyğun gəlir.

Media diskursunda, ümumiyyətlə, ingilis dilində işlənən bəzi abreviaturlar inisiallıq prinsipindən kənara çıxır. Radar – *radio detection and ranging* – abreviaturunda birinci sözdən ilk iki fonem seçilmişdir. Hətta elə qəbul etmək olar ki, abreviaturun təşkilində *radio* sözünün birinci üç fonemi istifadə edilmişdir. *Radio* sözünün hecalara ayrılışı *ra-di-o* şəklində getdiyi üçün birinci sözün inisial hecası ixtisara daxil edilmişdir. Başqa variantda birinci sözün inisial hecası (ra-), ikinci sözün inisial fonemi (d), *and* bağlayıcısının və sonuncu sözün inisial fonemi (r) abreviaturu təşkil edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, abreviasiyada köməkçi nitq hissələrinə aid sözlərin qrafem və fonemlərindən, bir qayda olaraq, istifadə edilmir. Radar abreviaturunda bu qayda pozulmuşdur. Bununla belə, ixtisar akronim tiplidir, dildə söz kimi işlənir və oxunur.

UNESCO – *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization* – BMT-nin təhsil, elm və mədəniyyət üzrə təşkilatı. Bu abreviatur akronimdir və söz şəklində istifadə olunur. İngilis dilində [ju:nes'kəu], Amerika ingiliscəsində isə [ju:nes'kou] kimi tələffüz olunur. Oxunuşda birinci qrafem hərfin adı kimi tələffüz edilir. Sonuncu qrafemin fonem qarşılığı “əu” və ya “ou” diftonqudur. Sözün ortasındakı qrafemlər “n”, “e”, “s” fonem qarşılığına malikdir. Abreviaturun inisial

qrafem və inisial fonemlər üzrə formalaşması qənaətinə gəlmək mümkündür. UNISEF və UNEP abreviaturlarında da birinci qrafem [ju:] şəklində tələffüz olunur.

İnisial qrafemlər əsasında düzəlmiş UN və USA qrafemlərin adları ilə müvafiq olaraq [ju:-en], [ju:- es- ei] tələffüzünə malikdirlər.

İnisial fonem, inisial qrafem və inisial heca əsasında formalaşma abreviaturların oxunuşu ilə bağlı fərq yaratmaqla yanaşı, onların hamısının dildə söz kimi işlənmə imkanını da məhdudlaşdırır. Bununla yanaşı, inisial abreviaturların əmələ gəlməsində də müəyyən cəhətlər meydana çıxır. Məlum olur ki, inisial fonem və inisial qrafem birləşmələri mümkündür. Eyni zamanda, bəzi abreviaturların əmələ gəlmə prinsipini dəqiq izah etmək müəyyən çətinliklər törədir (məsələn, *radar*). Ümumiyyətlə, abreviaturların dildə söz kimi işlənməsi müsbət hadisədir və abreviaturların belə prinsip üzrə düzəldilməsinə meyillilik vardır. ABŞ ixtisarı Azərbaycan dilində [a-be-şe] kimi oxunmalı olsa da, dil daşıyıcıları nitqdə onu, demək olar ki, [abış] kimi tələffüz etməyə üstünlük verirlər.

Belə hesab edirlər ki, inisial tipi abreviaturları, akronimləri, inisial heca və inisial-söz abreviaturlarını özündə birləşdirir. Bu məsələni konkret nümunələr əsasında təhlil etməyə çalışaq.

ABŞ media diskursunda S.Afr. abreviaturu işlənir. İxtisar *South Africa* adını ifadə edir. Bu ixtisar Britaniya media diskursunda da qeydə alınır. Onun S.Af. və S.Af variantlarına da rast gəlmək mümkündür. S.Af. variantı inisial heca abreviaturudur. Birinci komponent inisial qrafem, üçüncü element inisial hecadır. Abreviaturda nöqtədən istifadə edilmişdir. Abreviaturlarda nöqtənin işlədilməsi ümumi abreviasiya prinsiplərini, əslində, pozur. Çünki tam formada komponentlər arasında belə bir durğu işarəsi yoxdur. Komponentləri bir-birindən ayırma məqsədi daşıyan “nöqtə” işarəsi, ümumiyyətlə, abreviaturu çox zaman izafi elementlə ağırlaşdırır. Fikrimizcə, yalnız ayırma ehtiyacı olan ixtisarlarda əlavə işarələrdən istifadə etmək olar.

Bəzi abreviaturlar istər Britaniya, istərsə də Amerika media diskursunda nöqtəli variativliklə qeydə alınır. Məsələn, US → U.S.; VIP → V.I.P.; Dr. → Dr; Jr. → Jr; Mon. → Mon; Tue. → Tue; Jan. → Jan; Feb. → Feb və s. Müqayisə və təhlil göstərir

ki, verilmiş nümunələrdə “nöqtə” işarəsindən istifadə etməyə ehtiyac yoxdur. Əgər eyni cür yazılan iki və daha artıq abreviatur qeydə alınarsa, onları fərqləndirmək məqsədilə nöqtə işlətmək olar. Əgər belə abreviaturalar kontekst daxilində ikili mənalandırma yaratmırsa, ümumiyyətlə nöqtə artıqdır.

US və UK abreviaturalarının mətn daxilində the US, the UK kimi işlənməsi də qüsurludur. Çünki ixtisar qəbul ediləndə müəyyənlik artikli nəzərə alınmışdır. Yəni US – *The United States*, UK – *The United Kingdom* formasını əvəz edir. Abreviaturaların variantlılığı onların struktur tipologiyası məsələsinin həllinə də mane olur.

Akronim və inisial abreviaturalar konkret sistem əmələ gətirib tiplərə asanlıqla ayrılırsa da, bütün digər abreviaturaları belə dayanıqlı sistemlə toplayıb struktur tipi dəqiqləşdirmək çətindir. Buna baxmayaraq, eyni və ya digər qaydada düzəldilən bəzi tipoloji qrupları təyin etmək mümkündür.

Mister – Mr, Doctor – Dr, Saint – St, Street – Sr, Lieutenant – Lt, Road – Rd, Railway – Ry, Foot – Ft kimi ixtisarlər eyni qayda əsasında düzəldilmişdir. Bu ixtisarlər bir sözün qısaldılmasıdır. İxtisar zamanı inisial qrafem baş hərf, final qrafem isə kiçik hərf kimi işlədilir. İxtisarın sonunda nöqtə və ya qrafemlər arasında “defis” işarəsinin qoyulmasına ehtiyac yoxdur. “Mistress” sözünün Mrs ixtisarı da verilən qaydadan kənara çıxmır. Çünki Mistress sözündə iki komponent mövcuddur. Belə olan halda, birinci sözün ixtisarı ilə qadın cinsini ifadə edən affiksin son qrafemi birləşir. Məsələn, “*Both Mrs. Lovett and Rose are associated with the greats of musical theater, like Angela Lansbury and Patti LuPone*” [213]

Beynəlxalq vahidlər sistemi (CI) Ölçü və çəki üzrə beynəlxalq konfransda qəbul edilmiş və təsdiq edilmişdir. Bu sistem vahidləri və onların yazılışını təyin etmişdir. İstər Britaniya, istərsə də Amerika media diskursunda qəbul edilmiş standartların pozulması və ölçü vahidlərinin variantlılığı aşkara çıxır. Variantlılıq vahiddən sonra nöqtənin qoyulması, baş və kiçik hərflərlə yazılışdan irəli gəlir. Məsələn, KR.; KR, Kr; kr.; kr və s. Son qaydalara əsasən vahidin adı şəxs adıdırsa, onda həmin vahid böyük hərflə yazılır: Amper – A, Kelvin – K, Kulok – K və s. Vahidin ixtisarından sonra nöqtə qoyulmur. Qram, kiloqram, metr, santimetr, millimetr kimi vahidlər kiçik

hərflə onlardan sonra nöqtə qoymamaq şərtilə yazılır. Xüsusi halda cümlənin sonunda vahidin ixtisarı olarsa, ondan sonra nöqtə qoyulur. Media diskursunda bu qaydaların pozulması ilə üzləşirik [22, s. 165; 93, s.70].

Şəxsin ata adı və soyadı inisialları da ixtisar formasıdır. Onların böyük hərflə, nöqtə ilə ayrılma şərti ilə yazılışı qəbul edilmişdir. Yeri gəlmişkən, inisiallardan sonra nöqtə və nöqtədən sonra probel qoyulması bəzi orfoqrafiyalarda qəbul olunsa da, texniki cəhətdən qüsurludur, qənaət prinsipini pozur.

İngilis dilində işlənən foot – ft, inch – in, mile – mi, yard – yd ixtisarlari qəbul edilmişdir. Media diskursunda onların variantlılığı qeydə alınır. Qeyd edək ki, belə variantlılıq orfoqrafiya qaydalarının pozulmasıdır.

“The budget for security has reached a “jaw-dropping”, near on £1bn” [184].

“Investigator was paid £1m to snoop for Fleet Street” [178].

Biz belə hesab edirik ki, ingilis dilində millimeter – mm, metre – m, kilometre – km, gram – g, kilogram – kg, centimetre – cm şəklində yazılmalıdır. Bu ixtisarlari struktur formaları müəyyən qayda əsasında düzəlmişdir: kilo+metre=km; kilo+gram=kg; milli+metre=mm; centi+metre=cm; milli+gram=mg.

Media diskursunda cəhətləri ifadə edən abreviaturlar da sistemli struktura malik olub inisial abreviaturlardır: S – South, N – North, W – West, E – East; SW – Southwest, NE – Northeast, SE – Southeast, NW – Northwest.

Beləliklə, müəyyən struktur sxemlər üzrə formalaşan abreviaturlari əsas hissəsi nəzərdən keçirildi. Ümumi qaydalardan kənara çıxan struktur tipləri bu paraqrafın sonunda təhlilə cəlb ediləcəkdir.

Media diskursunda işlənən abreviaturlari tərkibdəki qrafemlərin sayına görə 1, 2, 3, 4 və daha çox komponenti olan struktur tiplərə ayıraraq cədvəldə qeyd edək.

Cədvəl 2.1.1.

Bir komponent	İki komponent	Üç komponent	Dörd komponent	Beş və daha çox komponent
M g S N	TV US UN EU	ECB NHS GDP BME	NASA NATO AIDS Capt	UNICEF UNESCO Thurs

W E P p l R	QE GP MP VC Dr Mr Ms Pd UK PM PC Sr Jr Lt ID GB	BBC ONS MIT RAF WHO CPR NPR NCO RSL IRS HIV Mrs Col Hon Rev Jan Feb Mar Apr Aug Oct Nov Dec Mon Wed Fri Sat Sun	Sept Tues OECD GCSE HFEA ISII IRGC ISIS OPEC WASI	
----------------------------	--	--	--	--

Dilçilikdə işlək olan “komponent” sözü linqvistik termin deyildir. Latın “components” – təşkiledici sözündən olub nəyinsə tərkib hissəsini, elementini ifadə edir. Ona görə də, nəyin komponentlərə bölünməsindən asılı olaraq fərqli komponentlər təyin edilə bilər. Məsələn, söz birləşməsinin komponentləri onu təşkil edən sözlər olur. Bu halda söz birləşməsi özünün tərkib hissələrinə bölünür. Qapının açarı, pəncərənin şüşəsi, ağacın yarpağı, ağacın budağı söz birləşmələrinin hər birinin iki komponenti vardır və onlar eyni tərkibli vahidlərdir. Söz-formanı morfoloji səviyyədə komponentlərə ayırarkən leksik morfem və affiks morphem komponentlərinə bölgü formalaşır. Sadəcə halda sözü kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkündür ki, bu zaman kök və şəkilçi komponent hesab edilir. Müəyyən vahidin təyin edilmiş komponentlərlə ifadəsi onun strukturunu göstərir. “Qapının” söz

formasını kök+şəkilçi strukturuna malikdir. “Qapının açarı” söz birləşməsi tərkibi təşkil edən nitq hissələrinə görə strukturlaşdırıldıqda isim+isim ümumi strukturunda olur. Əgər komponentləri daha aşağı tərtib komponentlərə əsasən təsvir etsək, isim+vişəlik hal şəkilçisi+isim+mənsubiyyət şəkilçisi strukturunu alırıq. Abreviaturlara bu mövqedən yanaşdıqda, mümkün komponentləri təyin etmək lazım gəlir. Birinci fəsildə bu məsələ qismən təhlil edilmiş, abreviaturların qrafem, fonem, qrafem birləşməsi, fonem birləşməsi, heca, söz, nöqtə, defis və s. komponentlərinin mümkünlüyü qeyd olunmuşdur. Həm Britaniya, həm də Amerika media diskursunda qeydə alınan abreviaturları bu komponentlər üzrə struktur tiplərə ayırmaq lazım gəlir. Bundan əvvəl qrafemlər sayına görə fərqləndirilmiş qruplardakı abreviaturları saiti V (vowel), samiti C (consonant) işarə etməklə struktur tiplər şəklində qruplaşdırıb cədvəl kimi təqdim edə bilərik.

Cədvəl 2.1.2.

I tip – V:	E – <i>East</i>
II tip – C:	m – <i>metre</i> , g – <i>gram</i> , S – <i>South</i> , N – <i>North</i>
III tip – VV:	AI – <i>Amnesty International</i> , EU – <i>European Union</i>
IV tip – VC:	UN – <i>The United Nations</i> , US – <i>The United States</i> , UK – <i>The United Kingdom</i> , IT – <i>Information Technology</i>
V tip – CV:	PA – <i>personal assistant</i> , Co – <i>Company</i>
VI tip – CC:	MP – <i>member of parliament</i> , HM – <i>Her/His Majesty</i> , Mr – <i>Mister</i> , Ms – <i>Miss</i> , Jr – <i>junior</i> , Sr – <i>senior</i>
VII tip – CCC:	NHS – <i>The National Health Service</i> , BBC – <i>The British Broadcasting Corporation</i> , GDP – <i>Gross domestic product</i> , RSL – <i>Registered Social Landlord</i> , HRH – <i>His/Her Royal Highness</i>
VIII tip – CCV:	NCO – <i>Non-commissioned Officer</i> , WHO – <i>The World Health Organisation</i> , BME – <i>Black and minority ethnic</i> , Fri – <i>Friday</i> , WTO – <i>The World Trade Organisation</i> , FBI – <i>The Federal Bureau of Investigation</i>
IX tip – CVV:	CIA – <i>The Central Intelligence Agency</i>
X tip – VVV:	UAE – <i>The United Arab Emirates</i>
XI tip – VVC:	AON – <i>All Or None</i>
XII tip – VCV:	UFO – <i>Unidentified Flying Object</i> , UNO – <i>The United Nation Organisation</i>
XIII tip – VCC:	USN – <i>The United State Navy</i>
XIV tip – CVC:	VAT – <i>Value Added Tax</i> , CIS – <i>The Commonwealth of Independent States</i> , LAS – <i>The League of Arab States</i>

XV tip – VCC:	ONS – Office for National Statistics
XVI tip – VCVC:	APEC – <i>Asia Pacific Economic Co-operation</i> , OPEC – <i>The Organisation of the Petroleum Exporting Countries</i> , USAF – <i>The United States Air Forces</i> , ESAS-Economic Statistics and Analysis Strategy
XVII tip – VCCC:	EBRD – <i>The European Bank for Reconstruction and Development</i> , USDD – <i>The United States Department of Defence</i> , OFFP – <i>The Oil-for-Food Programme</i>
XVIII tip – CVCC:	FATF – <i>The Financial Action Task Force</i>
XIX tip – CVCV:	NATO – <i>The North Atlantic Treaty Organisation</i> , PACE – <i>The Parliamentary Assembly of the Council of Europe</i> , NASA – <i>The National Aeronautics and Space Administration</i>
XX tip – VVCC:	AIDS – <i>Acquired Immunodeficiency Syndrome</i>
XXI tip – CCCV:	GCSE – <i>General Certificate of Secondary Education</i>
XXII tip – CVVC:	Tues – <i>Tuesday</i>
XXIII tip – CCVV:	HFEA – <i>Human Fertilisation and Embriology Authority</i>
XXIV tip – VCVV:	ISII – <i>Inter-Services Intelligence</i>

Beş və daha artıq komponentdən ibarət olan abreviaturlar az olduğundan onları sait və samitlərin işlənmə ardıcılığına görə ayrıca struktur tiplər kimi ayırmaq xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bununla belə, qeydə alınan abreviaturları göstərmək lazım gəlir: UNISEF – VCVCVC, UNESCO – VCVCCV və s.

Germanşünaslıqda abreviaturların tədqiqi tarixindən bəhs edərkən struktur tipologiya ilə bir sıra fikirlər haqqında da bəzi məlumatlar verildi. Abreviaturların struktur tipologiyası mürəkkəb və qarışıq məsələdir və ona müxtəlif yanaşmalar müşahidə olunur. Demək olar ki, bütün təsniflərdə ilkin bölgü abreviaturları qrafik və leksik olmaqla iki yerə ayırmaqla başlanır [18, s.118]. Qrafik abreviaturların fərqləndirilməsi üçün onların şifahi nitqdə tam formada oxunması meyar götürülür [23, s.22; 89, s.78]. Belə abreviaturlara blvd – *boulevard* - bulvar, ave – *avenue* – prospekt, st – *street* – küçə, Mr – *Mister* – cənab, Jan – *January* - yanvar və s. aid edilir. Nəticə etibarlı ilə belə bir vəziyyət alınır ki, abreviaturun struktur tipi onun oxunuşu ilə təyin edilir. Başqa bir halda bu cür abreviaturların struktur tipləri artıq onların tam formanın nə cür komponenti olması ilə müəyyənləşdirilir. Deyək ki, Jan

– *January* abreviatuuru inisial heca kimi qəbul edilir və heca tipli abreviatur strukturu sayılır. Üçüncü halda abreviasiyaanın *clipping* – kəsmə, kəsib qısaltma forması əsas götürülür və qısaltma struktur tipi meydana çıxır. Daha aşağı tipə bölgü zamanı sözün əvvəlinin, sonunun və ya formasının kəsilməsi diqqət mərkəzinə çəkilir. Şübhəsiz ki, burada kəsmə deyil, hansı hissənin saxlanması, eləcə də atılması daha vacibdir. Çünki kəsmə iki hissəyə ayırmanı reallaşdırır. Deməli, abreviatur qalan, yəni dil materialında istifadə edilən hissədir. Orta hissəyə münasibətdə abreviasiya prosesi mürəkkəbləşir. Yəni burada müxtəlif hadisələr baş verə bilər. İxtisar obyektini iki yerdən kəsilir, ya orta hissə abreviatura çevrilir, ya da orta hissə atılır, əvvəl və son birləşərək abreviatur əmələ gətirir. Medial kəsmə bəzən iki söz əsasında aparılır. Məsələn, *automobile* + *hotel* = *motel*.

M.A.Yarmaşevic medial kəsməni sinkopa adlandırır və ingilis dilində bu struktur tipin məhsuldar olmadığını qeyd edir, onların, bir qayda olaraq, texniki jarqonizm və ya neologizmliyindən bəhs edir, iki nümunə gətirir: *ecotecture* < *ecological architecture*; *ultrafiche* < *ultramicrofiche*. Müəllif az rast gəlinən qarışıq və hibrid tiplərin mövcudluğunu da inkar etmir, bir neçə nümunə gətirir: *grats* < *congratulations*, *gippy* < *Egyptian soldier, refrigerator* > *frige*, *script* < *prescription* [108, c.6]. Verilmiş nümunələrdən də görünür ki, abreviaturların struktur tiplərinin təyini və yaxud struktur tipologiyasının aparılması zamanı qarışıq mənzərə ortaya çıxır. Əvvəla, abreviasiyaanın ikili məqsədə xidmət etməsi faktı təsdiqini tapır. Abreviasiya əvəzetmə və ixtisar yolu ilə dildə qənaət funksiyasını yerinə yetirir. Biz əvəzetmə deyəndə sözün və ya söz birləşməsinin onun komponentləri ilə əvəz olunması prosesini diqqət mərkəzinə çəkirik. “*As is the PM didn’t have enough on his plate, look what’s coming back!*” [189]. Cümlədəki PM “Prime Minister” söz birləşməsinin əvəzinə işlənmiş abreviaturdur. Onun tərkibindəki “P” “Prime”, “M” isə “Minister” sözünü əvəz etmişdir. Linqvistikada bu hadisə abreviasiya, onun nəticəsi isə abreviatur adlandırılır. Əslində, təkrar işarələmə baş vermişdir. Əvvəlki forma, yaxud tam forma ləğv olunmur, qalır. Mətnə, nümunənin götürüldüyü mətnə istinad etsək, onun başlığında tam formanın əvəzinə verilmiş, ingilis dilinin daşıyıcılarına məlum olan yeni vahiddən istifadə edilmişdir. PM abreviatuuru “Prime

Minister” birləşməsinin semantikasına, sintaktik quruluşuna heç bir təsir göstərmir. “Automobile” və “hotel” sözlərinin müəyyən hissələrini, daha dəqiq desək, “automobile” sözündə inisial və final qrafemlər arasında aralıq mövqedə duran “mo” fonem birləşməsinə və “hotel” sözünü düzəltmiş oluruq. İngilis dilində “automobile hotel” söz birləşməsi yoxdur və bu iki sözün bir-biri ilə nə qrammatik, nə də sintaktik əlaqəsi vardır. Bununla belə, qeyd edilən iki söz “motel” sözünün motivləşməsində iştirak edir. Eyni zamanda, yeni söz də məhz bir-biri ilə birbaşa bağlılığı olmayan bu iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. “*Motel – a motel or motor lodge is a hotel designed for motorists and usually having a parking area for motor vehicles. Entering dictionaries after World War II, the word motel coined as a portmanteau construction of “motor hotel”* [167]. Motel avtomobillər üçün duracağı və girişi bu duracaqdan olan yolüstü bir və ya ikimərtəbəli oteldir. Onlarda əlavə xidmətlər minimal, qiymət aşağı olur. Adətən, avtomobillə səfərə çıxanlara xidmət göstərir və şəhərlərarası şosse yollarının kənarında yerləşir. Sözün ingilis dilindəki motor və hotel sözlərinin tərkib elementlərindən əmələ gəlməsi daha ağlabatandır. Motel sözü ilə PM abreviaturunun müqayisəsi zamanı aydın olur ki, abreviasiya prosesində bir halda yeni leksik vahid, digər halda isə abreviatur əmələ gəlmişdir. Deməli, ilkin olaraq abreviaturların düzəlməsi prosesi kimi meydana çıxmış abreviasiya dilin inkişafının müəyyən dövründə sözdüzəltmədə də iştirak etməyə başlamışdır. Abreviasiya həm abreviatur, həm də sözdüzəltmə vasitəsi, mexanizmdir.

Struktur tipologiya vahidi təşkil edən komponent və elementlərin birləşməsi, bu və ya digər qruplara, siniflərə aidliyi əsasında aparılmalıdır. Abreviaturların struktur tipologiyası yalnız abreviaturları əhatə etməli, dilin leksik vahidlərini də özündə birləşdirməli deyildir. Buradan belə nəticə çıxır ki, abreviaturlar arasında “motel” sözünün strukturu ilə eyni olan abreviatur yoxdursa, onda bu struktur abreviatura aid edilə bilməz.

M.A.Yarmaşeviç qarışıq medial kəsmə nümunəsi kimi təqdim etdiyi gippy < *Egyptian soldier* birləşməsinin söz və ya abreviatur olmasını araşdıraraq. Verilmiş gippy sözündə iki “p” fonemi qeydə alınır. *Egyptian soldier* birləşməsində isə yalnız bir “p” vardır. Deməli, yaradılmış yeni vahidə əlavə element daxil edilmişdir.

Abreviasiya prosesi üçün bu cəhət xarakterik deyildir. Doğrudur, nöqtəli, çəp xətti, defisli, rəqəmli abreviaturlarda belə artırmalar müşahidə olunur. Lakin onların istifadə olunma məqsədləri bir qədər fərqlidir. “Gippy” vahidində fonemlərin tam formadakı ardıcılığı da pozulmuşdur. Söz birləşməsindən ayrı-ayrı fonemlərin götürülüb yeni ardıcılıqla düzülməsi müşahidə olunur. Bu xüsusiyyət də abreviasiya üçün səciyyəvi deyildir. Abreviasiya zamanı tam formanın yüksək informativliyə malik komponentlərindən istifadə edilirsə, “gippy” vahidində bunu görmürük.

Lüğətlərdə “gippy” sözü “gyppy” variantında da verilir. Məsələn, Oksford lüğətində oxuyuruq: “Gippy tummy n. (also gyppy tummy) colloq. diarrhea affecting visitors to hot countries. Etymology: abbr. of Egyptian” [126]. “Gippy” sözünün ayrılıqda, yəni “tummy” ilə birləşməsiz iki mənası vardır: 1) hərbi jarqon. Misir əsgəri; 2) qaraçı. “Tummy” sözü “qarın”, “qarıncıq” mənələrindədir.

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, Oksford lüğətində verilmiş etimologiya doğrudur. Söz “Egyptian” leksik vahidinin abreviasiyası əsasında əmələ gəlmiş “gippy” abreviatürüdür. Egyptian [ɪˈdʒɪpʃ(ə)n] n misirli [9, c.282]. Transkripsiyada “y” qrafiki “i” səsinə verir. Sözün tərkibindən medial kəsmə vasitəsi ilə “gip” fonem birləşməsi götürülmüşdür. Adətən, CVC, yəni consonant+vocal+ consonant tipli birləşmə fonetik prinsip üzrə oxunur. Belə oxunuş abreviatür komponentinin yazılışına da təsir göstərmişdir. Nəticədə abreviatürün “gyppy” və “gippy” variantları əmələ gəlmişdir. Söz hərbi jarqonda “Misir əsgəri” mənasında işlənməzdən əvvəl “guppy” sözü və “gippy tummy” söz birləşməsi kimi istifadə edilmişdir. Şişman, süst, qarınlı şəxslərə aid olmuşdur. Hərbi jarqonda da süst, ləng, özünü tərpedə bilməyən əsgərlər haqqında deyilmiş və *Egyptian soldier* mənasını almışdır. Beləliklə, aydın olur ki, *gippy* abreviasiya yolu ilə əmələ gəlmiş sözdür. “Süst, ləng, tənbel”, “qaraçı (hamıdan yardım istəyən)” mənələrində dilin lüğət fonduna daxil olmuş, hərbi jarqonda isə əsgər üçün neqativ mənə daşıyan “Egyptian soldier” birləşməsinə çevrilmişdir. Abreviasiya prosesində “soldier” sözünün elementlərindən istifadə edilməmişdir. Medial abreviasiya prosesinə yalnız “Egyptian” sözü məruz qalmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, abreviasiya yolu ilə yaranmış, dilin müstəqil leksik vahidi statusu almış sözlər abreviatür deyil, məhz leksik vahid

adlandırılmalı, abreviaturların struktur tipologiyasının tədqiqat materialına daxil edilməməlidirlər.

Abreviaturların necə oxunmasına görə struktur tiplərə bölünməsi məsələsi, fikrimizcə, ümumiyyətlə mübahisəlidir. Burada əsas mübahisə obyektini oxumanın və ya canlandırmanın struktur tipi ayırma meyarı olub-olmamasıdır. Qeyd olunduğu kimi, elə abreviaturlar vardır ki, onların yaradılması yazıda qənaətə xidmət edir. Bu abreviaturlar oxuma zamanı tam forma şəklində canlandırılır. *“Mr Byrne will only formally quit if Birmingham residents vote in favour of having an elected mayor in a poll in May”* [156]. *“Policy director Dr Doug Parr said: “The Government’s energy strategy is crumbling””* [199].

Verilmiş nümunələrdə Mr, prof, Dr abreviaturları tam formaları (mister, professor, doctor) kimi oxunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mətnin oxunması zamanı abreviaturun tam forma kimi canlandırılmasına məhdudiyyət qoyulmur. *“Two German energy giants have abandoned a £10 billion project to build nuclear power stations in the UK”* [199]. Bu cümlədə işlənmiş “UK” abreviaturlarını “ju-kei” və ya “United Kingdom” şəklində oxumaq mümkündür.

Tipoloji təsnif meyarı birmənalı olmalıdır. Bu baxımdan, tam formanın səsləndirilməsi meyarı yalnız müəyyən abreviaturlar üçün özünü doğruldur. Məsələn, *prof, Aug, Jan, Feb, Mr, Mrs, Mon, Tues, Wed, Sat, Sun, Thurs* və s. Bu ixtisarlara mütləq tam forma kimi səsləndirilməlidir. Onları abreviaturların ümumi toplusundan ayırmaq üçün konkret meyar, kriteriya yoxdur. St abreviaturu həm “Saint”, həm də “street” sözünü əvəz edir. Küçə mənası verən St abreviaturu tam forma şəklində oxunur. Lakin *Saint* sözünün abreviaturu hər iki formada oxunur. Britaniya və ABŞ media diskursunda bu cür ixtisarlara qeydə alınır. Mütləq tam formada oxunmanın tənzimlənməsi qaydası yoxdur. Orfoepiya qaydaları da bu cür ixtisarlara tam və dəqiq dairəsini təyin etməyə imkan vermir. Mütləq oxunmanın abreviaturun formalaşması əsasında da müəyyənləşdirilməsi mümkün deyildir.

Oxunma hərfi və hərfi-səsli abreviaturlar qruplarını fərqləndirmək üçün istifadə olunur. Bir sıra tədqiqatçılar hərfi abreviaturlar, alfabetizmlər, hərflə-səsli akronim tiplərini ayırmışlar. Abreviaturlara aid tədqiqatlarda bu cür tipologiyaların mübahisəli

cəhətləri qalmaqdadır. Abreviaturların oxunuşu məsələsi abreviatur lüğətlərində müəyyən səviyyədə normativləşdirilir. Lakin abreviaturlara aid leksikoqrafik vasitələrin normativləşdirmə imkanları mövcuddur. Dildə normaların icbari qaydalara çevrilməsi yalnız orfoqrafiya və orfoepiya ilə tənzimlənir. Lüğətlərdəki normativlik nisbi səciyyə daşıyır, tərtibçidən asılı olur.

Abreviaturların istər inisial söz, istərsə də inisial hərfi oxunuşlu tipləri, əslində mətn daxilində söz assosiasiyası əmələ gətirir. Məsələn, ID [ai-di:], APS [ei-pi:-es], BGT [bi:-dʒi:-ti:], PC [pi:-si:], FSA [fe-es-ei], ALS [ei-el-es], MIT [mit], LOL [lol], NASA [na-sa], NOW [nau], UNICEF [junisef], UNESCO [juneskou] və s. Hərflərlə oxunuş zamanı abreviaturun hərfləri fonemlərlə əvəzlənir. Nəticədə fonem dərinliyi qrafem dərinliyi ilə müqayisədə artır. ID iki hərfdən və ya qrafemdən ibarət abreviaturdur. Onun qrafem dərinliyi ikiyə bərabərdir. Hərflərin oxunuşu tətbiq olunduqda, həmin abreviaturun fonem dərinliyi dördə çevrilir [ai-di:]. Əgər MIT, LOL, NASA, NATO kimi abreviaturları sözşəkilli abreviatur sayırıqsa, [ai-di:], [ei-pi:-es], [bi:-dʒi:-ti:] və s. abreviaturların söz assosiasiyası yaratmasını inkar etmək olmaz. Məsələyə bir qədər fərqli aspektdən yanaşsaq, deyə bilərik ki, LOL, MIT, NASA, NATO kimi abreviaturların söz şəklində, yaxud fonetik prinsip üzrə oxunması onları müstəqil sözə çevirir, ixtisar abreviaturluğunu saxlayır. Hərfi oxunuşlu abreviaturlarda fərq yazıda bir, oxunuşda başqa formada təzahür etməkdə özünü nümayiş etdirir.

Çəkmə kontaktura mexanizmi ilə əmələ gələn abreviaturların əsas qismi tam forma kimi oxunur və onları da bu təsnifat sxeminə daxil etmək mümkündür (Mr, Jr, Dr və s.). Qeyd edək ki, bu abreviaturların kontraksiya, sıxılma və çəkmə yolu ilə əmələ gəlməsi haqqında fikirlər vardır. M.Adilov qrafik konturlardan bəhs edərkən onların əmələgəlmə mexanizmini Azərbaycan dilində “sıxılma” adlandırılmışdır [3, s.97]. *Mister, Doctor, Junior, Senior* kimi sözlərin ixtisarı ilk və son qrafemlərin birləşməsi ilə göstərilir: Mr, Dr, Jr, Sr. Prosesi hər iki tərəfdən sözün sıxılması və orta elementlərin çıxarılması şəklində təsəvvür etmək olar. Sözün birinci elementinin son elementi öz yanına çəkməsini də demək mümkündür. Belə təsəvvür ixtisar mexanizmini çəkmə adlandırmağa əsas verir. Əgər tam formadakı orta elementlərin

kəsilib atılmasını iddia etsək, onda kəsmə (clipping) abreviasiya mexanizmini ön plana çəkmiş olacağıq. Ümumiyyətlə, tədqiqatçıların bu məsələyə münasibətləri üst-üstə düşmür. V.V.Borisov saithlərinin çoxunun, samithlərinin isə bəzilərinin atılması ilə yaranan abreviaturları kontaktur adlandırmışdır [33, c.114]. Müəllifin irəli sürdüyü fikirdə “saithlərin çoxunun”, “samithlərin bəzilərinin” atılması yayğınlığa və qeyri-müəyyənliyə səbəb olur. Nəticədə kontrakturun yaranma mexanizmi tam və dəqiq aydınlaşmır.

D.İ.Alekseyev yuxarıdakı abreviaturları (Mr, Dr, Jr, Ms və s.) konsonantiv abreviaturlar hesab etmişdir [15, c.73]. Bu fikir də özünü doğrultmur. Çünki konsonant tərkibli başqa üsulla əmələ gələn ixtisarlar da az deyildir (MP, CD, DVD və s.)

İnisial-söz abreviaturları inisial tipli abreviatur və söz ilə formalaşır. *Cornish Democrats* – Cornish D. Britaniya və Amerika media diskursunda bu tipli abreviaturlar da qeydə alınır. İnisial-söz abreviaturlarının strukturu inisial tipli digər abreviaturlardan, eləcə də heca, mürəkkəb heca tipli abreviaturlardan fərqlənir. Fərq bu abreviaturun bir-birindən ayrı yazılan söz və inisialdan ibarət olmasından irəli gəlir.

Clipping – kəsmə abreviasiya üsulu ilə yaranan abreviaturların istər sözün əvvəlinin (airplane – plane), istər sonunun (examination – exam), istərsə də əvvəlinin və sonunun kəsilib atılması (refrigerator – fridge) nəticəsində qalan hissədən, elementdən düzəlməsindən asılı olmayaraq söz şəklində qalır və mətnə də söz kimi oxunur: *exam, plane, fridge* və s.

Abreviaturlar söz və söz birləşmələrinin qısaldılması, ixtisarı, əvəzlənməsi ilə yaranır. İnisial tipli abreviaturlar inisial qrafem və ya inisial fonem əsasında formalaşdıqda abreviaturun tərkibindəki hər bir qrafem və ya fonem bir sözü əvəz edir. Cornish D abreviaturunda isə strukturda söz və inisial qrafem iştirak edir.

Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən abreviaturların tərkibində nöqtə və defisin, rəqəm, eləcə də başqa işarələrin daxil olduğu tiplər də vardır.

Media diskursundan toplanmış abreviaturların struktur tiplərinin təsnifi nəticələrini cədvəl şəklində ümumiləşdirmək olar.

Cədvəl 2.1.3.

Nö	Struktur tip	Nümunələr
1.	İnisializmlər	AI, UK, NATO, NASA, OPEC, ID
1.1.	Hərfin adı ilə oxunan inisializmlər	MP, DNA, NPR, BBC, GNQ
1.2.	Fonetik prinsip üzrə oxunan inisializmlər (akronimlər)	OPEC, PACE, NATO, NASA
1.3.	Qarışıq üsulla oxunan inisializmlər	UNICEF, UNESCO
2.	Kontrakturlar	Ms, Mr, Dr
3.	Kəsmələr /Qısaltmalar	flu, max, min, prof

2.2. Media diskursunda abreviaturların komponent təhlili

Media diskursunda müxtəlif komponentli abreviaturlardan istifadə olunur. Ona görə də, abreviaturların komponent təhlilinə ən azı üç cür yanaşmaq mümkündür: 1) abreviaturların komponent sayına görə fərqlənən qruplar şəklində təhlili; 2) abreviaturun komponent müxtəlifliyi əsasında təhlili; 3) abreviatur və tam forma komponentlərinin müqayisəli təhlili.

Abreviaturların struktur tipologiyasının tədqiqi göstərir ki, onları təşkil edən komponentlər qrafem, fonem, fonem birləşməsi, qrafem birləşməsi, heca, söz, nöqtə, defis, rəqəm və digər işarələr ola bilər. Abreviaturun eyni və qarışıq növlü komponentlərdən təşkili mümkündür. Hansı növdən olmasından asılı olamayaraq, abreviatur müəyyən sayda komponentdən əmələ gəlir. Bu baxımdan, abreviatur bir, iki, üç, dörd, beş və daha artıq komponentli ola bilər. Adətən, beş və beşdən çox komponenti olan abreviaturlar çoxluq təşkil etmir. Buna baxmayaraq, bu cür abreviaturların düzəldilməsinə də ehtiyac vardır. Dildə elə nominativ vahidlər vardır ki, onların tərkibinə altıdan artıq söz daxil olur. Belə adlar mətndə təkrarlandığında və ya çox işləndikdə onların abreviasiyasına ehtiyac yaranır. Məsələn, UNESCO, UNICEF.

Komponentləri eyni növdən olan ixtisarlar. Abreviaturu təşkil edən komponentlərin eyni növdən olması dedikdə, onların qrafem, fonem, heca, söz, fonem birləşməsi və s. baxımından eynicinsliyi nəzərdə tutulur. Məsələn, “*The UK Film Council which has been absorbed by the BFI, developed the picture with backing from film companies Studio Canal and Aegis, plus sponsorship from Aviva, Nike and Puma*” [187]. Bu nümunədə işlənmiş UK abreviaturunda iki, BFI abreviaturunda isə üç inisial qrafem vardır. UK ikikomponentli, BFI isə üçkomponentli abreviatordur. Hər iki abreviatur eyni cinsli komponentlərdən təşkil olunmuşdur. “*Lilyhammer, a Norwegian comedy drama about a New York mobster, starts on BBC4 later this year*” [205]. Bu nümunədəki BBC4 abreviaturu dördkomponentlidir. Onun komponentləri eynicinsli deyildir. Onlardan üçü inisial qrafemlər (BBC), biri isə rəqəmdir (4). Bu cür abreviaturları komponentləri qarışıqcinsli abreviaturlar adlandıracağıq.

Komponentləri eyni növdən olan abreviaturlar 1, 2, 3 və daha çox komponentdən təşkil oluna bilər. Onların komponent təhlili ayrı-ayrılıqda aparılır.

Birkomponentli abreviaturlar. Britaniya və Amerika media diskursunda A, C, D, E, F, K, L, M, N, P, T, G, S, W birkomponentli abreviaturları işlənir. Onlardan dördü cəhətləri bildirən sözlərin ixtisarıdır: E (East), N (North or Northern), S (South or Southern), W (West).

Britaniya qəzetlərində ayrıca reklam səhifələrində satışda olan mal, onun qiyməti və çəkisi ilə bağlı məlumatlar verilir. Məsələn, “Daily mail” qəzetinin 30.03.2012 tarixli sayının 48-ci səhifəsi bu qəbildəndir. Həmin səhifədə məhsulun şəkilləri üzərində müxtəlif yazılar vardır. “*Cadbury Flake Easter egg, 98 p, 153 g; Cadbury Creme Egg Easter Egg, 98 p, 178 g; Luxury Hot Cross Buns, 99 p, 4 pack; Mini Eggs 59 p, 90 g; Hurry! Limited stocks; Beani Buny 99 p, 100 g*” [203].

Verilmiş nümunələrdə rəqəmlərdən sonra yazılmış p (98 p, 59 p, 99 p) abreviatordur. “Pence [pens] n. pl pens (pul, məbləğ kimi); bax: “penny” [9, c.651]. Verilmiş yazılarda p *pence* və ya *penny* sözünün ixtisarıdır. Nümunələrdəki g ixtisarı kütlə vahidini ifadə edir, *gram* sözünü əvəz edir.

Birkomponentli abreviaturlar anakopa və ya inisial tiplidir. Onlarda həmişə inisial qrafem saxlanılır, sözün qalan hissəsi isə atılır:

p ence, g ramme, m etre, m illion.

Media diskursunda p, g, m kimi təkkomponentli abreviaturlar, demək olar ki, həmişə rəqəmlərdən sonra işlənirlər: 59 p, 90 g, 99 p və s. Belə hallarda söz cəmdə uzlaşdığına görə cəm şəkilçisi qəbul edir, tələffüz zamanı cəm şəkilçisi nəzərə alınır, lakin abreviatura artırılmır.

Ölçü vahidlərini ifadə edən abreviaturlar Amerika media diskursunda da eyni şəkildə istifadə olunur. Bəzi abreviaturlar, məsələn, p (pens) Britaniya media diskursunda işləkdir. Bu da təbiidir. Britaniya qəzetlərində bu ölkənin pul vahidləri yüksək tezliklə istifadə olunur. Amerika media diskursunda da ABŞ pul vahidləri məhsuldardır.

Amerika və Britaniya qəzetlərinin əksəriyyətində hava proqnozu verilir. “London/SOUTH EAST: A warm day with blue skies and spring sunshine. Light winds. Max 22 C (72F): [195].

Europe forecast [Europe forecast, p.1]

Today		C	F	tomorrow	C	F
Amsterdam	cloudy	11	52	cloudy	10	50
Brussels	cloudy	12	54	cloudy	11	52
Frankfurt	cloudy	13	55	cloudy	12	54

Cədvəldə C və F ilə verilmiş ixtisarlər temperatur vahidləridir. Onların hər ikisi xüsusi adlar Selsi və Farenheytt (Fahrenheit) olduğunu görə, böyük hərflərlə yazılmalıdır. Britaniya qəzetlərində bu ixtisarlərin həm kiçik, həm də böyük hərflə yazılışı qeydə alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni tam formanın müxtəlif şəkillərdə ixtisarləri də mümkündür. Birkomponentli F abreviaturu ingilis dilində “Fahr” formasında da istifadə edilir. Beynəlxalq vahidlər sistemində F abreviaturu qəbul edilmişdir. Ona görə də, bu ixtisar standart hesab olunur. *Fahr* variant olub, qeyri-standard sayılır.

Eyni birkomponentli ixtisarin fərqli sözləri ifadə etməsi də mümkündür. Məsələn, p – *pence*, p – *penny*, p – *page*, p – *pound*. İngilis dilində F ixtisarı qadın cinsinin feminine və tezlik – frequency əvəzinə də istifadə olunur. “w – warden, water, week, weight, Welsh, West, western, white, wicker, wide, width, wife, with, withdrawal, work” [9, c.1091]. Amerika və Britaniya qəzetlərində eyni abreviaturun fərqli mənalarda işlənməsi hallarına da rast gəlinir. Birkomponentli abreviaturlarda da bunu müşahidə etmək mümkündür. Eyni abreviaturun fərqli mənalarda işlənməsi və ya fərqli tam formaya məxsusluğu kontekstdən aydınlaşır. Bəzi hallarda mətndə abreviaturun açılışı qeyd edilir. Eyni qrafik cildə və fərqli tam formaya malik abreviaturlar omonim abreviaturlar adlandırıla bilər.

Birkomponentli P abreviaturu qəzetlərdə omonim ixtisar kimi istifadə olunur. “*Apple offers refunds over IPAD’s data speed claim. P32*” [188]. “The Independent” qəzetinin 29.03.2012 tarixli nömrəsinin 29-cu səhifəsində verilmiş anonsdan sonra “P32” yazılmışdır. 28-ci səhifədə “*Gingrich vows to fight on after voting campaign team. P30-31*” məlumatı yer almışdır. Hər iki məlumatdan sonra verilmiş P abreviatur olub, “page” – səhifə sözünü əvəz edir. P abreviaturundan sonrakı rəqəm məlumata, yaxud anonsa aid məqalənin neçənci səhifədə olduğunu göstərir. Onu da qeyd edək ki, qəzetlərdə həm P, həm də “page” işlədilir. Yəni qəzetlərdə həm ixtisar, həm də tam formadan istifadə edilir. Məsələn, göstərilən qəzetin 1-ci səhifəsində məqalə mətninin bir hissəsindən sonra “*continued on PAGE 2*”, “*Reports, PAGE 7*”, “*Reports, PAGE 4-5*” kimi qeydlər vardır [182]. P abreviaturundan sonra rəqəmin işlənməsi abreviaturu rəqəmli hesab etməyə əsas vermir. Rəqəmli abreviaturlarda rəqəm müəyyən semantik yük daşıyır və tam formanın təşkiledicilərindən biri olur.

Britaniya qəzetlərində işlənən birkomponentli abreviaturların bəzilərini nəzərdən keçirək:

l – litre; “Engine capacity 1,6 l petrol” [174]. R - radio; T – Television: “7.30 East Enders. Jay decides to talk to the police (T); 10.35 The Jonathan Ross Show Lost in the series (R) (T)” [174]. Bu nümunələr “The Independent” qəzetinin TV & radio rubrikası olan səhifəsindən götürülmüşdür. Qəzetin hər bir nömrəsində bu

rubrikaya 2 səhifə yer ayrılır və burada əsas verilişlərin proqramı barədə məlumatlar verilir.

Birkomponentli abreviaturalar əsas etibarlı ilə ölçü vahidlərini əhatə edir və onların qəbul edilməsi, həm işləklik, həm də ölçünün tam forma ilə göstərilməsi hesablamalarda rəqəm və hərflərin qarışmasına yol verməmək məqsədi daşıyır.

Amerikanın “The International Herald Tribune” qəzetində səfərə çıxanlar üçün dünyanın müxtəlif şəhərlərində hava proqnozu “Traveler’s Forecast” başlığı altında verilir. Bu rubrikada qəzet özünün ixtisaslarını qəbul və qeyd edir, proqnozları yazarkən həmin abreviaturalardan istifadə edir.

Traveler’s Forecast [216]

C → Clouds	Sh → Showers
F → Fog	S → Sun
H → Haze	Sn → Snow
I → Ice	T → Thunderstorms
PC → Partly cloudy	W → Windy
R → Rain	SS → Snow showers
H → High	L → Low

	⁰ C	⁰ F		⁰ C	⁰ F
Abu Dhabi	44/32	111/90 S	Kiev	24/11	75/72 Sh
Almaty	31/14	88/57 S	Mumbai	30/26	86/79 R
Bangkok	31/26	88/79 Sh	New York	34/28	93/82 T
Beijing	30/23	90/70 PC	Jakarta	33/23	91/73 H
Boston	27/22	81/72 T	Tokyo	31/25	88/77 F
Chicago	24/16	75/61 W	Moscow	22/11	72/52 S
Frankfurt	23/10	73/50 S	Toronto	22/19	72/66 R

Cədvəllərdə verilmiş C, F, H, R, S, W kimi təkkomponentli, eləcə də PC (Partly cloudy), Sn (Snow), SS (Snow showers) kimi ikikomponentli şərti ixtisarlardır.

Media diskursunda bu cür ixtisarlardan istifadə edərkən, onların açılışı və ya tam forması qeyd edilir. İdman yarışları ilə bağlı cədvəllərdə də belə şərti ixtisarlar müşahidə olunur.

“The International Herald Tribune” qəzetində London Olimpiya Oyunlarında medal qazanmış ölkələrin cədvəli verilmişdir. Həmin cədvəldə G, S və B abreviaturlarından istifadə olunmuşdur: G – gold, S – silver, B – bronze. Hava proqnozu cədvəlindən fərqli olaraq bu cədvəldə G, S, B abreviaturlarının açılışı və yaxud tam forması verilməmişdir. Cədvəl “Medals standings”, “Olympics medals” başlıqları ilə təqdim edilmişdir [213]. Görünür, belə təqdimat qəzetin oxucularının G, S, B abreviaturlarının açılışını, deşifrovka və dekodlaşdırılmasını anlamalarına imkan yaradır. Ona görə də, abreviaturların açılışının verilməsi izafi hesab edilmişdir.

İstər Britaniya, istərsə də Amerika qəzetlərində işlənən abreviaturların arasında birkomponentlilər azlıq təşkil edir. Bunun iki səbəbi vardır. Birincisi, dilin qrafemlərinin sayı və yaxud əlifbasındakı hərflərin sayı məhduddur. İngilis dilinin əlifbasında 26 hərf vardır. Hətta omonimlik nəzərə alındıqda mümkün abreviaturlar çox olmur. İkinci səbəb abreviaturların daşdığı informasiya ilə əlaqədardır. Təkkomponentli abreviatur sözə qarşı qoyulur, dildə eyni hərflə başlayan sözlər çox olduğundan bu və ya digər qrafemin hansı sözü əvəz etməsini təyin etmək çətinlik törədir. Nəhayət, hər bir sözü onun inisial qrafemi ilə əvəz etmək düzgün deyildir. Abreviaturlardan istifadə etmək onların tam formalarının yüksək tezlikli işlənməsi ilə bağlıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, dil bütövlükdə abreviasiyaya meyilli deyildir. Abreviaturların yaranmasının əsas səbəbi qənaət prinsipidir və bu qənaət dil sistemini mürəkkəbləşdirməyə deyil, sadələşdirməyə köklənir.

Birkomponentli abreviaturlar arasında xüsusi işarə və simvollar da vardır. Belə simvol və işarələr metadil səviyyəsində abreviatur funksiyasını yerinə yetirsələr də, onlar abreviatur deyil, işarə və simvollar kimi qəbul edilir. Onlar dilin əlifba hərfləri ilə düzəlmir. Britaniya və Amerika qəzetlərində işlənən xüsusi işarə və simvolların işin üçüncü fəslində bəhs ediləcəkdir. Fikrimizcə, bu cür vahidləri həm Britaniya, həm də Amerika qəzetlərindən toplayıb tədqiqata cəlb etmək daha məqsədəuyğundur.

İkikomponentli abreviaturlar. Bu abreviaturları iki qrupa bölmək olar: 1) eyni növ komponentli; 2) fərqli növ komponentli abreviaturlar.

İkikomponentli inisial abreviaturlarda komponentlər eyni növdəndir, yəni hər iki komponent inisial qrafemlərdir. Məsələn, UK, UC, MP, PC, BP, GP, AG, AF, CF, PR, RC və s.

“UN peacekeepers were hiding in their barracks and aid workers were being evacuated from the main hub in the region” [177].

“U.S. wants deeper ties with continent, where China is longtime player” [214, s. 4].

İkikomponentli inisial birləşmələr sait (vowel) və samitlərin işlənməsinə görə VV, VC, CV və CC tiplərində qeydə alınır. Bu cür tipologiyaya görə ən çox işləklik CC birləşmələri ilə düzələn abreviaturlarda müşahidə edilir. Eyni növlü komponentlərdən düzələn ikikomponentli inisial birləşmələr, demək olar ki, əksər hallarda hərflərin adları ilə oxunur. Bununla belə, bəzi ikikomponentli inisial birləşmələr söz şəklində canlandırılır. Məsələn, FA, EO.

S.O.Barinova hərfi və səsli birləşmələrdə abreviaturla onların ilkin və yaxud tam forması arasında tam semantik eyniliyin mövcud olduğunu, eyni zamanda belə abreviaturların söz sxemi üzrə qurulmaya meyilliyini qeyd etmişdir. [Баринова 2008, c.16]. Aparılmış tədqiqat göstərir ki, ikikomponentli inisial birləşmələrin hərfi tipləri, yəni hərflərin oxunuşuna əsaslanan forması üstünlük təşkil edir. Əslində VC və CV tiplərinin ingilis dilində söz kimi oxunuşu ehtimalı böyükdür. Çünki ingilis dilində vowel+consonant, consonant+vowel fonem ardıcılığı işləkdir. Buna baxmayaraq, abreviaturların hərfi oxunuşuna üstünlük verilir. Bəzi abreviaturlar isə söz kimi oxunur.

“FA [fa] Earlier this week student Liam Stacey, 21, was jailed after the hatred over tweets he posted about Bolton Wanderers footballer Fabrice Muamba, who collapsed from a cardiac arrest while playing in an FA Cup tie against Tottenham” [158]

ED və Ed abreviaturu hərfi oxunuşa malikdir. Lakin şəxs adlarının Emanuel, Edward, Eduard və s. Ed şəklində ixtisarında fonetik oxunuş da mümkündür.

Britaniya media diskursunda bu ad ixtisarı çox zaman soyadla birgə işlənsə də, onun ayrılıqda şəxs adı şəklində verilməsi də qeydə alınır.

“Labour leader Ed Milband was dealt a blow last night when the chief architect of his policies for the next election announced he wanted to quit Westminster” [193].

Amerika media diskursunda qeyd olunmuş abreviaturun işlənməsi qeydə alınmır.

Əslində Edvard şəxs adının ixtisarı olan Ed eyni növlü ikikomponentli abreviatur deyildir. Əgər inisial ikili qrafem birləşməsi komponent kimi qəbul edilərsə, abreviatur birkomponentli olur. Əgər hərf komponent olarsa, onda abreviatur inisial və ondan sonrakı qrafemin birləşməsidir.

Fərqli növlü komponentlərin birləşməsindən düzələn ikikomponentli abreviaturlar. Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən bu tipli abreviaturlar tərkibdəki hərflərin böyük və kiçik yazılması ilə diqqəti cəlb edir. Komponentlərdən birincisinin böyük, ikincisinin kiçik, hər iki komponentin kiçik hərflə yazıldığı abreviatur geniş yayılmışdır. Məsələn:

“Mr. Frankel has a tougher time once Kay and Arnold, who travel to Maine to work with Dr. Feld, retreat into their corners” [214, s. 9]

Dr abreviaturu *doctor* sözünün inisial və final qrafemlərindən düzəlir. Abreviasiya mexanizmini clipping+blending prosesi kimi təsəvvür etmək olar. Tam formanın inisial və final qrafemləri əvvəl kəsilir, sonra birləşdirilir. Sözün orta hissəsi isə atılır: *doctor* = *Dr. Mister, Doctor, Junior, Senior* kimi sözlərdə abreviaturun inisial qrafemi böyük hərflə yazılır. Bu tipli abreviaturlara sinkopa da deyilir. Britaniya media diskursunda bu tipli abreviaturlardan sonra nöqtə qoyulmur. Amerika media diskursunda isə abreviaturlar nöqtə ilə işlədilir.

Fərqli növlü komponentlərin birləşməsindən düzələn və ölçü vahidlərini adlandıran abreviaturlar tam formada şəxs adı olmadıqda kiçik hərflərlə yazılır: mm, kg, bn, km və s.

“Beko Large 8kg Capacity Washing Machine” [172].

“The London Olympics will be worth the £9.3bn cost to the public purse” [176, s. 4].

in – abreviatu *inch(es)* sözündəndir. Birinci komponent inisial qrafem, ikincisi sözdaxili qrafemdir. İxtisarda sözün ilk iki qrafemindən istifadə edilmişdir. Abreviatur kiçik hərflə yazılır.

Ft abreviatu. Yuxarıda verilmiş Dr abreviatu ilə eyni şəkildədir, sözün inisial və final qrafemlərindən feet əmələ gəlmişdir. Sinkopa hesab olunur. Abreviaturun hər iki komponenti kiçik hərflə yazılır.

Fərqli növlü ikikomponentli abreviaturların tərkibindəki komponentlərin sayının iki olması şərti vardır. Belə abreviaturların elementlər sayı isə ikidən artıq ola bilər. Məsələn, T-shirts, Roam-free, MAC – McDonalds, Q1 – quarter 1, F1 – Formula 1, phone-in – telephone in, Brexit – Britain (or British) exit, Europol – European Police, Fed taper – Federal taper, Lib Dems – Liberal Dems, e-commerce – electronic commerce, e-tailing – electronic tailing, ebay – electronic bay, IBEX – Iberian Index, PHD – Doctor of Philosophy, sq.m – square meter, V-turn və s. Göründüyü kimi, fərqli növdən komponentləri olan ikikomponentli abreviaturlar az deyil və onları da alt tiplərə ayırmaq mümkündür.

T-shirt (tee-shirt) – T şəkilli qısaqollu köynək (futbolka). Etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Birinci variantla görə hələ müstəmləkə dövründə ABŞ-ın Merilənd ştatının paytaxtı Annapolisə çay daşıyan gəmilərdən çay kisələrini boşaldan fəhlələrin geydiyi qolsuz köynəyə verilmiş ad hesab edilir - *teeshirts*. İkinci rəvayətə görə Amerika əsgərlərinin (Britaniya dənizçilərinin) tərlik kimi geydiyi qolsuz maykalar formasına görə T hərfinə oxşadığına görə T-shirts adlandırılmışdır [162]. Abreviaturun etimologiyası ilə bağlı məlumatlardan birində onun Amerikada, digərində isə Britaniyada yaranması qeyd edilir. Hazırda T-shirt müxtəlif dillərdə qəbul edilmiş isim kimi işlənir.

T-shirt və ya T-shirts sözlərinin abreviatur olması üçün onun birinci tərəfindəki sözün ixtisarından T qrafeminin yaranması təsdiq olunmalıdır. Əgər “tea” çay sözü əsas götürülərsə, abreviatur inisial qrafem+söz tiplidir. İkinci halda “T (tee) şəkilli köynək” birləşməsindən “şəkilli” elementinin atılması ilə düzəldiyini söyləmək mümkündür. Abreviatur həm də defislidir.

Britaniya və Amerika media diskursunda T-shirt abreviaturu işlənir: “*Lock, stock and stalned T-shirt: Jason Statham and double hit the street*” [202].

Europol – European Police abreviaturu tam formanın və hər ikisinin əvvəlindən götürülmüş hissələrdən düzəldilmişdir. İkinci sözdən götürülmüş “pol” hissəsi heca tələbinə cavab vermir. Sözü birinci hecasının və “l” qrafeminin birləşmə şəklində abreviatur üçün seçilməsini ehtimal etmək mümkündür. Fikrimizcə, bu ehtimal doğru deyildir. Abreviaturun ikinci hissəsi heca+qrafem prinsipi əsasında götürülməmişdir. “Pol” elementi CVC quruluşuna malikdir və söz tipindədir. Aydın olur ki, *Euro* və *pol* eyni növlü komponentlər deyildir.

Interpol abreviaturu da abreviasiya mexanizminə görə *Europol* ixtisarı formasındadır. Abreviaturun birinci komponenti *International* sözünün birinci hissəsidir. *Inter* “arasında” mənasını verən prefiksdır. Buna baxmayaraq, *Interpol* abreviatur olub *International Police* birləşməsindən abreviasiya yolu ilə əmələ gəlmişdir. Abreviatur Britaniya və Amerika media diskursunda işlənir. Açılışı çətin abreviaturaların tam forması media diskursunda həmin ixtisar birinci dəfə işləndikdə onun yanında verilir. Geniş miqyasda yayılmış və tam forması çoxlarına məlum olan abreviaturaların isə açılışı mötərizədə göstərilir.

LibDems – The Liberal Democrats Party – Liberal Demokratlar partiyası. Britaniya media diskursunda LibDems abreviaturu ilə yanaşı partiyanın adının elliptik formalarda işlədilməsi də geniş yayılmışdır.

“After a lot of pressure from senior *Liberal Democrats*, the Coalition replaced the orders witch so-called TPIMs (terrorism prevention and investigation measures) soon after the last election” [177, s. 14].

LibDems ixtisarının komponentləri, əslində, eyni növlüdür. Onun tam forması dörd sözdən ibarətdir. “The” artikli “Party” sözü abreviasiya prosesinə cəlb edilməmişdir.

Brexit – Britain exit. İkikomponentli abreviaturun komponentlərindən biri Britain sözünün birinci iki qrafemidir, ikinci komponent isə tam sözdür. Abreviatur son dövrdə yaranmış və Böyük Britaniyanın Avropa Birliyindən çıxmaq istəməsi ilə bağlı yaranmışdır.

"It comes after French president Emmanuel Macron, in an interview with the Financial Times, accused the UK of not keeping its Brexit pledges on fishing as he said London lacked "credibility"[153].

PhD – Doctor of Philosophy. Abreviaturnun birinci komponenti *Philosophy* sözünün birinci iki qrafemidir. İkinci komponent isə *Doctor* sözünün inisial qrafemidir.

eBay – electronic buy. İki-komponentli abreviaturnun komponentləri fərqlidir. Birinci komponent tam formanın birinci sözünün inisial qrafemidir. İkinci komponent buy “alver, almaq” sözdür. Abreviaturnun elektron alış-verişi ifadə edir.

Beləliklə, iki-komponentli abreviaturların təhlili göstərir ki, inisial hərfləri və inisial səsləri, yaxud akronim abreviaturlar eyni-komponentli kimi məhsulardır. Onlar, əsasən, hərfləri oxunuşa malik olurlar. Söz kimi oxunan belə abreviaturlar azlıq təşkil edir, tərkibdəki samit və saitin işlənmə ardıcılığına görə VC, CV tiplərində aşkara çıxır. Eyni növdən olan komponentlərdən düzəlmiş abreviaturların elementlər sayı onların komponentləri sayına bərabər olur.

Komponentləri eyni növlü, daha çox inisial qrafemli abreviaturlar baş hərflərlə yazılır. Fərqli növlü komponentlərdən ibarət olan iki-komponentli abreviaturlarda baş hərfləri və kiçik hərflərdən istifadə olunur. Fərqli komponentli abreviaturları təşkil edən qrafemlərin sayının ikidən artıq olması halları daha çoxdur.

Üç-komponentli abreviaturlar. Britaniya və Amerika media diskursunda üç-komponentli abreviaturların miqdarı komponentlər sayı bir, iki, dörd və daha artıq olanların hər biri ilə müqayisədə çoxdur. Üç-komponentli abreviaturların əsas hissəsini inisial abreviaturlar təşkil edir. Məsələn: NGN, INT, RWE, GMB, TUC, APR, RMI, HGV, ONS, NHS, NTK, FSA, ISM, BBC, Ltd, Dfs, USA və s.

İngilis tədqiqatçısı D.Kristalın fikrinə görə, XX əsrdə abreviaturlar elm, inkişaf və xüsusi sahələrdə geniş istifadə olunmaqla yanaşı, böyük sürətlə kütləvi informasiya vasitələrinin dilində yer almağa başlamışdır. Dildə qənaət prinsipi ilə motivləşən abreviaturların mətbuata çıxışında da qənaət həlledici rol oynayır [78, s.127]. Bununla bərabər, ayrı-ayrı sahələrə aid subdillərin abreviasiyaya meyilliliyi özünü daha aşkar göstərir [123, s.48]. Britaniya və ABŞ media diskursunda

abreviaturların sayının getdikcə artması bu ölkələrin tanınmış qəzetlərinin dünya miqyasında yayılması ilə yanaşı, həcmcə böyük olması, sosial, ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələri əhatə etməsi, geniş reklam imkanlarının genişliyi ilə əlaqədardır. Eyni zamanda onu da nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı yeni nailiyyətlər də ingilis dili vasitəsi ilə yayımlanır. Media diskursunda nominasiya, üç və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn vahidlərin sayı artır. Qəzet materiallarında onların təkrar-təkrar işlənməsi zamanı qənaət prinsipinə əməl etmək, yazının dilindəki tautologiyaları aradan qaldırmaq da yeni abreviaturlar yaratmağa təkan verir. D.Kristalın məlumatına görə, 1995-1996-cı illərdə 1250-dən artıq beynəlxalq təşkilat rəsmi dil kimi ingilis dilini qəbul etmişdir. Bu təşkilatların, demək olar ki, hər birinin adının abreviatur variantları vardır və bu abreviaturlar da istər Britaniya, istərsə də Amerika media diskursunda işlənmək imkanı əldə edirlər [123, p.87]. Şübhəsiz ki, beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, artan beynəlxalq şirkət və kampaniyaların adları da ingilis dilinin abreviatur sistemini zənginləşdirir. Onu da qeyd etmək ki, belə abreviaturların az olmayan bir qismi inisial abreviaturlar olub üç komponentdən ibarətdir. Məsələn, IBM, PWC, FAO, WHO, CIF, CFR, EXW, FAS, FSA və s.

“A roadside bomb struck a bus carrying Turkish troops to a navy base in western Turkey on Thursday, killing at least one and wounding 30, the state-owned television network TRT reported” [214, s. 3]

“SANA, the state news agency, reported the appointment in a brief announcement that did not refer to the defection” [214, s. 4]

BMA – The British Medical Association. Inisial abreviaturdur. Üç komponentdən ibarətdir. Tam formada dörd söz iştirak edir. Onlardan biri “the” müəyyənlik artiklidir və abreviasiya prosesində bu sözdən istifadə edilməmişdir. Digər əsas mənalı sözün hər birinin inisial qrafemi abreviaturun komponenti rolunu oynayır. Onlar eyni növlü komponentlərdir (inisial qrafem). Abreviatur baş hərflərin birləşməsi kimi istifadə edilir. Britaniya media diskursunda abreviaturun tam forması mətnin əvvəlki hissəsində, onu əvəz edən abreviaturun isə sonrakı hissədə işlənməsi halı ilə üzləşmək olur. Amerika media diskursunda isə bu halı qeydə ala bilmədik.

Britaniya media diskursunda bu şəkildə işlənmə “Daily mail” qəzetinin 30.03.2012 tarixli nömrəsində 11-ci səhifədə “Doctors in threat to see emergency patients only” məqaləsindədir. Məqalənin ikinci abzasında yazılmışdır: “The British Medical Association will ballot its members in May to decide whether to take industrial action over the proposals” [198]. Məqalənin ikinci abzasında açıq formada verilmiş təşkilat adı 5-ci abzasda abreviatur kimi təqdim edilmişdir. “The BMA says the Government’s plans to make doctors pay more into their pension and retire later are “unfair” and “unnecessary” [198]. Qurumun adının açıq, yaxud tam formasında, eləcə də abreviaturdan əvvəl “the” müəyyənlik artıqlı işlənmişdir. Ümumiyyətlə, nominativ vahid olan abreviaturalardan əvvəl artikldan istifadə edilir. “The action is likely to cause major disruption across the NHS and thousands of appointments and operations would be cancelled” [198]. Sonuncu cümlədəki NHS üçkomponentli inisial abreviaturundan əvvəl “the” müəyyənlik artıqlı işlədilmişdir. Artikllar müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyi ifadə etdiklərinə görə onların mətndə, kontekstdə işlədilməsinə ehtiyac vardır. Nominativ vahidlər ayrılıqda götürüldükdə onlar artiklsız olur. Bu baxımdan, abreviaturun tam forması artikllı deyil, artiklsız abreviasiya edilir.

Komponentləri eyni növdən olmayan üçkomponentli abreviaturalar. Üçkomponentli abreviaturalar arasında bu tiptən olanlar çox deyildir. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Mrs – Mistress. Abreviasiya prosesində sözün inisial, orta və final qrafemlərindən istifadə olunmuşdur. Abreviaturun hər üç komponentinin qrafem olduğunu nəzərə alsaq, onu eynicinsli hesab etmək olar. Lakin həmin qrafemlər sözdə müxtəlif mövqeləri tuturlar. Bu baxımdan abreviatur eynikomponentli sayıla bilməz.

“I’m so glad they gave it the go-ahead”, says Mrs Shiling who, educated at a Kent grammar – Granbrook school – which she recalls fondly” [200].

lbs: “The world’s biggest, weighing 55 lbs loz, was caught in Greffern, Germany, in 1996” [186]. İngilisdilli ölkələrdə 1 funt çəki vahidini göstərən abreviaturdur. Libra – tərəzi sözünün ixtisarıdır. Sözün inisial qrafemi və digər iki qrafemin birləşməsi ilə düzəldilmişdir. Sondakı “s” cəmi bildirir. 1lbs = 0,453592237 kq.

Üçkomponentli abreviaturların nöqtəli, rəqəmli, defisli növləri də vardır. & (“ampersand”-) simvolunun iştirakı ilə düzələn abreviaturlar ingilis dilində işləkdir. Onların bir qismi üçkomponentlidir. Komponentlərdən biri işarənin özüdür: NS&I.

Abreviaturun tam forması: National Savings and Investments. “*For over years, NS&I has always been changing to meet our customers’ needs*” [200, s.16].

Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən bir sıra üçkomponentli abreviaturların müxtəlif mənalarda işlənməsi qeydə alınır. Məsələn, GDP abreviaturu, əsasən, Gross Domestic Product – ümumdaxili məhsul tam formasının əvəzinə işlədilir. Bununla yanaşı, General Development Plan birləşməsi də eyni üçkomponentli abreviaturla ifadəsini tapır.

Britaniya media diskursunda “Government Debt as a Percentage”, həmçinin “General Dental Practitioner” birləşmələrinin abreviaturu kimi də istifadə olunur.

Üçkomponentli abreviaturlar inisial birləşmələr əsasında daha çox formalaşır. Onların bir qismi söz kimi oxunan səsli abreviaturlardır. Məsələn, BOC – British Oxygen Company; CEO – Chief Executive Officer; GOP – Grand Old Party; NUT – National Union of Teachers; IRA – Irish Republican Army; MEP – Member of European Parliament və s.

Fonetik inisial üçkomponentli birləşmələri ifadə edən abreviaturlarda samit və saitlərin tərkibdə yerləşmə yeri onların səsli oxunmasında əsaslı rol oynayır. Belə abreviaturları Consonant (C) və Vowel (V) şəklində tiplərə bölsək, aşağıdakı cədvəldə verilmiş mənzərə ilə qarşılaşırıq:

Cədvəl 2.2.

Abreviatur	Consonant, Vowel strukturu
NUT	CVC
GOP	CVC
BOC	CVC
MEP	CVC
CEO	CVV
IRA	VCV

Nümunələrdən göründüyü kimi, səsli inisial üçkomponentli CVC abreviaturlar arasında CVC struktur tipi çoxluq təşkil edir. Yalnız samitlərdən ibarət olan (CCC) abreviaturlar hərflərin adları ilə oxunur. İki samitin əvvəlində (CCV) və sonda ardıcıl işlənməsi ilə formalaşan abreviaturlar da hərflərin adları ilə oxunur. Qeyd olunan xüsusiyyət ingilis dilində consonant+vowel+consonant ardıcılığının söz strukturuna yaxınlığını təsdiq edir.

Hərfi inisial abreviaturlar səsli abreviaturlarla müqayisədə daha məhsuldardır. Britaniya və Amerika media diskursunda üç və daha artıq elementi olan abreviaturların müəyyən qismi mətndə açılışı və ya tam forması ilə verilir. Çox işlənməyən, geniş oxucu kütləsi üçün açılışı məlum olmayan abreviaturları müəlliflər tam forması ilə yazıya daxil edirlər. Məsələn, DFE – Department for Education, DWP – Development for Work and Pensions, PIP – Personal Independence Payment, UMP – Union for a Popular Movement və s.

Omonim abreviaturlar da qəzet materiallarında qarışıq düşməmələri məqsədilə çox zaman tam forma ilə yanaşı işlədilir. Məsələn, CDS abreviaturu iqtisadiyyat termini kimi işlədilir. Onun tam forması “credit default swap” şəklindədir. CDS Britaniya media diskursunda “Centre for Development Studies, Country Day School (CDC), Center for Documentary Studies (CDS) birləşmələrini də əvəz edir. Ümumiyyətlə, bu və ya digər abreviaturun mənası kontekstdə də açıla bilər. Amerika media diskursunda CDS iqtisadiyyat termini kimi işlənir.

Üçkomponentli inisial abreviaturlar əsasında aparılmış təhlil göstərir ki, onların tam formalarının tərkibində olan sözlərin sayı çox zaman üçdən artıq olur. İnisialları abreviatura daxil edilməyən sözlər sözünü, bağlayıcı və artıqları əhatə edir. Daha çox a (artıql), of, for (sözünü), and (bağlayıcı) abreviasiya prosesindən kənarda qalır.

Dördkomponentli abreviaturlar. Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən belə abreviaturlar inisial qrafem və ya fonemlərdən düzəlir. OECD, GCSE, HFEA, NATO, NASA, ISII, IRGC, ISIS, OPEC, CAAT, DCAS və s. Bu abreviaturlar oxunuşa görə hərflə, səsli və hərfi-səsli ixtisarlara bölünürlər. Komponentlərin eyni fərqli növdən olması baxımından eynikomponentlilər qeydə alınır. “*Original writers Sir Antony Jay and Jonathan Lynn are to create a six part*

series for UKTV's subscription channel Gold" [189]. Abreviatuor The United Kingdom Television birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Maraqlıdır ki, burada iki abreviatuorun birləşmə halı müşahidə edilir. Britaniya media diskursunda ən çox işlənən UK (United Kingdom) və məhsuldarlığı ilə seçilən TV abreviaturları bir yerdə işlənərək dördkomponentli ixtisar əmələ gətirmişdir. Abreviatuorun tərkibində üç inisial və bir adi qrafem vardır. İxtisarda iki fərqli komponent vardır. Amerika media diskursunda US və U.S. məhsuldar abreviaturlardır. Britaniya media diskursunda UK (United Kingdom), Amerika media diskursunda isə US abreviatuorun işləklilik səbəbi aydındır.

"Although the high grades Dawn had been predicted to achieve in her early childhood were no longer possible, she did manage to get five GCSEs" [185]. GCSE abreviatuoru dörd inisial qrafemdən ibarətdir.

Media diskurs üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri yeni məlumatı tez və ifadəli şəkildə oxuculara çatdırmaqdır. Bu məqsədlə dil, qrafik və təsviri vasitələrdən istifadə olunur. Bu baxımdan kütləvi informasiya vasitələri müxtəlif dil innovasiyalarına meyillidir [127, s.26]. Abreviaturlar da vizual olaraq ümumi mətnin daxilində seçilən və diqqət cəlb edən vasitələrdən biridir. Aydındır ki, abreviaturlar dil vahidləri və ünsürləri əsasında formalaşdırılmış təkrar nominasiya vahidləridir. Buna baxmayaraq, onlar mətnin seçilməsi və fərqlənməsində də müəyyən rol oynayır. Abreviaturların mətbuatda işlənməsi də dil innovasiyalarından biri sayılır. Qəzetlərdə şrift, rəng, ölçü, qrafik işarə və simvollardan, müxtəlif xətlərdən istifadə edilir. Abreviaturlar da keyfiyyətə belə bir funksiyayı yerinə yetirirlər. Bu cəhət dörd və daha artıq elementi olan ixtisarlara üçün çox səciyyəvidir.

Abreviaturların tərkibində, eləcə də abreviaturla birgə işlənən rəqəmlər müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Əvvəlcə rəqəmin abreviatuorun komponenti olub-olmaması məsələsini dəqiqləşdirmək lazım gəlir. Komponent təhlili həm tam formadan abreviatuora, həm də abreviaturdan tam formaya istiqamətlənmiş şəkildə aparılır. "Daily mail" qəzetində verilmiş "National Savings and Investments", "Glasgow, G58 1SB" fraqmentində son hissədəki G58 və 1SB abreviaturlardır. Bu abreviaturlarda rəqəmlər müvafiq situasiya ilə bağlıdır və başqa hallarda onlar dəyişə bilər. Deməli,

bu tipli rəqəmli abreviaturlarda rəqəmlər tam formaya daxil olmur, abreviasiya prosesinin nəticəsi kimi özünü göstərmir.

2.3. Abreviaturların media diskursda işlənməsinin kəmiyyət xüsusiyyətləri

Müxtəlif funksional üslublara aid nitq məhsullarında abreviaturların işlənməsi məsələsini nəzərdən keçirsək, bədii mətndə, elmi dildə, rəsmi və epistolıyər üslublarda ixtisarların az istifadə olunması müddəasını irəli sürə bilərik. Qeyd edilən müddəanı abreviaturların müvafiq mətnlərdəki kəmiyyət xarakteristikalarını öyrənməklə də təsdiq etmək olar. Dil özünün metadil funksiyasını həmişə yerinə yetirir. Məsələn, elmi dildə dilin metadil funksiyası elmi araşdırmanın ardıcılığını, elmi anlayışların izah və şərhini, tədqiqat nəticələrini ortaya qoymaq, onların adresat üçün aydınlığını təmin etməkdir. Bədii mətndə nəql edilən hadisənin mahiyyətini oxucuya çatdırmaqdır. Əgər elmi mətnə müəyyən terminoloji abreviaturlardan istifadə edilsə, bəzi anlayışların təkrar-təkrar işlədilməsi zamanı qənaət prinsipini reallaşdırmaq üçün ixtisarlər lazım gəlsə, bədii əsərdə abreviaturlara, demək olar ki, ehtiyac olmur. Müxtəlif bədii əsərləri varaqlamaqla onlarda ixtisarların, abreviaturların nadir hallarda işlənməsinin şahidi olarıq.

Media diskursunda isə bunun əksini müşahidə edirik. Qəzet yazılarında abreviaturlara çox yer verilir. Bu cəhət media diskursda bir sıra mürəkkəb adların tez-tez təkrarlanması, eləcə də kiçik həcmli materialda daha çox informasiya ötürmək istəyi ilə bağlıdır.

Media diskursunda abreviaturların bəzi xüsusiyyətlərinin, xüsusən onların kəmiyyət xarakteristikalarının öyrənilməsi, zənnimizcə, xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu məsələnin Britaniya və Amerika media diskursu əsasında həm ayrılıqda, həm də müqayisəli şəkildə araşdırılması maraq kəsb edir. Eyni zamanda abreviaturların tematik qruplar üzrə, həmçinin ayrı-ayrı qəzetlərdə işlənmə xüsusiyyətləri də tədqiqat üçün əhəmiyyətlidir.

Kəmiyyət hesablamaları aparmaq, müəyyən statistik nəticələr çıxarmaq üçün əvvəlcə ayrıca qəzetləri təhlilə cəlb edək. Britaniyanın “The Guardian” qəzetinin 30.03.2012 tarixli sayının 50 səhifəlik hissəsində həm kəmiyyətçə, həm strukturca, həm də tematikaya görə bir-birindən fərqlənən abreviaturalar qeydə alınır. Maraqlı faktlardan biri abreviaturaların işlənməsində qəzetdəki məqalənin hansı sahəyə aidliyinin xüsusi rol oynamasıdır. Bundan başqa bəzi abreviaturalar qəzetin yalnız müəyyən bir məqaləsində işlənir, bəziləri isə müxtəlif tematikaya aid yazılarda istifadə olunur. Bu xüsusiyyəti qəzetin müxtəlif nömrələrinə əsasən tədqiq etsək, başqa cəhətlər də aşkara çıxır. “The Guardian” qəzetinin göstərilən nömrəsində işlənmiş abreviaturalar cədvəldə verilmişdir (Cədvəl).

Cədvəl 2.3.1. “The Guardian” qəzetinin 30.03.2012 tarixli nömrəsində işlənmiş abreviaturaların tezlik siyahısı

Abreviatur	Miqdarı	Abreviatur	Miqdarı
UK	58	NHS	9
M	32	MHRA	2
MP	16	MHCBT	1
Nato	18	PC	6
BBC	14	VAT	4
No	4	GB	2
P	3	RAM	2
tn	3	AA	3
Bn	16	Lib Dems	3
Prof	3	Acas	1
Mr	18	Pm	2
Ms	9	RAC	1
Mrs	4	EFSF	1
US	15	OECD	5
Ed	8	NSBC	1

INRA	2	Co-op	3
RWE and E.ON	7	IPO	1
E.ON	3	FSA	10
6GW	1	RBS	1
EDP	6	EU	12
NuGen	1	IMF	2
TUC	3	Dr	2
ACE	5	Nasa	3
DPJ	1	GMB	3
MEMiPA	1	SCR	3
UNHCR	4	WSP	1
MNLA	5	M16	2
NGO	1	ISA	2
UN	4	UKIP	2
CQC	8	Afghan	20
HFEA	3	NoD	4
DH	2	NDZ	1
PA	2	BIS	1
QC	3	CCTV	1
Ex-News	1	ESM	1
TV	4	IAG	2
NDC	9	BA	2
ON	2	NBN	4
ITV	2	BT	1
Ondigital	4	3Com	1
PCC	2	ZTE	1
IPCC	11	IBM	2
RMP	1	CA	1
Met	2	ABC	1

HTC	1	LBS	1
PR	4	ENB	2
RSVP	1	MCC	2
LSE	1	FA	2
BAE	1	O.M.G.	1
BP	1	RFU	4
M15	2	PE	1
L	1	CV	1
No	1	RFU	1
FCO	4		
GM	3		
CT	1		
PMS	4		
LP	1		

Verilmiş cədvəl yalnız qəzetin bir nömrəsi əsasında düzəldilmişdir. Təbii ki, qəzetdə işlənmiş abreviaturaların hamısının dəqiq sayını göstərmək çətinidir və burada nisbi xəta nəzərə alınmalıdır. Bu tipli hesablamaların kompüter vasitəsilə aparılması daha dəqiq nəticə verə bilər. Aydındır ki, qəzetin bir nömrəsi üzrə hesablamalar yalnız ümumi mənzərəni göstərə bilər. Daha dəqiq nəticələr üçün çox sayda qəzetin oxşar tədqiqini aparmaq lazımdır. Britaniyanın iki qəzetinin bir nömrəsində işlənmiş abreviaturaların müqayisəli tezlik siyahısı cədvəldə verilmişdir (Cədvəl).

Cədvəl 2.3.2. “The Guardian” və “The Independent” qəzetlərinin bir nömrəsində işlənmiş $F \geq 5$ tezlikli abreviaturalar

The Guardian		The Independent	
Abreviatur	Miqdarı	Abreviatur	Miqdarı
UK	58	UK	34
M	32	TV	28
Afghan	20	m	25

NATO	18	Mr	22
Mr	18	US	21
MP	16	GM	21
Bn	16	NHS	16
US	15	UN	12
BBC	14	NDS	10
EU	12	iPad	9
IPCC	11	BBC	7
FSA	10	DNA	7
NHS	9	LRA	7
NDC	9	bn	6
Ms	9	DCRI	6
Ed	8	Euro2012	6
CQC	8	Mrs	6
RWE and E.ON	7	Ms	6
EDP	6	VAT	6
PC	6	RAM	5
OECD	5	ODC	5
ACE	5	MP	5
MNLA	5	FSA	5
RFU	4	HD	5
UNHCR	4	ITV	5

Tematik qruplara aid abreviaturların media diskursda işlənməsi nöqtəyi-nəzərindən təhlil aparsaq hər qrup üzrə işlək abreviaturları ayıra bilərik.

Dövlət adlarını ifadə edən abreviaturların işlənmə tezlikləri Britaniya və Amerika media diskursunda fərqli şəkildədir. Təhlil göstərir ki, Britaniya media diskursunda ən yüksək tezliklə işlənən UK abreviaturudur. Bu abreviatur Britaniya qəzetlərinin hər birində ən çox qeydə alınandır [bax: 8].

Britaniyanın iki qəzetinin bir nömrəsində işlənmiş abreviaturların yuxarıdakı cədvəllərdəki məlumatlara görə müqayisəsi işlənmə tezliyi $F \geq 5$ olan abreviaturlar əsasında aparılmışdır.

“The Guardian” qəzetinin bir nömrəsində işlənmə tezliyi 5 və ondan çox olan abreviaturların ümumi sayı 43-ə, “The Independent” qəzeti üçün isə bu say 45-ə bərabərdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, eyni formata malik bu qəzetlərdən birincisinin 50, ikincisinin isə 72 səhifəsi tədqiqata cəlb edilmişdir. Yəni ikinci qəzetin müqayisədə daha geniş həcmdə materialında, demək olar ki, eyni sayda abreviatur qeydə alınmışdır.

Müqayisəli tədqiqat üçün maraqlı olan məsələlərdən biri yüksək tezlikli vahidlərin hansı abreviaturlar olmasıdır.

III FƏSİL

MEDIA DİSKURSUNDA İŞLƏNƏN ABREVIATURLARIN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.1. Abreviaturların tematik bölgüsü

Abreviaturlar dilin bütün funksional üslublarında işlənir. Bəzi funksional üslublarda onların işlənmə dərəcəsi az, digərlərində isə yüksəkdir. Ən aşağı işləklik dərəcəsi epistolıyar üslub üçün səciyyəvidir. Bədii mətnlərdə də abreviaturlardan istifadə geniş yayılmamışdır [97, s. 115]. Poetik dildə, kiçik həcmli bədii əsər janrlarında abreviaturların işlənməsi, demək olar ki, qeydə alınmır. Publisistikada, hərbi dildə, iqtisadi-siyasi mətnlərdə isə abreviaturlara üstünlük verilir [32, s. 259]. Elmi dildə abreviaturlar terminlərin ixtisarı ilə bağlılığa malikdir. Səhədən asılı olaraq abreviatur terminlərin miqdarı dəyişir.

Abreviaturların ən çox işlək olduğu diskurs media diskursudur. Müasir media diskursunun tematikası zəngin və rəngarəngdir. Qəzet və jurnallar insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən materiallar çap edir. Bu cəhət Britaniya və Amerika media diskursunda özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Belə vəziyyətin səbəbi, hər şeydən əvvəl, Britaniya və Amerika qəzetlərinin həcmnin pragmatik cəhətdən böyük olmasıdır. Məsələn, Böyük Britaniyanın “Daily Mail” qəzetinin bir nömrəsinin səhifələrinin sayı 100 və daha artıq olur. “The Times” qəzeti 84 və daha artıq səhifə həcminə malikdir. Təbii ki, bu həcm müxtəlif sahələrə aid materiallar verməyə imkan yaradır.

Böyük Britaniyanın gündəlik geniş formatlı qəzeti olan “The Daily Telegraph” qəzetinin tirajı 600000-dən çoxdur. Qəzet elitar mətbuata aid edilir. Onun əsas mövzularını siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, sosial, elm, idman və tibb sahələri əhatə edir. Bununla yanaşı, qəzetə xüsusi rubrikalar üzrə əlavələr olunur. Həftənin

birinci günləri incəsənət, moda, sağlamlıq və başqa rubrikalar üzrə nəşr edilir. İkinci gün əlavə fərqli rubrikalar əsasında hazırlanır. Beləliklə, qəzetin müəyyən bölmələri gündəlik dəyişir. Hər bazar günü bu qəzetin “The Sunday Telegraph” əlavəsi çap olunur.

Britaniyanın “Independent” qəzeti 72 səhifədən ibarət A3 formatındadır. Qəzetin 29.03.2012 tarixli 7946 sayılı nömrəsində 2-13, 20, 23, 26, 27-ci səhifələri “News”, 14-19-cu səhifələri “Opinion”, 24-25-ci səhifələri “Trending”, 28-35-ci səhifələri “World”, 36-39-cu səhifələri “Ideas”, 40-41-ci səhifələri “TV and Radio”, 42-45-ci səhifələri “Arts”, 46-47-ci səhifələri “Obituaries”, 48-57-ci səhifələri “Business”, 58-59-cu səhifələri “Puzzles and Games”, 60-72-ci səhifələri “Sport” rubrikalarına aid materialları əhatə edir. Qeyd edilən rubrikalar Britaniya qəzetlərinin əksəriyyətində istifadə olunur.

Amerika qəzetlərində də oxşar vəziyyət müşahidə olunur. Bütün rubrikalarda yer alan yazılarda abreviaturlardan istifadə olunur. Rubrikalar üzrə abreviaturların funksionallığını, fikrimizcə, ayrıca təhlilə cəlb etmək maraq kəsb edir. Buna qədər media diskursunda işlənən abreviaturların tematik bölgüsünü vermək daha məqsədəuyğundur.

Ümumiyyətlə, abreviaturlar insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri üzrə qeyri-bərabər paylanır. Tematika əsas götürüldükdə isə eyni tematik bölgüyə aid abreviaturların fərqli sahələrdə qeydə alınması müşahidə olunur [84, s.27; 95, s.220]. Əksər, demək olar ki, bütün sahələrdə idarə, təşkilat, dövlət adlarının abreviaturlarından istifadə olunur. UK, US, USA abreviaturları daha işlək olub bütün rubrikalardan olan yazıların tərkibində qeydə alınır. İşləkliyinə görə seçilən Mr, Ms, Mrs, Dr abreviaturlarının da fərqli sahələrə aid materiallarda yer alması faktı təsdiqini tapır.

Abreviaturların struktur tipologiyası onların tərkibindəki komponentlər əsasında aparılırsa, tematik bölgü abreviaturların semantikasına görə müəyyənləşdirilir. Belə bölgü leksik vahidlərin semantik təsnifinə oxşayır. Əhatə olunan semantik sahə çox geniş olduğuna görə dəqiq tematik bölgünün müəyyənləşdirilməsi də çətinlik törədir.

Sözdüzəltmə mürəkkəb prosesdir və bu prosesdə yeni söz düzəltmək üçün vasitə və vahidlərdən, eləcə də müəyyən əlaqələrdən istifadə olunur. Məsələyə sırf lingvistik aspektdən yanaşsaq, sözdüzəltmə dilin törəmə sözlərinin modelləşdirilməsi və ya müəyyən model üzrə dil vasitələrindən törəmə sözlər yaratmaqdır. Şübhəsiz ki, şəkilcə mürəkkəb və ya qrafem tərkibinə görə uzun olan sözlərin müəyyən üsulla qısaldılaraq yeni formaya salınması da sözdüzəltmədir [30; 87]. Doğrudur, bu halda dildə eyni predmeti, hadisəni ifadə edən, adlandıran iki söz olur. Bir tərəfdən, dildə dubletlərin yaranması dilin lüğət fondunun izafi yüklənməsi, süni genişləndirilməsi kimi qəbul edilir. Digər tərəfdən, dildə qənaət prinsipi uzun, tələffüzü və yazılışı çətin olan sözlərin daha sadə, eləcə də qısa variantla əvəz edilməsi tələbini doğurur.

Nominativ funksiyanı yerinə yetirən çoxkomponentli söz birləşmələrinin də bir söz şəklində işlədilməsinə ehtiyac çoxdur. Belə adlar işlək olduqda onları daha optimal formaya salmaq ehtiyacı xeyli dərəcədə artır. Abreviaturlar təkrar nominasiya vahidləri kimi dilin lüğət fondunun qeyd olunan tələbini yerinə yetirməyə xidmət edirlər [96, s.76-77]. Abreviaturlar, əsasən adlardır və onları nəyi adlandırmaq nöqteyi-nəzərindən müxtəlif qruplara ayırmaq mümkündür. Tematik bölgü adlandırılan bu proses üçün tema meyarının qabaqcadan seçilməsi nisbi çətinlik əmələ gətirir.

Ona görə də, abreviaturların tematik bölgüsü mövcud abreviaturları tematik qruplara görə ayırmaqla reallaşdırılır.

Abreviaturların tematik bölgüsü məsələsi haqqında ayrı-ayrı tədqiqatçılar fikir söyləmiş, müəyyən bölgülər vermişlər. Bir çox tədqiqatçılar tematik bölgü anlayışından deyil, semantik təsnifdən bəhs etmişlər [Bax: 29, s.12; 49, s.14-16; 103, s.17-18; 131, s. 212 və b.]. Əslində, semantik və tematik təsnifat mahiyyətə bir-birinə yaxındır. Lakin burada fərqli cəhət də vardır. Abreviatur-söz eyniliyini qəbul etsək, hər bir sözün mənası olduğu kimi, hər bir abreviaturun da mənası vardır. Belə olan halda fərqli mənalar daşıyan vahidləri qruplaşdırmaq məsələsi ortaya çıxır. Leksik sistemdə yaxın semantikalı, yaxud müəyyən semantik meyar üzrə sözləri qruplaşdırmaq təcrübəsi vardır. Bu, sözlərin leksik-semantik qrupları adlandırılır. Məsələn, bədən üzvlərini bildirən sözlərin leksik-semantik qrupu, təbiət hadisələrini

bildirən sözlərin leksik-semantik qrupu, temporallıq bildirən sözlərin leksik-semantik qrupu, məkan bildirən sözlər qrupu və s.

Leksik-semantik qrup eyni nitq hissəsinə aid olub müəyyən ümumi mənə komponenti ilə əlaqələnən sözlər qrupudur. Tematik qruplara bölgü də, demək olar ki, bu prinsip üzrə gedir. Tematik qrupa ayırma zamanı eyni nitq hissəsinə aidlik meyarı qoyulmasa da, həmin şərt ödənilir.

Abreviaturların eyni nitq hissəsinə aidliyini qəbul edirik. Tematik bölgü müəyyən mənə xətti ilə eynilik və ya əlaqə əsasında aparılır. Qeyd edilən prinsipləri nəzərə alaraq abreviaturlar üçün müxtəlif tematik bölgülər təklif olunmuşdur.

S.A.Nikişina ali məktəbdə rəsmi sənədlərdə işlənən abreviaturların 12 tematik qrupunu ayırmışdır. Onun fərqləndirdiyi tematik qruplara “kafedra adları”, “təhsil idarələri”, “fakültə adları”, “ixtisas adları”, “fənn adları” və s. daxildir [82].

S.Nikişinanın bölgüsünün spesifik xüsusiyyətləri özünü qrupların adlarında göstərir. “Fakültə adları”, “ixtisas adları”, “fənn adları” kimi qruplar bölgünün dar sahəyə aid ixtisarlara üzrə aparıldığını təsdiq edir.

S.D.Alekseyev abreviaturların tematik bölgüsünü onların “coğrafiyası” üzrə aparmış və “abreviaturların coğrafiyası” anlayışını daxil etmişdir. Onun təsnifində altı qrupun adı çəkilmişdir: 1) sahə-peşə ixtisarları; 2) teleqraf ixtisarları; 3) hərbi ixtisarlara; 4) siyasi ixtisarlara; 5) antroponimik ixtisarlara; 6) inqilabi ixtisarlara [15, s. 132-149; 14, s. 167-173]. Bölgünün meyarı bir qədər yayğındır. Burada “teleqraf ixtisarlara”, “inqilabi ixtisarlara” qruplarının eyni səviyyədə yer alması səbəbi aşkar nəzərə çarpmır. Məlumdur ki, teleqraftan xəbər və məlumatların ötürülməsi və qəbulu məqsədilə istifadə edilmişdir. Məlumatın sürətli ötürülməsi məqsədilə çox işlənən, uzun sözlər, təkrarlanan söz birləşmələri üçün xüsusi teleqraf qısaltmalarından istifadə olunmuşdur. Teleqraf ixtisarlara metrik ölçülər kimi beynəlxalq səviyyədə standartlaşdırılmışdır. İngilis dilində *PHONE* – *telefon*, *radiotelefon*, *FQ* – *tezlik*, *GND (ground)* – *torpaq* və s. teleqraf ixtisarlaraıdır. Bu sistemə söz və söz birləşmələrinin ixtisarı da daxildir. Məsələn, *GE* – *good evening*, *GM* – *good morning*, *GA* – *good afternoon*, *GL* – *good luck* və s. Şübhəsiz ki, teleqraf ixtisarlaraı ümumi abreviaturlar sistemində ayrıca tematik qrup təşkil edir. Eyni

zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda teleqraf kommunikasiya vasitəsi kimi istifadədən, demək olar ki, çıxmışdır. Yalnız hərbi rabitə vasitəsi olaraq Morze əlifbası hələ də tətbiqini tapır. İnternetin meydana çıxması ilə teleqraf ixtisarlari sisteminin implicit şəkildə internet ixtisarlari ilə əvəz olunması hadisəsi baş verir. Maraqlıdır ki, internet ixtisarlariinin bəzilərinin media diskursunda aşkara çıxması müşahidə olunur.

S.D.Alekseyevin “inqilabi ixtisarlari” adlandırdığı qrupdakı abreviaturlar, əslində, arxaikləşmiş, istifadədən çıxmış vahidləri əhatə edir (narkom, XKS, sovnarxoz və s.). Bu ixtisarlari və onların milli dillərdəki qarşılıqlari SSRİ məkanında istifadə edilmişdir. İngilis dilində belə tematik qrup yoxdur. Antroponimik ixtisarlari müxtəlif dillərdə müşahidə olunur. Onlar bilavasitə şəxs adlariinin abreviasiyasını əhatə edir. Beləliklə, təhlil göstərir ki, S.D.Alekseyevin təklif etdiyi tematik bölgü tam deyil və konkret meyarlara əsaslanmır.

Abreviaturlariin tematik təsnifatını M.A.Yarmaşeviç semantik xüsusiyyətlər və abreviaturlariin funksionallığı çərçivəsində araşdırmışdır. Onun tədqiqatı abreviaturun gerçəklik realiyalarını adlandırmaq və denotatın cins əlamətinə uyğunluğu xüsusiyyətlərinə əsaslanmışdır. Tematik təsnif prosesində müəllif bu qənaətə gəlmişdir ki, şəxsin vəzifəsi, peşəsi, məşğuliyyətini bildirən leksik abreviaturlari bütün dillərdə vardır. Onun fikrinə görə, semantik təsnifat göstərir ki, qrafik-leksik abreviaturlari şəxs, əşya, topluluq semantik makrosahəsi (M-sahə) əmələ gətirir. İngilis dilində şəxs adlari ifadə edən abreviaturlari struktur tip baxımından qısaltmalara aid olur. M.A.Yarmaşeviç abreviaturlariin müxtəlif diskurs tiplərində işlənməsi məsələsini də tədqiqata cəlb etmiş və onların qəzet mətnlərində daha çox qeydə alınması nəticəsinə gəlmişdir [107, c.25-30]. Qeyd olunanlar göstərir ki, M.A.Yarmaşeviç abreviaturlariin tematik təsnifatını verməmiş, bu məsələyə, demək olar ki, başqa aspektdən yanaşmışdır. Abreviaturlari subyekt, obyekt, predmet adlandırması bəlli həqiqətdir. Denotata görə bölgü müxtəlif funksional üslublara aid mətnlər üzrə də bu tədqiqatda əksini tapmamışdır. Qəzet dilində abreviaturlariin yüksək tezliklə işlənməsi, belə abreviaturlari arasında partiya, siyasi təşkilat adlariinin məhsuldarlığı haqqında fikir də ümumi səciyyə daşıyır.

M.Adilov tematik bölgünü “əhatə dairəsinə görə təsnifat” adı altında təqdim etmiş, Azərbaycan dilində işlənən abreviaturlar üçün beş qrup ayırmışdır: 1) sənaye abreviaturları; 2) siyasi abreviaturlar; 3) elm və peşə leksikası abreviaturları; 4) kalka yolu ilə xarici dillərdən götürülmüş abreviaturlar; 5) antroponimik abreviaturlar” [3, s. 78-79]. İstər əhatə dairəsini, istərsə də tematikani əsas götürdükdə, bu bölgüdə bir-biri ilə uzlaşmayan, bir-biri ilə əlaqəyə malik olmayan qrupları görmək mümkündür. Əvvəla, “sənaye abreviaturları” adı uğurlu deyildir. Adətən, sənayedən danışarkən kənd təsərrüfatı, xidmət sahələri yada düşür. Müəllif özü sənaye abreviaturları haqqında əsaslı məlumat verməmiş, Bakı, Gəncə və Sumqayıt şəhərlərində sənayenin inkişaf etməsi, Sovet dövründə nominasiya işlərinin rus dilində aparılması, sənaye abreviaturlarının ən əvvəl rus dilində yaradılıb, sonra Azərbaycan dilinə kalka edilməsindən söz açmışdır. Elm və peşə leksikası abreviaturları haqqında fikirlər də ümumi şəkildə ifadəsini tapmışdır. Müəllif bir abzasda hərbi abreviaturların mövcudluğunu qeyd etmiş, Azərbaycan dilində müxtəlif ölkələrin, dövlətlərin, partiyaların, beynəlxalq təşkilatların abreviatur adlarının işlənməsini göstərmişdir. M.Adilovun fikrinə görə “antroponimik ixtisarlar Azərbaycan dilində ilk şüurlu abreviasiya nümunələri kimi yaranmış, sonralar, demək olar ki, bu dil hadisəsinin bütün növlərini özünə cəlb etmişdir” [3, s. 71]. M.Adilovun “əhatə dairəsinə görə” təsnifatında “kalka yolu ilə xarici dillərdən” alınma abreviaturlar qrupu, əslində, abreviaturların mənşəcə təsnifi, yaxud abreviasiya üsulları ilə bağlı diqqət mərkəzinə çəkilə bilər. Bu qrupun tematik bölgü ilə əlaqəsi yoxdur.

Abreviaturlara aid tədqiqat işlərində semantik xüsusiyyətlər adı altında müxtəlif tematik bölgülərə rast gəlmək olur.

M.M.Seqalın ingilis dilinin abreviaturlarına aid dissertasiyasında semantik təsnifdə 8 tematik qrupun mövcudluğu qeyd olunmuşdur: 1) siyasi; 2) hərbi; 3) iqtisadiyyat və maliyyə; 4) elm və texnika; 5) mədəniyyət; 6) tibb; 7) ətraf mühit; 8) idman [90, c.18].

Abreviaturların oxşar şəkildə tematik bölgüləri çoxdur. Belə bölgülərdəki fərqlər qrupların sayı və onların adları ilə bağlı üzə çıxır. Qeyd olunan fərqlər abreviaturlar üçün ümumi tematik tipologiyalarda müşahidə edilir.

Abreviaturların ümumi tematik bölgüsü ilə yanaşı, ayrı-ayrı sahələrdəki abreviaturlar da tematik təsnif edilir. Belə təsnifatlar, bir qayda olaraq, konkret sahənin abreviaturları ilə bağlı tədqiqat işlərində aparılır. Bu paraqrafda ali məktəblərdə istifadə olunan sənədlərdə işlənən abreviaturların tematik təsnifi barədə məlumat verilmişdir. Sahə abreviaturlarının öyrənilməsi istiqamətində aparılmış araşdırmalar bununla məhdudlaşmır. İqtisadi, hərbi, tibb, internet abreviaturları ayrı-ayrı dissertasiyaların tədqiqat obyekti olmuşdur. Termin abreviaturlar da sahə terminologiyasına aid işlərdə təhlilə cəlb edilmişdir [Bax: 68; 74; 75; 102]. Hər bir sahə abreviaturları həmin sahənin terminləri kimi çıxış edir.

Q.Ruxan rus və türk dillərinin abreviaturlarını səkkiz tematik qrupa ayırmışdır: 1) dövlət orqanları; 2) dövlət və özəl idarələr; 3) birlik, partiya və fondlar; 4) elmi institutlar; 5) ali təhsil müəssisələri; 6) mətbuat, nəşriyyat və nəşrlər; 7) tibb; 8) hərbi [86, s. 313].

Abreviaturların tematik bölgüsünün bir istiqaməti də müxtəlif diskurslarda işlənənlərlə bağlıdır. Abreviaturların media diskursunda işlənməsi daha geniş yayılmış hadisədir. Bu baxımdan, media diskursunda işlənən abreviaturların tematik bölgüsünü müəyyənləşdirmək və onların funksionallığını öyrənmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır [28; 106, s.127]. Müasir dövrün qlobal və ən geniş yayılmış beynəlxalq dili olan ingilis dilində media diskursunda abreviaturların tematik qruplar üzrə paylanması öyrənmək tədqiqata müxtəlif rubrikaları əhatə edən media diskursunu cəlb etməyi tələb edir. Abreviaturlar insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə nüfuz edərək özünü hər bir diskursun tərkib hissəsi kimi göstərir. Ona görə də, konkret olaraq hansı diskursda onların çox işlənməsini söyləmək çətindir. Bununla belə, yeni abreviaturların yaranmasındakı meylləri hiss etmək mümkündür. Hazırda informasiya texnologiyaları, iqtisadiyyat və hərbi sahələrə aid diskurslarda yeni-yeni abreviaturların işlənməsi aşkar müşahidə olunur. Səbəb bu sahələrin intensiv inkişafı, onlarda dəyişmələrin baş verməsidir.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirak edən dövlətlərin sayında indi sabitlik hökm sürür. Yeni dövlətlərin yaranması, bir dövlətin parçalanaraq bir neçəsinə çevrilməsi hadisələri sanki gözlənilmir və dünya siyasətində bunun qarşısının

alınması meyili güclüdür. Beynəlxalq səviyyədə sərhədlərin dəyişdirilməsi kəskin etiraz doğurur. Dünyanın bəzi regionlarında (Suriya, Ukrayna) siyasi çəkişmələr getsə də, bu bölgələrdə yeni dövlətlərin yaradılması, ehtimal ki, mümkün olmayacaqdır. Qeyd edilənlər dünyanın siyasi xəritəsində yer alan dövlətlərin sayının və beləliklə, onların adlarının sabitləşməsinə təsdiq edir. Müasir media diskursunda işlənən dövlət adlarının abreviaturaları da sabitləşmişdir. İngilis dilində dünya dövlətlərinin adlarının üç elementli abreviaturalar siyahısı, standartı qəbul edilmişdir. Bir çox beynəlxalq təşkilatların sənədlərində, hesabatlarında bu abreviaturalar istifadə olunur. Məsələn, *AZE – Azərbaycan, IRI – İran İslam Respublikası, GEO – Gürcüstan, US – Birləşmiş Ştatlar, UK – Birləşmiş Krallıq, GBR – Böyük Britaniya* və s. Təbii ki, milli dillərdə olan media diskursunda bu adlar dəyişdirilir. Hər bir dildə dövlət adlarının, demək olar ki, öz variantları yaranır. Çox zaman bütün dövlət adlarının ixtisarlardan deyil, tam formalardan istifadə edilir.

Kütləvi informasiya vasitələri sosial sistem kimi öz ətrafında müəyyən sahəni formalaşdırır, onu qoruyub saxlayır, inkişaf etdirir. Bu sahənin daxilində informasiyanın seçilməsi, onun işlənməsi və ötürülməsi baş verir. Müasir media hansı ölkəyə mənsub olmasından asılı olaraq iki cür informasiyanın qəbulu və ötürülməsi baxımından diqqəti cəlb edir. Daha vacib olan informasiya media diskursun fəaliyyətdə olduğu məkanla bağlı olandır. Britaniya media diskursu bu dövlətin vətəndaşları üçün yaradılır. İnformasiya, ilk növbədə onlara ünvanlanır. Məlumat ölkə vətəndaşlarının maraq dairəsində olmalı, ölkənin problemləri, orada baş verən hadisələri əhatə etməlidir. Dövlətə aidlik, onunla bağlılıq informasiyanın verballaşması prosesində dövlətin adı ilə əksini tapır. Nəticədə birinci istiqaməti özündə birləşdirən məlumat bazasında dövlətin adı təkrarlanan leksik vahidə çevrilir. Əgər bu ad bir neçə sözdən, yaxud söz birləşməsindən ibarətdirsə, onda media diskursda adın abreviatur variantından istifadə olunur. Beləliklə, media diskursunda abreviaturaların birinci işlək qrupunu dövlət adları təşkil edir. Bu adlar sistemində medianın mənsub olduğu dövlətin adı mərkəzdə, nüvədə qərarlaşır. Yaxın ətrafda nüvədə duran dövlətlə yaxın əlaqə və əməkdaşlığa malik dövlətlər yerləşir. Periferiyaya doğru istiqamətdə dünya siyasətində, iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol

oyunayan ölkələr yer alır. Yalnız bundan sonra ikinci informasiya istiqaməti aktuallaşır. Bura bu və ya digər dərəcədə insanların marağını cəlb edən hadisələr və bu hadisələrin baş verdiyi məkanlar aiddir. Media diskursunda kənar məkan başqa dövlətləri əhatə edir.

“Two German energy giants have abandoned a £10 billion project to build nuclear power station in the UK” [195]. Göründüyü kimi, məqalənin birinci cümləsində UK abreviaturu istifadə edilmişdir. Cümlədə Almanıyanın enerji şirkətinin Birləşmiş Krallıqda – Böyük Britaniyaya atom stansiyası tikməsi haqqında məlumat verilir. Bu məqalədə UK abreviaturu yeddi dəfə istifadə edilmişdir. Ümumiyyətlə, istinad edilmiş qəzetin ikinci səhifəsində UK abreviaturu on dörd dəfə işlənmişdir. Abreviatur dörd dəfə sayt və e-mail ünvanlarının tərkibində qeydə alınır (dailymail.co.uk; corrections@dailymail.co.uk və s.). Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olur ki, media diskursunda birinci tematik abreviatur qrupunu dövlət adları təşkil edir. Qrupun birinci seçilməsi onun tərkibinə daxil ola biləcək müxtəlif abreviaturaların sayına görə deyil, işlənmə tezliyinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

Media diskursunda dövlət orqanları və idarələrin adlarını ifadə edən abreviaturalar işləkdir. Diskursda dövlət daxilində baş vermiş hadisələrə əsasən məlumatlarda, xəbərlərdə belə qurumların adlarından istifadə olunur. Qurumların adları iki və daha artıq komponentdən ibarət söz birləşməsi şəklində olduğuna görə, onların abreviaturalarla verilməsi halları daha çox müşahidə edilir.

Ölkənin daxili həyatına, orada baş verən ictimai, siyasi, sosial hadisələrə reaksiya verən təşkilat və qurumlar arasında siyasi partiyaların, birliklərin fəaliyyəti həmişə diqqət mərkəzində olur [70, s.131]. Bu təşkilatların adlarının abreviaturaları media diskursunda çox işlənir. Bu baxımdan partiya, birlik, təşkilat və hərəkət adlarını bildirən abreviaturaları tematik bölgünün üçüncü qrupu kimi ayırmaq olar.

Fikrimizcə, beynəlxalq təşkilatlar, hərbi, iqtisadi və siyasi birliklərə media diskursunda tez-tez müraciət edilir.

Müasir dövrdə qida və sağlamlıq mövzusu aktuallığı ilə seçilir. Media diskursunda tibbə aid yazılar xüsusi çəkiyə malikdir. Son onillikdə dünyada müxtəlif növ qrip xəstəliklərinin yayılması, nəhayət, COVID pandemiyası təbabət mövzusunun

ön plana çəkmişdir. Tibbi abreviaturlar geniş əhatə dairəsinə malikdir. Tibbi termin-abreviaturlar bu sistemdə özünəməxsus yer tutur. Tibbi media diskursun sayının artması bu sahəyə aid abreviaturaları ayrıca tematik qrup kimi ayırmağa imkan verir.

İqtisadiyyat və maliyyə münasibətləri dövrümüzdə ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biridir. İstər Britaniyada, istərsə də Amerikada maliyyə və iqtisadiyyata aid ayrıca qəzet nəşr olunur. İqtisadiyyat və maliyyə sahəsində yeni termin-abreviaturaların yaranması da sürətlənmişdir. İqtisadi terminologiyada, ümumiyyətlə iqtisadi media diskursunda Co, LLC, Ltd, St, OJSC, CJSC, SEO, BLC, LLP və bir çox başqa abreviaturalardan istifadə olunur. İqtisadi və maliyyə abreviaturaları ayrıca tematik qrup təşkil edir.

Diskurs təhlili mətn dilçiliyi prinsiplərinə əsaslanır. Media diskursunun abreviaturaların işlənməsi baxımından təhlili fokus nöqtəsinə ixtisarlara çəkməyi nəzərdə tutur. Hər bir qəzetdə müəyyən sayda yazılar çap olunur və onların hər biri media diskurs rolunu oynayır. Qeyd olunduğu kimi, qəzetlərdə yazılar rubrikalar altında verilir. Rubrikalar əsas mövzuya görə, məqalələri bir yerə toplayır. Lakin bu o demək deyildir ki, media diskursu bir-biri ilə mövzuya görə əlaqələnilir. Əslində, media diskursu arasında əlaqə rubrikanın adı üzrə əlaqələnilir. Məsələn, idman (sport) rubrikası səhifədə verilmiş yazıların idman haqqında olduğunu göstərir. Burada futbol, reqbi, gimnastika, qolf, kompleks idman tədbirləri haqqında məqalələr yer ala bilər. Həmin yazılar bilavasitə bir-biri ilə bağlılığa malik olmur. İngilis və Amerika qəzetlərində rubrika bəzən ümumi, “sport” adı ilə verilir, bəzən də konkretləşdirilir. Məsələn, 30.03.2012 tarixli “Daily Mail” qəzetinin 99-cu səhifəsində “Football”, 100-101-ci səhifələrdə “Criket-first-test”, 102-103-cü səhifələrdə “Rugby Union-England’s New Era” rubrika adıdır. Əgər 99-cu səhifə yalnız futbola, 100-101-ci səhifələr kriketə aiddirsə, 102-103-cü səhifələr isə ancaq reqbiyə həsr edilmişdir. 100-cü səhifədə futbola aid altı məqalə yer almışdır və onların bir-biri ilə birbaşa əlaqəsi yoxdur. Bağlılıq eyni idman növünə aidlikdə özünü göstərir. Bu səhifədə bir sıra abreviaturalardan istifadə olunmuşdur. “*As angry Vierra insists he was misrepresented in a BBC interview and FA sources said last night they were unlikely to take any action against him*” [197]. Bu cümlədə BBC və FA abreviaturaları istifadə

edilmişdir. Bundan başqa eyni məqalədə *Manchester United – MAN UTD*, *Manchester City – MAN City* ixtisarları da işlədilmişdir. Digər beş məqalədə *FA Cup*, *CSKA*, *UEFA*, *FA*, *QPR*, *FIFA*, *AC Milan* ixtisarları qeydə alınır. Qəzetdə verilmiş ixtisarlardan heç birinin açılışı verilməmişdir.

100-101-ci səhifələrdə UNESCO, ICC, WRU, 102-103-cü səhifələrdə RFU, HQ, O.M.G., UK, LV ixtisarlarından istifadə edilmişdir. Qeyd olunan abreviaturların hamısı idmana aid deyildir. Burada beynəlxalq təşkilat, BMT-nin ixtisaslaşmış qurumu olan UNESCO, Böyük Britaniyanın BBC agentliyi və UK adları da işlədilmişdir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, müxtəlif mövzularda olan media diskursunda fərqli tematik qruplara aid abreviaturlardan istifadə olunur. Eyni zamanda idman abreviaturlarının da ayrıca tematik qrup təşkil etməsi aşkara çıxır.

Dilin kommunikativ-praqmatik və koqnitiv modelləri diskursu danışanın qurduğu dinləyənin qəbul edərək şərh etdiyi proses kimi təqdim edir [43, s.34]. Bu prosesdə insanın fon bilikləri də əhəmiyyətli rol oynayır.

3.2. Britaniya media diskursunda abreviaturların funksionallığı

Britaniya media diskursunda abreviaturları tematik cəhətdən müxtəlif qruplara ayırmaq mümkündür. Bir sıra qrupların özləri də daxili bölgüyə malik olur. Britaniya media diskursunda rast gəlinən abreviaturların əsas hissəsi inisial abreviaturlardır. Bütün qruplar üçün səciyyəvi olan inisial abreviaturlar çoxkomponentli söz birləşmələrinin abreviasiyası prosesində əmələ gəlir.

3.2.1. Dövlət, dövlət birliklərinin adlarını bildirən abreviaturlar

Britaniya media diskursunda bir sıra ölkələrin adlarının abreviaturları işlənir. Daha çox qeydə alınan bu ölkənin öz adının abreviaturudur (UK). Böyük Britaniyanın tam adı *United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland* (Böyük

Britaniya Birləşmiş Krallığı və Şimali İrlandiya) şəklindədir. Abreviatur tam formanın birinci iki sözünün inisial qrafemləri əsasında düzəldilmişdir və hərflərin adı ilə oxunur. Standartlaşdırma üzrə Beynəlxalq Təşkilatın (ISO) ISO 3166 standartı ölkələrin və bəzi ərazilərin latın əlifbasının baş hərflərin iki və üç hərflə kodlarını təyin edir. Ölkələrin adlarının universal abreviatur sistemi yoxdur. Əsas istifadə olunan abreviaturalar ISO 3166 standartıdır. Həmin standartda əsasən Böyük Britaniyanın ikihərflə kodu GB, üçhərflə kodu isə GBR qəbul edilmişdir. Kodlaşdırma abreviasiya mexanizmi üzrə aparılmışdır. Buna baxmayaraq, konkret qaydaya əsaslanmır. Məsələn, *Great Britain* – GB – GBR; *Azerbaijan* – AZ – AZE, *Vietnam* – VN – VNM, *Burkina Faso* – BF – BFA, *United States of America* – US – USA və s.

Britaniya media diskursunda UK abreviaturunun yüksək tezliklə işlənməsi təbiidir. Bu abreviaturun açılışı Britaniya qəzetlərində verilmir. Onun nəyi ifadə etməsi və ya adlandırması məlum hesab edilir. Qəzetlərdə abreviaturla yanaşı, birləşmənin tam formasından da istifadə olunur. Belə paralel işlənmə təkrarı azaltmaq məqsədi daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Britaniya media diskursunda UK abreviaturu məqalənin başlığında da istifadə edilir.

UK abreviaturu ilə müqayisədə GB və GBR abreviaturalar çox az istifadə olunur. GB inisial abreviaturdur. Qrafik abreviatur hərflərin adları ilə oxunur.

GB və UK abreviaturaları inisial hərflə abreviatur tipinə aiddir. GB – *Great Britain*, UK – *United Kingdom*. İkinci abreviatur tam formanın bütün komponentlərini əhatə etmir, yalnız birinci iki sözün inisial qrafemləri əsasında formalaşmışdır. *United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland* adı 8 komponentdən ibarət olub mürəkkəbdir. Ad istər yazılı, istərsə də şifahi nitq üçün mürəkkəb forma olduğuna görə, demək olar ki, istifadə olunmur. Adın tam forması media diskursunda qeydə alınmır. GB və UK ikiinisiallı abreviaturalardır. Samit və saitə işlənməsinə görə, GB abreviaturu CC (consonant+consonant), UK isə VC (vowel+consonant) tipində təşkil olunmuşdur.

GBR abreviaturu düzəlmə forması baxımından fərqli struktura malikdir və üç elementdən ibarətdir. GBR – *Great Britain*. Burada tam formanın birinci

komponentinin inisial qrafemi, ikinci komponentin isə inisial ikili qrafem birləşməsindən istifadə edilmişdir: G+BR. İki fərqli inisial elementin birləşməsindən düzəlmişdir. Sait və samit işlənməsinə görə CCC struktur tiplidir, hərfi oxunuşa malikdir. GB və GBR abreviaturları media diskursda az işləkdir. Bir-biri ilə müqayisədə GB məhsuldar sayılır.

“Murray still has Davis Cup future, insists GB captain” [181].

“Already the England Under US manager and coach of Team GB at the London Olympics, Pearce would also expect to be part of the new manager’s backroom staff, providing one is appointed” [173].

Britaniya media diskursunda dövlət adı kimi işlək olan US abreviaturudur. US inisial qrafik abreviatur tipinə aiddir və hərfi oxunuşa malikdir /yu-es/. Bu abreviaturun məhsuldarlığı adını ifadə etdiyi dövlətin dünya siyasəti və iqtisadiyyatında aparıcı rol oynamasından, həmçinin ABŞ-Britaniya əməkdaşlığının ictimai-siyasi, mədəni həyatın müxtəlif sahələrini əhatə etməsindən irəli gəlir.

“Targets included Kate Middleton before she became the Duchess of Cambridge, and Chelsea Clinton, when the former US president’s daughter was a student at the University of Oxford” [178].

Britaniya media diskursunda, bir qayda olaraq, US abreviaturu tam formaya (United States) istinad edilmədən işlədilir. Bu da abreviaturun oxuculara məlum olmasını təsdiq edir. Bundan başqa Britaniya media diskursunda ABŞ adının USA kimi işlədilməsi də qeydə alınır. Təhlil göstərir ki, eyni mənada istifadə olunan bu abreviaturlardan birincisi, yəni US daha məhsuldardır. USA abreviaturu da inisial hərfi abreviaturdur. Tam forma – *The United States of America* beş komponentdən ibarətdir. US abreviaturunda ikinci və üçüncü komponentin inisial qrafemləri, USA ixtisarında isə 2, 3 və 5-ci komponentlərin birinci hərfi istifadə edilmişdir. Samit və saitlərin iştirakına görə US abreviaturu VC, USA isə VCV strukturuna malikdir.

Britaniya media diskursunda US abreviaturunun U.S. variantı da işlənir. “Daily Mail” qəzetində U.S. abreviaturundan istifadə olunur. *“Britain’s extradition treaty with the U.S. is “unbalanced” and must be urgently reformed, MPs will say today”* [192]. Qeyd etmək lazımdır ki, U.S. abreviaturunun işlənməsi təsadüfi səciyyə

daşımır. Nümunənin gətirildiyi səhifədə bizim hesablamalara görə, U.S. abreviaturu 10 dəfə istifadə olunmuşdur. Eyni media diskursunda USA iki dəfə qeydə alınır. *“It is clear that the U.S. Constitution requires that the Treaty include the probable cause” test for extradition from the USA*” [192].

Britaniya abreviatur sistemində nöqtəli inisial ixtisarlara geniş yayılmamışdır. Bu variantın yalnız “Daily Mail” qəzetində işlənməsini də qəbul etmək olar.

“Although he is not a stats man, Swann did mention that it had been pointed out by Alastair Cook that his stats on the ill-fated tour of the UAE were better than his career stats, which are eminently respectable” [180]

UAE dövlət adını ifadə edən abreviaturdur. Paytaxtı Abu-Dabi olan Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ) 02.12.1971 tarixdə Böyük Britaniyanın müstəmləkəsindən azad olmuşdur. Burada ikinci dil ingilis, dövlət dili isə ərəb dilidir; UAE – *United Arab Emirates*. Abreviatur inisial qrafik tiplidir, tam formanın tərkibindəki üç sözün birinci hərfləri əsasında düzəldilmişdir. Abreviatur üç saıtdən ibarətdir və VVV struktur tipindədir.

Dövlət adlarını ifadə edən abreviaturların qısaltma üsulu ilə düzəlməsi halları, az da olsa, müşahidə olunur.

Əfqanıstan artıq yarım əsrdən çoxdur ki, dünya siyasətinin diqqət mərkəzindədir. Böyük dövlətlərin yaratdığı qeyri-stabil vəziyyət ölkənin gələcək inkişaf istiqamətini təyin etməsinə imkan vermir. Əfqanıstanın siyasi arenada nüfuz dairəsi kimi mübarizə meydanına çevrilməsi mətbuatda onun haqqında daim müxtəlif yazıların çapına səbəb olur. Ölkənin adı (Afghanistan) media diskursunda çox hallanır. Belə vəziyyət adın ixtisar variantının yaradılmasına zəmin yaratmışdır. Britaniya media diskursunda *Afghanistan* adı *Afghan* ixtisarı ilə əvəz edilmişdir. Abreviasiya qısaltma, ikihecalı apokopa struktur tipinə müvafiq gəlir. Tam formanın son iki hecasının kəsilməsi, başlanğıc hissənin saxlanması baş vermişdir.

“For Afghan women, the act of fleeing domestic abuse, forced prostitution or even being stabbed repeatedly with a screwdriver by an abusive husband may land them in jail while their abusers walk free, says a new report by Human Rights Watch” [175].

Apokopa məhsuldar qısaltma növü hesab edilir. Abreviasiyaya məruz qalan tam formanın son hissəsi atılır. Sözü əvvəli daha informativ olduğuna görə, onun saxlanmasına üstünlük verilir [19, s.134]. Apokopa söz birləşməsinin komponentlərindən birinin son hissəsinin kəsilməsi kimi də aparıla bilər. Bu model Şri Lanka dövlət adının ixtisarı üçün istifadə olunmuşdur. “*Swann bowled crispy in S.Lanka’s second innings, fortified by striking early*” [180]. Maraqlıdır ki, bu qısaltma forması eyni qəzetdə iki variantda yer almışdır: 1) S.Lanka; 2) S Lanka. “S Lanka 214 all out, Lakmal 13” [179].

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, Sri Lanka tam forması Amerika media diskursunda S.-Lanka variantında işlədilmişdir. “*They will have left dreaming big dreams but on all three days of the match. S.-Lanka have played the better cricket*” [220].

Hərfin, hecanın, sözü bir hissəsinin atılması ilə düzələn qısaltma struktur tipli abreviaturlar media diskursunda inisial hərfi abreviaturlarla müqayisədə az istifadə olunur [55, c.63]. Bunun səbəbini media diskursunun məqsəd və təyinatı ilə əlaqələndirmək mümkündür. Media diskurs fərdi və kütləvi şüurda gerçəkliyin mənzərəsini yaradır. Onun ötürdüyü informasiya operativliyi və asanlıqla qavranma xüsusiyyəti ilə seçilməlidir. Qısaltmalar öz xarakterinə görə daha çox sözə oxşayır. Oxucu media mətnində onları söz kimi qəbul edir. Yeni, məlum olmayan qısaltma oxucunun fikrini yayındırmaqla yanaşı, yazı müəllifindən abreviaturun tam variantını, prototipini diskursa daxil etməyi tələb edir. Bu isə media diskursun qabartmaq istədiyi əsas informasiyanı arxa plana keçirir.

Dövlət adlarında onların siyasi quruluşu, idarəetmə forması, yerləşmə məkanı, dini təmayülü və s. fərqləndirici, yaxud dəqiqləşdirici əlamət kimi istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası, Rusiya Federasiyası, İran İslam Respublikası və s. Abreviasiya prosesində bu cür dəqiqləşdirici sözlərin ixtisar, əsas adın isə olduğu kimi saxlanması müşahidə edilir. Britaniya media diskursunda bu tipli abreviaturlu birləşmələrə rast gəlinir.

Britaniyanın “The Independent” qəzetinin Afrika üzrə müxbiri D.Houdenin məqaləsində DR Congo, CAR, LRA, AU abreviaturları istifadə edilmişdir. Bunlardan

birincisi tam abreviatur deyil, abreviaturlu birləşmə (DR Congo) adlandırıla bilər. Hər bir dilin abreviaturalar sistemində bu cür abreviaturlu birləşmələr vardır. Abreviaturlu birləşmələrdəki motivləşdirici söz prepozitiv və postpozitiv mövqedə yerləşə bilər. DR Congo abreviatur birləşməsində Congo motivləşdirici və ya təyinedici söz olub postpozisiyada yerləşir. Əlbəttə, DR ayrılıqda götürüldükdə abreviatur sayılır: *DR – Democratic Republic*. Bu inisial hərfi abreviaturdur. Mətnə DR ayrılıqda az işlənir. Əgər mətn respublika formaları haqqında olarsa, onda DR, FR kimi abreviaturalardan orada istifadə oluna bilər. Konkret demokratik və ya federativ respublika haqqında yazıda DR, yaxud FR abreviaturaları ayrılıqda işləndikdə ellipsis hadisəsi baş verir. Bu halda söhbətin konkret olaraq hansı respublikadan getməsi kontekstdən, çox zaman mətnin əvvəlki hissəsindən bəlli olur. Az işlək olan abreviatur birləşmələr mətnə əvvəlki hissədə tam formada istifadə olunur, sonrakı hissələrdə abreviatur birləşmə işlədilir. D.Houdenin məqaləsinin başlanğıc hissəsində belə bir cümlə vardır: *“What I found on the other side were villages like Sakure, suddenly overrun with refugees and runaway girls and boys like Neima Kumbari, 15, and Philip Charles, 16, telling stories of burnt homes and bodies littering forest floor across the border in the Democratic Republic of Congo”* [164]. Göründüyü kimi, cümlədə dövlətin adı tam şəkildə verilmişdir. Həmin məqalənin sonrakı hissəsində müəllif DR Congo abreviatur birləşməsindən istifadə etmiş, tam formaya müraciət etməmişdir. *“The result was the most intense media focus on DR Congo since the aftermath of the genocide in neighbouring Rwanda had washed across the border 14 years earlier”* [164]. Beləliklə, aydın olur ki, DR Congo abreviatur birləşməsidir və onun tam forması, prototipi vardır: *Democratic Republic of Congo*. Abreviaturlu birləşmə tam formanın birinci iki komponentinin inisial qrafemlərindən və sonuncu komponentdən düzəldilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan məqalədə daha bir dövlət adının abreviaturu işlədilmişdir (CAR). *“Whether misinformed or not, a constituency has been created around the genuine need to do something about the LRA – Whether it’s in DR Congo, South Sudan or CAR”* [164]. *CAR – Central African Republic*. Tam formanın tərkibindəki

sözlərin inisial fonemlərindən düzəldilmiş akronimdir. İnisial səsli abreviatur olub söz kimi qəbul edilir, CVC strukturuna malikdir.

Britaniya media diskursunda dövlət adları ilə yanaşı müəyyən dövlət birliklərinin, ittifaqının adını ifadə edən abreviaturalardan istifadə edilir.

EU – European Union. *“Joe Biden has told other Nato and EU leaders that the US believes Vladimir Putin has decided to carry out an invasion of Ukraine, which could happen in the next few days, according to diplomatic sources”* [221].

“Johnson is not due to hold a one-on-one meeting with Joe Biden, the US president, who will be at the G20 and Cop26, although the pair will attend a meeting in Rome about the Iran nuclear deal” [152].

Aşağıdakı nümunələrdə də verilmiş abreviaturaların tam forması və prototipi haqqında məlumat oxucu üçün kifayət qədər vacib deyildir.

“WX Charts predicts snow will fall in Scotland on Friday, January 28 before moving south, hitting Newcastle by 6pm that day” [163]

“As an independent domestic violence worker, I have trained doctors and nurses in A&E departments across Greater Manchester in how to spot the signs of domestic violence, and worked one-to-one with patients in hospital with visible injuries” [165].

Britaniya media diskursunda tam formadan sonra mötərizədə abreviaturun verilməsi ilə yanaşı, prototiplə abreviaturun eyni mətndə işlədilməsinin başqa üsulundan da istifadə edilir. Bu üsulda mətndə daha əvvəldəki fraqmentdə, kontekstdə tam forma istifadə olunur, sonrakı hissələrdə isə abreviatur işlədilir.

LFT – *“Last week, some scientists suggested that lateral flow tests (LFTs) might be more accurate if people took swabs from the throat as well as the nose. Prof Jennifer Rohn at University College London said that her experience of using LFTs was that she had tested negative using nose swabs but positive when taking a sample from her throat”* [168].

ECJ – *“I mean the damage they are doing to the very fragile political settlements in Northern Ireland, by posturing on things like the European Court of Justice, which do not matter to voters in Northern Ireland,” he said. ... ‘But is it really worth sacrificing all the work that previous generations of politicians put into*

the Northern Ireland peace process on the ideological altar of the ECJ?` he asked [169].

Birinci nümunədə prototipdən sonra dərhal mötərizədə abreviatur verilmişdir. İkinci nümunədə isə tam forma və abreviatur bir-birindən aralı hissələrdə işlədilmişdir.

Mətnə yalnız hamıya məlum olan abreviaturalar deyil, oxucuya məlum olmaya bilən abreviatur da prototipsiz işlədilir.

PCR – That seemed to be supported by a study from South Africa showing that saliva samples subjected to PCR tests were better than nasal swabs at detecting Omicron [168].

Əslində eyni mənə daşımayan abreviaturaların eyni mənada istifadə edilməsi halları da müşahidə olunur.

Covid-19 - All lateral flow devices used by NHS Test and Trace have gone through rigorous validation and are proven to be highly effective at detecting Covid-19 in people,” a spokesperson said [168].

Covid - Prof Sir David Spiegelhalter has said the UK’s daily Covid infections could be closer to 500,000 given normally less than half of infections are recorded as positive cases, while reinfections are not counted and testing is limited, meaning the proportion could now be even smaller [166].

Verilmiş nümunələrdə işlənmiş “Covid” və “Covid-19” mənaca eyni deyildir. Covid ümumi addır, Covid-19 isə Covidin sayca 19-cu növüdür.

Britaniya media diskursunda böyük miqdarı bildirən sözlərin ixtisarlardan geniş istifadə olunur. Bu ixtisarlar beynəlxalq səciyyə daşıyır. Milyon (million), milyard (billion) kimi rəqəmlərin yazılışında sıfırların sayı çox olur. Bir milyonda altı sıfır (1000 000), bir milyardda 9 sıfır olur (1000 000 000). Yazılışı sadələşdirmək üçün müvafiq abreviaturalar qəbul edilmişdir.

bn -billion. `In the next 12 months, in the government and private sector, Sri Lanka will be required to repay an estimated \$7.3bn in domestic and foreign loans, including a \$500m international sovereign bond repayment in January. However, as of November, available foreign currency reserves were just \$1.6bn` [154]. Nümunədə

verilmiş \$7.3bn konstruksiyası Britaniya, eləcə də Amerika yazı sistemində qəbul edilmiş xüsusi formadır. Strukturda simvol (\$), rəqəm (7,3) və abreviatordan istifadə edilmişdir. Simvol və ya xüsusi işarə dollar sözünü ifadə edir. Bu simvolu abreviatur hesab etmək olmaz. Bu, xüsusi semiotik işarədir. Bəzən belə simvol və işarələrə abreviatur kimi də yanaşırlar [58, s.14; 63, s.75]. Simvol və xüsusi işarələrdə qısaltma, yazılışı optimallaşdırma məzmunu vardır. Lakin onlar abreviasiya mexanizmini keçmirlər və tam formaları ilə birbaşa əlaqəyə malik deyillər. \$ işarəsi ilə ifadə etdiyi anlayışın adını bildirən sözün qrafem, fonem, heca, ümumiyyətlə, başqa komponent tərkibi ilə əlaqəsi yoxdur. Pul vahidlərini ifadə edən sözlərin abreviasiya olunması məlumdur. Məsələn, dol. – dollar, man – manat. Azn – Azərbaycan manatı və s.

\$7.3bn konstruksiyasındakı rəqəm (7,3) konkret situasiya ilə bağlılığa malikdir. Yuxarıda qəzetdən verilmiş nümunədə \$1.6bn konstruksiyası da vardır. Yəni rəqəm belə konstruksiyalarda müvafiq məsələ, hadisə ilə əlaqədar olan sayı göstərir. Tam konstruksiya belə oxunur \$7.3bn – yeddi tam onda üç milyard dollar; \$1.6bn – bir tam onda altı milyard dollar və s.

CDC – “Fauci said those concerns contributed to the decision by the Centers for Disease Control and Prevention (CDC) last week to reduce the recommended isolation period for those who have tested positive but are asymptomatic from 10 days to five”.

But we can't live through variants. We spent \$11tn on Covid and we don't have another \$11tn, so our lives can't be based on what's the new variant` [159].

Bu nümunədə də xüsusi konstruksiya (\$11tn) istifadə edilmişdir. Aşağıdakı nümunədə xüsusi konstruksiyanın başqa bir forması işlənir: Financial Times - FT. – “Please use the sharing tools found via the share button at the top or side of articles. Copying articles to share with others is a breach of FT.com T&Cs and Copyright Policy. Email licensing@ft.com to buy additional rights. Subscribers may share up to 10 or 20 articles per month using the gift article service. More information can be found here” [160].

FT.com T&Cs - Bu xüsusi konstruksiya şirkətin adını bildirir.

İllüstrativ materiallarda Covid abreviaturu və ya tibb termin-abreviaturu işlədilmişdir. Britaniya və Amerika media diskursunda COVID və Covid abreviatura variantları işlənir. Bu da abreviaturlarda da terminlər kimi variantlılığın mövcudluğunu təsdiq edir [85, s. 14]. Terminologiyada olduğu kimi abreviatur sistemində də variativlik, yaxud variantlılıq məqbul sayılmır [73, s.238; 130, s.349]. Buna baxmayaraq, müxtəlif dillərin abreviatur sistemlərində eyni abreviaturun variantları da özünü göstərir.

PM and Brexit – “Jonathan Powell says PM and Brexit ministers risking fragile peace in Northern Ireland and ‘don’t seem to care’

I mean the damage they are doing to the very fragile political settlements in Northern Ireland, by posturing on things like the European Court of Justice, which do not matter to voters in Northern Ireland,” he said.”

“But is it really worth sacrificing all the work that previous generations of politicians put into the Northern Ireland peace process on the ideological altar of the ECJ?` he asked”[169].

Bu illüstrativ materialda iki məsələyə diqqəti cəlb etmək olar. Birinci məsələ tam formanın (the European Court of Justice) mətnində əvvəl, abreviaturun (ECJ) sonradan işlənməsi ilə bağlıdır. İkinci məsələ ondadır ki, hazırda qəzetlərin elektron variantları internetdə yerləşdirilir, hər bir qəzetin öz saytı olur. İnternet mətnin hipermətnin tərkib hissəsi kimi verilməsinə imkan yaradır. Hipermətnə bir mətnin daxilində digər mətnə keçid almaq olur. Nümunədə Northern Ireland aktivdir və bu adda mətnə keçid almaq mümkündür. Nümunə internetdən götürüldüyünə görə, hipermətn xüsusiyyəti dissertasiya mətninə transfer edilmişdir. Aşağıdakı nümunələrdə də qeyd olunan məsələləri və faktları müşahidə etmək mümkündür. “In an interview published on Sunday, Sir Jeffrey Donaldson, the DUP leader, said Truss should set a deadline for the talks with the EU over the protocol” [169].

“Furious response from DUP over Northern Ireland protocol Democratic Unionist party” [161].

“Beatty and his sister have pleaded to have their father’s remains tested for neurotoxins, including β -Methylamino-L-alanine (BMAA), which some have suggested could be the culprit behind the illness” [171].

Müxtəlif abreviaturların işlənməsinə dair nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür. Fikrimizcə, verilmiş nümunələr ümumi mənzərə haqqında tam təsəvvür yaradır.

3.2.2. Beynəlxalq təşkilat adlarını bildirən abreviaturlar

Müasir dövrün səciyyəvi cəhətlərindən biri dünyanın ictimai, siyasi, hərbi, iqtisadi, mədəni həyatında beynəlxalq təşkilatların mühüm rol oynamasıdır. Müxtəlif sahələr üzrə yaranmış belə təşkilatlar müvafiq sahəyə aid problemlərin birgə həlli, ümumi qayda və normaların yaradılması, fəaliyyətin təşkili və başqa işlərlə məşğul olurlar. Əgər beynəlxalq təşkilatları fəaliyyət istiqamətlərinə görə təsnif etsək, kifayət qədər çox sayda qruplar müəyyənləşdirmək mümkündür. Belə təşkilatların adları söz birləşmələri şəklində olur. Adların tam formasına iki və daha çox komponent daxil olur. Beynəlxalq təşkilat adlarının abreviatur sistemi çox genişdir. Nəzərə alsaq ki, bəzi sahələrdə dünya və qitə təşkilatları mövcuddur, onda onların siyahısının hansı dərəcədə böyük olmasını təsəvvür etmək mümkündür.

Britaniya media diskursunda BMT və onun ixtisaslaşmış qurumlarının, beynəlxalq idman təşkilatlarının, hərbi, siyasi və iqtisadi birliklərinin, ittifaqlarının adlarını ifadə edən abreviaturlar işlənir.

UN – United Nations. “Pressure on the Assad regime has been continually stymied at the UN Security Council as Russia and China have thrice vetoed proposals for stranger sanctions” [209]

UN abreviaturu, əslində, UNO abreviaturunun qısaldılmış formasıdır, Azərbaycan dilində, Birləşmiş Millətlər qarşılığına malikdir. Britaniya media diskursunda əsasən UN forması işləkdir. Bəzi mətnlərdə UNO abreviaturu da istifadə edilir. Azərbaycan dilində abreviaturun tam forması – BMT qəbul edilmişdir və BM

ümumiyyətlə işlədilmir. İngilisdilli media diskursunda isə UN formasına üstünlük verilir.

“He lavished praise on President Obama, thanking him for US help in getting saying that the two countries had taken a huge step in reducing their nuclear arsenals” [210].

WTO – the World Trade Organisation. WTO abreviaturu inisial abreviatordur və tam formanın komponentlərinin inisial qrafemləri ilə formalaşmışdır. Məqalədə abreviatur birinci dəfə tam formadan sonra mötərizədə verilmişdir. Yazıda təşkilatın adı bundan sonra abreviatur formasında istifadə olunmuşdur. *“This was the first US Administration that helped Russia to enter the WTO, and I will always be grateful to Barack Obama for that”* [210].

IOC – the International Olympic Committee. İnsial hərfi abreviatordur. *“The IOC said sponsors were not at fault and pointed out that the media had not turned out in full numbers, either”* [212].

İndi, demək olar ki, bütün idman növləri üzrə beynəlxalq və qitə idman federasiyaları, assosiasiyaları, birlikləri yaradılmış və onlar fəaliyyət göstərirlər. Britaniya media diskursunda konkret idman növünün beynəlxalq və ya qitə federasiyasının adının işlədilməsinə rast gəlinir. “The Times” qəzetindəki “Give women a chance, says medal winner” məqaləsi velosipedçi qız – Lizze Armitstead haqqındadır. Həmin məqalədə üç dəfə UCI abreviaturundan istifadə edilmişdir. UCI – The Union Cycliste Internationale – Beynəlxalq Velosipedçilər Birliyi. UCI inisial hərflili abreviatordur. Məqalədə abreviatur birinci dəfə tam formadan sonra mötərizədə verilmişdir. Media diskursun digər hissələrində UCI açılışsız istifadə olunmuşdur. *“The 2012 Games is the first time that the UCI has given women the same number of track events as the men”* [209]

Britaniya media diskursunda təşkilat adı bildirən və konkret olmayıb ümumi mənə daşıyan abreviaturlar da işlənir. Belə abreviaturlar bütün dünyada yayılmış təşkilatı bildirir. *“He denied that Russia was sliding back into dictatorship and defended new laws pushed through by Mr Putin since May to brand NGOs as ‘foreign agents’, restrict access to the internet and limit demonstrations”* [210]

NGO – the Non-Governmental Organization. İnisial hərflı abreviatur olub qeyri-hökümət təşkilatı bildirir (QHT).

NATO – North Atlantic Treaty Organization. Abreviatur akronimdir. CVCV struktur tipinə aiddir. Britaniya mediadiskursunda NATO və Nato variantları qeydə alınır.

Akronimlər çox zaman səs inisialları adlandırılır. Fikrimizcə, akronim daha geniş mənada götürülməlidir. Akronim fonem oxunuşuna malikdir və söz kimi tələffüz edilir, söz funksiyasını da yerinə yetirir. İnisial səsli və yaxud səs inisialları akronimlərin düzəlmə formasına görə fərqlənən formalarından biridir. Bu cür akronimlərdə inisial fonemlər, yəni sözün birinci fonemi istifadə olunur. NATO inisial səsli akronimdir.

M.Adilov abreviaturaları mənşəcə təsnif edərkən alınmaları ayırmışdır. Alınma abreviaturaların Azərbaycan dilində işlənməsinə münasibətdə o belə bir qənaətə gəlmişdir ki, alınma inisial- abreviaturalar iki cür yazılır – dilimizin öz sözləri kimi və ilk mənbədə olduğu kimi, inisial formada. Müəllif bu cür ixtisarlara formal abreviaturalar sayır, öz mənşələri ilə əlaqəsini itirdiyini qeyd edir, ikili yazılış variantlarının (NATO və Nato) olmasını düzgün saymır [3, s.77;]. Təbii ki, yazılış variantivliyi orfoqrafiya qaydalarının tələbini pozur. Lakin belə abreviaturaların mənşə ilə əlaqəsini itirməsi mübahisə doğurur. Çünki abreviatur mənbə dildə olduğu kimi deşifrə edilir. Abreviaturaların alınması və mənimsənilməsi barədə müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır [61; 31; 105 və b.]

NATO abreviaturaların tematik təsnifində siyasi, hərbi və beynəlxalq təşkilat qruplarına daxil edilir. NATO – Şimali Atlantika Müqaviləsi təşkilatıdır. 04.04.1949-cu il tarixində ABŞ-da yaradılmışdır. Yarandığı dövrdə ABŞ, Kanada, İslandiya, Böyük Britaniya, Fransa, Belçika, Hollandiya, Lüksemburq, Danimarka və Portuqaliya onun üzvləri olmuşdur. Hazırda 28 dövlət NATO-nun üzvüdür. Ukrayna və Gürcüstanın NATO-ya qəbul edilməsi ətrafında danışıq, müzakirə və mübahisələr davam edir.

NATO-nun əsas məqsədi öz üzvlərinin təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Buna baxmayaraq, NATO dünyada baş verən bu və ya digər hadisəyə üzvlərinin

təhlükəsizliyini qorumaq adı altında müdaxilə edir. Cəmi 28 dövləti təmsil edən bu təşkilatı ümumdünya (məsələn, BMT) təşkilatları ilə bir sırada götürmək olmaz. Bununla belə, onu beynəlxalq təşkilatlar qrupuna daxil etmək lazım gəlir.

IMF – International Monetary Fund – Beynəlxalq valyuta fondu. Dünyanın 196 ölkəsini əhatə edən maliyyə təşkilatıdır. İnisial qrafik abreviaturla ifadə edilir. Britaniya media diskursunda iqtisadiyyata və maliyyəyə aid materiallarda bu abreviaturdan istifadə olunur. “However, the President’s popularity has diminished as he has been forced to implement tough austerity measures demanded by the EU and IMF as conditions for major loans” [211].

G20 – Group of Twenty Finance Ministers and Central Bank Governors. Böyük, milli iqtisadiyyata malik olan 19 ölkənin maliyyə nazirlərinin və mərkəzi bankının başçısının, eləcə də Avropa Şurası sədrinin, dövlət başçısının iştirak etdiyi toplantının formatıdır. G20 dünyanın ümumi milli məcmu məhsulunun 90%-ni, dünya ticarətinin 80%-ni, dünya əhalisinin yüzdə ikisini təmsil edir.

Abreviatur tam formanın birinci sözünün inisial qrafemi və 20 rəqəmindən ibarətdir. İnisial rəqəmli abreviaturdur. 20 yığıncaqda təmsil olunan 19 dövləti və bir ittifaqı göstərir. Məsələn, G20, Cop26

Bu nümunədə Cop26 rəqəmli abreviaturu da istifadə edilmişdir. Cop – Conference of the Parties. BMT-nin İqlim üzrə Çərçivə Konvensiyasının tərəfdarlarının konfransının adıdır. 26 rəqəmi konfransın sayca nömrəsini göstərir. Abreviatur tam formadakı birinci sözün (Conference) birinci və ikinci, sonuncu sözün inisial fonemləri ilə düzəlmişdir. Britaniya media diskursunda COP və Cop variantlarında konfrans sayca neçənci olduğunu göstərən rəqəmlə bir yerdə işlənir. Rəqəmli abreviatur-akronimdir.

Beynəlxalq təşkilat adlarını bildirən abreviaturlar adın tam forması əsasında düzəldiyinə və belə təşkilatlarda işçi dil ingilis, fransız, ispan kimi beynəlxalq dillər olduğuna görə onlar, bir qayda olaraq, oxşar struktur tipləri əhatə edir. Onu da qeyd edək ki, dünya miqyasında fəal olan beynəlxalq təşkilatlar geniş miqyasda tanınır. Belə abreviaturlar dünyanın əksər dillərində istifadə edilir. Bəzi dillərdə bu abreviatur olduğu kimi alınmış, özünün qrafik cildini saxlamış, bəzi dillərdə transliterasiya və ya

transkripsiyaya uğramışdır. Bir sıra dillərdə isə abreviaturlar milli dilə kalka edilmiş tam forma əsasında eyni abreviasiya mexanizmi ilə milli dilin vasitələri ilə verballaşmışdır. Məsələn, USA – ABŞ, UNO - BMT, UNESCO – YUNESKO, WTO – DTT və s.

Fikrimizcə, Britaniya media diskursunda işlənən başqa tematik qruplara daxil olan abreviaturların linqvistik təhlili də müəyyən maraq kəsb edir. Bununla belə, fərqli xüsusiyyətlərin qeydə alınması çətin olduğuna görə müvafiq illüstrativ materialı dissertasiyanın əlavəsinə daxil etməklə kifayətlənmək mümkündür.

3.2.3. Britaniya dövlət, özəl, eləcə də ictimai təşkilat və idarələrinin media diskursda işlənən abreviaturaları

Britaniya media diskursunda müxtəlif təşkilat və idarələrin adlarının abreviaturaları nisbətən geniş spektrə malikdir. Təbii ki, dövlət, özəl və ictimai qurumların abreviaturalarını ayrı-ayrı tematik qruplar şəklində də təhlilə cəlb etmək olar. Lakin hansı sektora aidliyin abreviasiya prosesinə və beləliklə də, abreviaturun strukturuna təsir göstərdiyini nəzərə almaq lazım gəlir.

NHS – The National Health Service. Tam formanın hərfi tərcüməsi “Milli Sağlamlıq Xidməti” konstruksiyasına uyğun gəlir. Əslində, Milli Səhiyyə Xidməti hesab edilməlidir. Britaniya media diskursunda NHS abreviaturu işləkdir və tam formaya istinad edilmədən istifadə olunur. Bu da abreviaturun oxuculara məlum olmasını təsdiq edir.

Artıql nəzərə alınarsa, tam forma dörd komponentdən ibarətdir. Üç əsas sözün inisial qrafemləri əsasında düzəlmiş inisial hərfi abreviaturdur.

NPIA – The National Policing Improvement Agency. Britaniyada informasiya texnologiyaları, informasiya mübadiləsi, avadanlıqlar üzrə ekspertizalarda polisə yardım etmək üçün yaradılmış qeyri-dövlət təşkilatıdır. Britaniyada SOCA – The Serious Organised Crime Agency, NCA – The National Crime Agency, POCC – The Proceeds of Crime Centre, APCC – The Association of Police and Crime

Commissioners, APA – Association of Police Authorities, EDHR – The Agency’s Equality, Diversity and Human Rights və başqa polis təşkilatları mövcuddur. “The Daily Mail”, “The Independent”, “The Mirror”, “The Guardian”, “The Times” və digər qəzetlərdə cinayətkarlıq, kriminal, asayişin qorunması ilə bağlı xəbərlərdə belə qurumların tam adları və abreviaturaları işlədilir. Məsələn, “The National Policing Improvement Agency (NPIA) eventually put lead investigator DC Paula Winfield in touch with Dr Pressman at the Lankenau Institute for Medical Research in Pennsylvania” [201].

İnisiial hərfi NPIA abreviaturu media diskursda tam formadan sorna mötərizədə verilmişdir. Məqalə müəllifi hər ehtimala qarşı tam formanı göstərməklə abreviaturu sonradan açılışsız vermək imkanı əldə edir. Media diskursunda az işlənən abreviaturaların tam forması haqqında, bir qayda olaraq, məlumat verilir. Çox işlək və yayılmış abreviaturaların açılışı media diskursunun yeni oxucuları üçün nəzərdə tutulmuş yazılardır. Məqalə müəllifləri və yaxud qəzet sahibləri oxucuların qəzetləri ardıcıl oxumasını da nəzərdə tuturlar. Kənar oxucu Britaniya media diskursunda işlənən bütün abreviaturaların semantikasını bilməyə bilər.

BBC – British Broadcasting Corporation. 1922-ci ildə yaradılmış Britaniya Yayım Korporasiyası hazırda dünyada ən böyük radio, internet və televiziya yayım kompleksidir, çoxsaylı tele və radiokanallara malikdir. Onun idarə və bölmələri, demək olar ki, bütün dünyanı əhatə edir. KİV materialların hazırlanması və emalında BBC-yə çox istinad edilir. Britaniya media diskursunda BBC abreviaturu çox işləkdir. Eyni zamanda BBC-nin müxtəlif kanal və bölmələrinin fərqli abreviatur variantlarında işlədilməsinə də çox rast gəlinir.

BBC1, (BBC one), BBC2 (BBC two), BBC3 (BBC three), BBC4 (BBC four), BBC TV, BBC Radio, BBC Book, BBC Hd və bu kimi abreviaturalar BBC-nin bölmə və kanallarını, yayım xüsusiyyətlərini ifadə edir. Qəzetlərdə, radio və televiziya proqramlarında BBC1, BBC2, BBC3, BBC4 ayrıca qeyd olunur. Ümumiyyətlə, radio və televiziya proqramları bölmələrində müxtəlif abreviaturalardan istifadə edilir. R, HD, BSL, b/W, AD. PG, LW, Fm və s. bu qəbildən olan abreviaturalardır. Onları

Britaniya media diskursunda işlənən digər abreviaturlar qrupuna daxil etmək mümkündür.

BBC uşaqlar üçün radio və televerilişlər yayımlayır. Bu fəaliyyətlə CBBC – Children's British Broadcasting Corporation məşğul olur. Qurum CBeebies BBC şəklində abreviatur birləşməsinə malikdir.

Britaniya media diskursu əsasında aparılan tədqiqat abreviaturların dildə sintaktik səviyyədə mənimsənilməsi ilə bağlı material və faktları aşkara çıxarır. Dil sistemində söz birləşmələri sintaktik səviyyənin ilkin vahidləri sayılır. Tədqiqat göstərir ki, abreviatur birləşmələri də dil sistemində hələlik çox geniş olmasa da, müəyyən lay əmələ gətirir.

Bu cür abreviatur birləşmələrinin müxtəlif struktur modelləri qeydə alınır. Hər şeydən əvvəl, onları üç əsas qrupa ayırmaq mümkündür: 1) abreviatur + abreviatur; 2) abreviatur + söz; 3) abreviatur + rəqəm.

Abreviatur + abreviatur qrupunda iki abreviatur yanaşma əlaqəsi ilə bir-biri ilə əlaqələnərək abreviatur birləşməsi əmələ gətirir. Məsələn, BBC TV, BBC HD və s.

Abreviatur + söz qrupu iki yarımqrupa bölünür: 1) abreviatur+söz; 2) söz+abreviatur. Məsələn, BBC radio, BBC News, BBC World, BBC Weather, BBC Sport və s.

Söz + abreviatur qrupunda prepozisiyada işlənən söz çox zaman abreviaturun ifadə etdiyi obyektə mənsubluq bildirir. Məsələn, head of E.ON's, Labour MPs, Investigator DC, Tory MP, firm A4e, City PR, Britain's DHA və s.

Qeyd edilən abreviatur birləşmələri abreviaturların konkret tematik qrupu ilə bağlı meydana çıxmır. Onlara müxtəlif tematik qruplarda rast gəlmək mümkündür. Britaniya media diskursunda işlənən bəzi abreviaturların (məsələn, BBC) daha çox abreviatur birləşməsində iştirak etməsi məsələyə dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının adlarını bildirən tematik qrupda toxunmağa faktoloji əsas yaratmışdır.

Britaniya media diskursunda MP abreviaturu məhsuldardır və bu abreviaturdan əvvəl partiya adlarını ifadə edən söz və ixtisarin gəlməsi də çox müşahidə edilir.

Tori Britaniya Krallığında XVII əsrdən mövcud olan siyasi partiyadır. 1641-ci ildə II Karlin qurduğu parlamentdə tori (sui-qəsdçilər) və viqi (quldurlar) adlandırılan

üzvlər olmuşdur. Təhqir mənasında işlədilən bu sözlər sonradan həmin mənanı itirərək partiya adını almışdır. XIX əsrin ortalarında Tori partiyası Konservativ partiyasına (The Conservative Party – CP) çevrilmişdir. Qeyri-rəsmi şəkildə onun adı Tory olaraq bu gün də işlədilir və Britaniya media diskursunda istifadə olunur [62]. Onu da qeyd etmək ki, media diskursunda Tory, Conservative Party, Conservative, CP kimi variantların paralel işlənməsi qeydə alınır. Məsələn, Tory MP – “Tory MP Dominic Raal said: *“This report is yet more damning evidence against our blunt extradition laws”* [157].

Tories – “If the Tories truly care about delivering the best possible education to our children, they will stop observing about their politically correct “image”, and overturn this deeply misguided policy without delay” [190].

Britaniya media diskursunda ellipsis formasında ixtisarlardan da istifadə olunur. Bu halda adın müəyyən hissəsi buraxılır. Bu cəhət müxtəlif partiyaların adları ilə bağlı daha çox özünü göstərir. Yuxarıdakı nümunədə “Conservative Party’s members” birləşməsi əvəzinə Tories söz formasından istifadə edilmişdir. Elə həmin məqalədə leyboristlər partiyasının üzvləri yerinə “Labour’s” işlədilmişdir.

Media diskursunda “Scotland Yard” əvəzinə Yard, “Manchester City” əvəzinə City kimi ixtisar variantlarının işlənməsinə rast gəlinir. Bu hallar abreviasiya ilə deyil, ellipsislə əlaqədar olub qənaət prinsipinə əsaslanır. Belə adların atılmış hissəsini oxucu asanlıqla bərpa edə bilər. “Yard spends £40m investigating phone hacking...” [206]. “City ready to spend big for Silva service” [191].

MP – A Member of Parliament. Britaniya parlamenti iki palatadan – aşağı və yuxarı palatalardan ibarətdir. Parlament üzvü ixtisarı MP abreviaturu ilə verilir. Media diskursunda, əksər hallarda MP abreviaturundan istifadə olunur. Tam forma az-az hallarda işlədilir.

Parlament sözünün özü təklikdə abreviaturla ifadə olunmur.

The General, Municipal, Boilermakers and Allied Trades Union milli həmkarlar təşkilatı ilə The Association of Professional, Executive, Clerical and Computer Staff qurumunun 1989-cu ildə birləşməsi nəticəsində yaranmış ən böyük həmkarlar ittifaqı GMB abreviaturu ilə adlandırılır. İnisial abreviaturdur. Birləşmədə iştirak etmiş

birinci təşkilatın birinci üç sözünün inisial qrafemləri əsasında formalaşmışdır. Əslində, əvvəlki təşkilat GMBA TU abreviaturu, daha dəqiq desək, abreviatur birləşməsi ilə adlandırılmışdı. Buradan belə nəticə çıxır ki, yeni yaranmış həmkarlar təşkilatı əvvəlkinin abreviaturunu qəbul etmişdir. Hərfi inisial abreviatur olduğuna görə [dʒi:-em-bi:] kimi tələffüz edilir.

BAC – The British Aircraft Corporation. Britaniya aviasiya şirkətinin adıdır. Britaniya dövlətinin tələbi ilə üç müəssisənin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Hazırda ölkənin aviasiya sənayesi üzrə ən böyük şirkətdir. The Aircraft Corporation of Great Britain tam forması əsasında formalaşmış ACGB abreviatur variantına da rast gəlinir.

IPCC – The Independent Police Complaints Commission. İngiltərə və Uelsdə polisin fəaliyyəti ilə bağlı şikayətlərə baxan müstəqil komissiyadır. Komissiya polisə qarşı baş vermiş qeyri-qanuni hərəkətlərə qarşı şikayətlərə də baxır.

CPS – The Crown Prosecution Service – Krallığın prokuror xidməti. Dövlət xidməti orqanıdır. 1885-ci ildə yaranmışdır.

TPIMs – The Terrorism Prevention and Investigation Measures Terrorizmlə bağlı profilaktika və təhqiqat təşkilatıdır. İnisial hərfi abreviaturdur. Britaniya media diskursunda işlənən abreviaturalardan biridir. Britaniya polis sisteminə aid təşkilatdır.

Britaniya media diskursunda I.P.C.C. abreviaturu da işlənir. Bu abreviatur IPCC ilə eyni mənalı deyil və onun nöqtəli variantı kimi qəbul edilməməlidir. I.P.C.C. – Intergovernmental Panel on Climate Change. Bu dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat olub iqlim dəyişməsi üzrə ekspertlərdən təşkil olunur. İngiltərə və Uelsdə polisin fəaliyyəti ilə bağlı şikayətlərə baxan komissiyadan fərqli olaraq I.P.C.C. dövlətlərarası təşkilatın adının IPCC abreviaturu da media diskursunda qeydə alınır, omonim abreviatur kimi funksionallığa malikdir. Abreviaturun hansı təşkilatı bildirməsi kontekstdən müəyyənləşir.

Abreviaturaların bir-birindən fərqlənməsi vacib olsa da, təcrübədə onların formaca eyniliyi çox yayılmış hadisədir. Eyni yazılışa və eyni oxunuşa malik olub fərqli semantika daşıyan abreviaturalar omonim abreviaturalar adlandırılır. Omonim abreviaturalar müxtəlif sahələrə aidliklə differensiasiya olunur. Eyni sahəyə aid adların

abreviaturlarında omonimlik, demək olar ki, müşahidə edilmir. Məsələn, Britaniyanın polis sisteminə aid təşkilatı, yaxud komissiyayı bildirən IPCC dövlətlərarası quruluşun adını ifadə edən abreviaturla omonim münasibətdədir. Polis sistemində isə bu abreviaturla adlandırılan ikinci bir qurum yoxdur. Omonim abreviaturların tam formalarının komponentləri bir-birindən fərqlənir. Eynilik inisial abreviaturlarda komponentlərin inisial qrafemi ilə bağlı meydana çıxır. Bəzi hallarda müxtəlif sahəyə aid abreviaturların omonimliyini aradan qaldırmaq məqsədilə abreviatura əlavə element artırılır. IPCC və I.P.C.C. abreviaturlarında fərqləndirici funksiyayı nöqtə yerinə yetirir. Bəzi hallarda omonimliyi aradan qaldırmaq üçün tam formanın köməkçi nitq hissəsinə aid komponentinin inisial qrafemindən, bəzən isə ilk komponentin inisialdan sonrakı qrafemindən bu məqsədlə istifadə edilir. Akronim abreviaturların dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərlə omonimliyi halları da geniş yayılmış hadisədir. İnisial hərfli abreviaturların omonimliyi mənfi hal sayılırsa, akronimlə dilin sözünün omonimliyi müsbət hadisə hesab edilir. Bu, akronimin tez mənimsənilməsi ilə bağlıdır.

Abreviaturların motivləşməsi özünü müxtəlif səviyyələrdə göstərir. Onlar dilin motivləşmiş və motivləşməyən işarələrinin kəsişməsində yerləşirlər. Abreviaturun linqvistik motivləşməsi nə qədər aşağı olursa, onların mənasının açılmasında ekstralingvistik amillər bir o qədər əhəmiyyətli rol oynayır.

Abreviaturların işlənməsi nitq situasiyası və linqvistik kontekstlə motivləşir. Motivləşmə ifadəsini üç üsulla tapır: 1) abreviaturun prototiplə motivləşməsi; 2) motivləşmə mətndəki söz və söz birləşməsində aşkara çıxır; 3) həm prototip, həm də motivləşdirici ifadədən istifadə olunması [71, c. 56-57].

Tam forması olan dil vahidini abreviatura çevirmə prosesində alınan törəmə strukturda semioloji implisitlik meydana gəlir. Məsələn, Britaniyada Financial Conduct Authority birləşməsi FCA abreviaturu ilə əvəzləndikdə üç inisial qrafemdən əmələ gələn yeni, törəmə strukturda, “F”, “C” və “A” qrafemlərinin hansı semi daşması implisit formaya keçir. Semi tanıma və ya eksplisitləşdirmə tam formanı bilməyi tələb edir. Prototiplə abreviaturu müqayisə etdikdə onların məna ifadə etməsindəki fərqlər üzə çıxır. Prototip eksplisit modeldir. Abreviasiya prosesində o,

implicit modelə, abreviatura çevrilir. Prototiplə abreviatur arasında aşağıdakı münasibətlər mümkündür:

1) prototip etimoloji funksiya yerinə yetirən vahid olur. Onun formasının uzunluğu və mürəkkəbliyi abreviaturun bu vahidi sıxışdırıb az işlək formaya salmasına səbəb olur. Məsələn, UK, USA, NATO, UNICEF, UNESCO kimi abreviaturalar öz prototiplərini, demək olar ki, işləklikdən çıxarmışlar. Britaniya media diskursunda bu abreviaturaların tam formaları təsadüfən istifadə edilir:

2) prototiplə abreviatur arasında konnotativ və denotativ mənaların fərqi səviyyəsində sinonimlik yaranır.

Britaniya media diskursunda işlənən dövlət, ictimai və özəl qurumların adlarını bildirən abreviaturalar çoxdur və sahə müxtəlifliyinə malikdir. Bu və ya digər qəzetin ayrı-ayrı nömrələrində fərqli abreviaturalar qeydə alınır ki, bu da media diskursun hansı sahəyə aidliyindən asılı olur.

3.3. Amerika media diskursunda işlənən abreviaturaların tematik təhlili

Abreviaturaların tematik təsnifi xeyli sayda müxtəlif qrupları ayırmağa imkan verir. Bir sıra tematik qruplar özləri daxili bölgüyə malik olur. Bütün tematik qrupları ayrı-ayrılıqda təhlilə cəlb etməmək məqsədilə onları “digər abreviaturalar” adı altında birləşdirmək daha məqsədəuyğundur. Bu ad altında müxtəlif strukturlara malik abreviaturalardan bəhs etmək imkanı yaranır. Eyni zamanda struktur baxımından maraq doğuran və media diskursunda az işlənən formaları təhlil etmək mümkünləşir.

Ümumiyyətlə, media diskursda işlənən abreviaturaların əsas hissəsini inisial abreviaturalar təşkil edir. İnisial abreviaturalar bütün tematik qruplar üçün səciyyəvidir. İnisial abreviaturalar çoxkomponentli söz birləşmələrinin abreviasiyası prosesində əmələ gəlir. Abreviatur söz dildə özünəməxsus statusu xüsusi sinonimlik və strukturlar, hər şeydən əvvəl, özünün leksik mənasına görə əldə edir. Britaniya media diskursunda tibb sahəsinə aid abreviaturalar da məhsuldarlığa malikdir. Belə

abreviaturlar səhiyyə idarələrinin, xəstəxana və klinikaların, tibbi kollec və ali məktəblərin, tibb komissiyalarının adları ilə yanaşı, tibbi terminləri də ifadə edirlər.

NICE – the National Institute for Health and Clinical Excellence. “The drug is the second new anticlotting agent to get the go-ahead from the NHS rationing body, the National Institute for Health and Clinical Excellence {NICE}, which recently approved Pradaxa” [194].

Nümunədə səhiyyəyə aid iki inisial abreviaturdan istifadə edilmişdir. İkinci abreviatur tam formadan, yaxud prototipdən sonra mötərizədə qeyd edilmişdir. Əgər bu abreviaturla onun prototipinin sintaktik valentlik xüsusiyyətlərini müqayisə etsək, abreviatorda valentliyin daha geniş olduğunu görmək mümkündür. Abreviatur birsözlü ad olaraq cümlədə, eləcə də mətndə sintaktik funksiyalarını genişləndirir. Abreviatur prototiplə müqayisədə çox qısadır. Prototip 8 komponentdən, 50 elementdən (qrafemdən) ibarətdirsə, abreviatur 4 inisial vahiddən təşkil olunmuşdur. Abreviatur-akronim [n-i-s-e] və [nais] kimi oxuna bilir. İkinci oxunuş forması onun dilin sözü ilə omonimliyini reallaşdırır. Şübhəsiz ki, cümlədə, yaxud mətndə abreviaturu işlətdikdə kompaktlıq və rasionallıq əldə olunur. Abreviaturlar predmet, hadisə, fakt və s. genişlənmiş ifadəsini (nominativ və ya təsviri) əvəz edir, onların təsvirindəki izafi detalları çıxarır. Müvafiq nitq situasiyasında bu detallara ehtiyac qalmır. NICE abreviaturunun formalaşmasında artikl (the), sözünü (for), bağlayıcı (and) və bir söz (Health) iştirak etmir. Ümumiyyətlə, abreviasiya prosesində, bir qayda olaraq, sintaqm üçün əhəmiyyətli olan köməkçi elementlər (artikl, sözünü, bağlayıcı və s.) atılır. Lakin bəzi istisna hallarda evfoniya və yaxud assosiasiya məqsədilə belə vahidlərdən də istifadə edilir.

NICE abreviaturu Nice şəklində də işlədilir. Bu halda onun söz olması aşkar hiss edilir. “*Some of the clinic costs associated with monitoring wayfaring may be recouped, says Nice*” [196].

“*Hundreds of the thousands of patients with atrial fibrillation (AF) could be eligible, which may present 5.000 strokes a year*” [207]. Bu nümunədə tibbi termin abreviatur variantında işlədilmişdir. Söz birləşməsinin inisial qrafemlərindən düzəldilmiş ixtisardır. Mətndə birinci dəfə işləndikdə prototipdən sonra abreviatur

mötərizədə qeyd olunmuşdur. Mətnin bundan sonrakı hissələrində isə AF abreviaturundan istifadə olunmuşdur. “In AF, the upper chambers of the heart are out of rhythms and beat much faster than normal, which allows blood to pool and generate tiny blood clots which can trigger a stroke” [207].

Qeyd etmək lazımdır ki, abreviaturalar sözdüzəltmə prosesində fəal iştirak edirlər [35]. Abreviaturdan abreviatur düzəltmədə törədici əsas funksiyasında inisial abreviaturalar və qısaltmalar daha çox iştirak edir [79]. Məsələn, AF (atrial fibrillation) abreviaturu AFA abreviaturunda əsas funksiyasında çıxış edir. AFA – Atrial Fibrillation Association. “Trudie Lobban, chief executive and founder of the AFA, said prevention and treatment of strokes should be an NHS priority” [207].

Britaniya media diskursunda SADS (Sudden Arrhythmic Death Syndrome) abreviaturu istifadə olunur: “The biggest proportion of SADS happens to people in “their 30s, and two-thirds of victims are men”” [207]. Bu abreviatur yeni abreviaturun formalaşmasında iştirak edir: NASADS – National Audit of Sudden Arrhythmic Death Syndrome. “A report from the NASADS says one in six victims died during some form of exertion” [207].

GP – Gipertonic patient. “They are opening the way for raising awareness and education, and encouraging GPs to check for AF” [207]. Abreviaturalar nitq hissəsi kimi isimlər olur. Onlar çox zaman cəmlilik şəkilçisini qəbul edirlər. Məsələn, CPs, MPs və s.

Abreviaturalar müxtəlif firma, şirkət və kompaniyaların adları kimi çox istifadə olunur. ‘Britain faces a power shortfall that could affect five million homes after German energy giants E.ON and RWE Npower pulled the plug on their joint nuclear venture’ [208]. Nümunədə E.ON Almaniyanın enerji kompaniyasının adını (Energy On) bildirir. Bu kompaniya özündən əvvəl mövcud olmuş Almaniya neft-qaz konserni (VEBA) və Bavariya sənaye qrupunun (VIAG) birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Birləşmiş kompaniya E.ONAG adını almışdır. 2012-ci ildə konsern Avropa Aksioner cəmiyyətinə çevrilmiş və E.ONSE abreviaturu ilə adlandırılmışdır. SE - Societas Europa – Avropa cəmiyyəti mənasındadır [E.ON]. RWE AG alman transmilli energetika kompaniyasıdır. Npower Birləşmiş Krallığın evlərə və biznes

müəssisələrinə qaz və elektrik satan şirkətinə çevrilmişdir. E.ON UK tərəfindən maliyyələşdirilmişdir. RWE Npower Almaniyanın RWE konsermindən törəmədir [Npower]. Yuxarıda verilmiş nümunədə E.ON və RWE Npower enerji kompaniyalarının abreviatur adları verilir və oxucu abreviatur adlarla qənaətlənməli olur. Bu cür hallarda oxucunun tam forma haqqında məlumatının olması ötürülən informasiya üçün əhəmiyyət kəsb etmir. Media diskursunda kompaniya, konsern, transmilli korporasiyalar bu şəkildə təqdim edilir. Yəni cümlədə, yaxud mətndə verilən abreviatur birbaşa ad və beləliklə, söz funksiyasını yerinə yetirir. Belə abreviaturaların tam forması, prototipi, yaranma tarixi və s. haqqında məlumat yazının müəllifinə də məlum olmaya bilər. UNO, UNESCO, USA, UK kimi abreviaturaların semantikasi oxucuya aydın olur. E.ON, RWE Npower şəklində təqdim edilən adlar isə oxucuya onların kompaniya, şirkət və s. olması haqqında məlumat verir. Yuxarıda verilmiş nümunədə müəllif “German energy giants” ifadəsini, yaxud təyini işlətməmişdir. Deməli, oxucu E.ON and RWE Npower-i Almaniyanın enerji nəhəngləri kimi qəbul edir.

3.3.1. Dövlət və dövlət birlikləri adlarının abreviaturaları

Amerika media diskursunda dövlət adlarını ifadə edən ixtisarlarda ən işlək olanı U.S. və U.K. abreviaturalarıdır.

Britaniya media diskursunda nöqtəsiz, Amerika media diskursunda isə bu abreviaturalar nöqtəli struktura malikdir: US – U.S., UK – U.K.

Amerika media diskursunda U.S. və USA abreviaturalarının paralel işlənməsi, həmçinin bu abreviaturaların tam formasından istifadə olunması qeydə alınır.

Onu da qeyd etmək ki, Amerika qəzetlərindən bəzilərinə U.S.A. nöqtəli abreviaturu da qeydə alınır.

Amerika media diskursunda keçmiş SSRİ, bir qayda olaraq, Soviet Union söz birləşməsi ilə verilir. Bununla yanaşı, media diskursunda SU, S.U. və USSR abreviaturalarına da rast gəlinir.

Amerika media diskursunda dövlət adlarını bildirən abreviaturların variantlılığı eyni qəzet məqalələrində özünü az göstərir. Lakin variantlılıq müxtəlif qəzetlərdə özünü daha çox büruzə verir. Fikrimizcə, vahid standart olmadığına görə, bu hal qəzetlərin özlərinin qəbul etdikləri abreviatura üstünlük vermələrinə səbəb olur.

ABŞ-da ştatların adlarının ixtisarlari standart kimi qəbul edilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə bu standartların bir qismi verilmişdir.

Cədvəl 3.3.1.

ABŞ ştatları		
Ştatın adı	Standart abreviatur	Poçt abreviaturu
Alaska	Alaska	AK
Arizona	Ariz.	AZ
California	Calif.	CA
Connecticut	Conn.	CT
Louisiana	La.	LA
Massachusetts	Mass.	MA
New Hampshire	N.H.	NH
North Carolina	N.C.	NC
Rhode Island	R.I.	RI
West Virginia	W.Va	WV

Ştat adlarının abreviaturlarının düzəldilməsində vahid qaydalar nəzərə çarpmır. Bəzi ştat adlarının standart abreviaturu adın özü kimi qəbul edilmişdir. Məsələn, Alaska – Alaska, Idaho – Idaho, Ohio – Ohio və s. Adın olduğu kimi götürüldüyü hallar istisna olmaqla bütün standart abreviaturlar nöqtəlidir. Əgər ştatın adı bir sözdürsə, onda seçilmiş abreviasiya elementindən sonra nöqtə qoyulur. Məsələn, Arizona – Ariz., California – Calif., Louisiana – La. və s. Abreviaturda başlanğıc qrafem böyük hərflə yazılır. Adı iki sözdən ibarət olan ştat adları əsasən nöqtəli inisial abreviatur modeli ilə düzəldilmişdir: Rhode Island – R.I., North Carolina – N.C. və s.

Lakin burada da vahid qayda gözlənilmir. West Virginia ştatının abreviaturu W.Va. şəklindədir. İkinci komponent *blending* üsulu ilə formalaşmışdır. İnisial qrafemlə final qrafem birləşdirilmişdir: West Virginia.

Bir sözdən ibarət ştat adlarının standart abreviaturalarının bir qismi birinci iki heca, bir qismi isə qrafem birləşmələri əsasında əmələ gəlmişdir. Belə abreviaturalarda sonuncu elementin samit olmasına üstünlük verilmişdir və bu, heca modeli abreviasiya modelinin pozulmasına səbəb olmuşdur.

Ştat adlarından başqa, ABŞ-ın bəzi rayon, bölgə və ərazi adlarının da standart və normal abreviaturaları vardır. Məsələn, Puerto Rico – P.R., Virgin Islands V.I. (VI) və s.

Amerika media diskursunda ştat və ərazi adlarının standart abreviaturaları və tam formaları paralel işlənir.

“The University of S.Calif fired Lane Kiffin a few hours after the Trojans lost, 62-41, at Ariz. State University, ending the coach’s tumultuous tenure” [217].

Qəzetlərdə reklam və bir sıra digər məlumatlarda, eləcə elanlarda poçt ünvanları verilir. Bu zaman qəbul edilmiş poçt abreviaturalarından istifadə edilir. Nyu York şəhəri üçün N.Y. abreviaturu işlədilir: “The Americas Regional office, 620, English Avenue, New York, N.Y. 10018” [219].

New York City Amerika media diskursunda NYC və N.Y.C. abreviaturaları ilə verilir. Amerika media diskursunda Böyük Britaniya (U.K.) və ABŞ (U.S.) abreviaturaları işləkdir. Bu iki ölkədən başqa dövlətlərin adları, bir qayda olaraq, tam formada verilir. Təbii ki, bu, başqa dövlət adlarının abreviatur formasının ümumiyyətlə işləndiyini göstərmir. Bəzi media diskursunda dövlətin adı çox təkrar olunduqda abreviaturdan istifadə edilir. Belə abreviaturalar çox zaman müəllif, yaxud müvafiq qəzetin qəbul etdiyi abreviatur olur.

“China export ban targets N.Korean nuclear effort” [218]. Bu nümunədə tam formanın birinci komponenti inisial ixtisarla verilmişdir: *North Korea* – *N.Korea*. Nümunə məqalənin başlığıdır. Məqalənin mətnində bizim hesablamamıza görə, 13 dəfə *North Korea*, 8 dəfə *the North*, bir dəfə *The Korea* istifadə edilmişdir. *N.Korea*

abreviaturlu birləşmə yalnız başlıqda işlədilmişdir. *The Korea* və *the Korea* ixtisarlari ellipsis hadisəsinin nəticəsidir.

Britaniya mediasında EU şəklində işlənən abreviaturu Amerika mediası E.U. nöqtəli abreviatur kimi istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, Amerika media diskursunda nöqtəli abreviaturların işlədilməsinə üstünlük verilir. Bu xüsusiyyət yalnız dövlət, birlik, ştat bildirən ixtisarlara aid deyildir. Tədqiqat göstərir ki, başqa tematik qruplarda da nöqtəli ixtisarlara az deyildir. Bunun səbəbini aydınlaşdırmaq çətindir. Əslində, nöqtədən istifadə işarələrin sayını artırır. EU abreviaturunda iki qrafem olduğu halda, E.U. ixtisarında iki qrafem və iki nöqtə vardır. Əgər nöqtəni də abreviaturun komponenti hesab etsək, onda E.U. dördkomponentli olur.

3.3.2. Beynəlxalq təşkilat adlarını bildirən abreviaturlar

Amerika media diskursunda beynəlxalq, eləcə də dövlətlərarası təşkilatların adlarını bildirən abreviaturlar ayrıca tematik qrup təşkil edir və bu qrupa daxil olan abreviaturlar kifayət qədər çoxdur. Tematik qrupdan olan abreviaturlar qəzetlərin hər birinin istənilən nömrəsində qeydə alınır. Bu tematik qrupda əsas işlək olan abreviaturlar Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və onun ixtisaslaşmış qurumlarının adlarını bildirənlər və NATO ixtisarıdır. Digər beynəlxalq təşkilatların adlarına qəzetlərin hər bir nömrəsində rast gəlinmir. Onların işlənməsi qəzetdə verilən yazının mövzusunun asılı olur.

Bu qəzetlərdə, məsələn, “The Herald Tribune” qəzetində U.N. abreviaturunun prototipinin məhsuldar işlənməsi müşahidə edilir.

Amerika media diskursunda milli dövlət və özəl təşkilatların, eləcə də qeyri-dövlət təşkilatlarının adlarını bildirən abreviaturlar həm sayca çoxdur, həm də müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu abreviaturlar ümumi abreviatur sisteminin əsas hissəsini təşkil edir.

N.S.A. – National Security Agency.

İnisial nöqtəli abreviaturdur. Prototipin komponentlərinin inisial qrafemlərindən əmələ gəlmişdir. Oxunuş hərflərin adları əsasında gedir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, nöqtəli abreviaturalar hərfi oxunuşa malikdir. Nöqtə qrafemləri bir-birindən ayırdığına görə, oxunuş hərflərin adları üzrə gedir. N.S.A. abreviaturunun tam forması mətndə paralel işlədilir. Lakin bu işlətmə abreviaturun deşifrəsi məqsədi daşımır. Belə hesab etmək olar ki, N.S.A. Amerikada geniş oxucu kütləsinə məlum olan abreviaturdur. Ona görə də qəzetlərdə bu abreviaturun yanında və ya mətnin əvvəlində tam formanın işlədilməsinə ehtiyac duyulmur. Təbii ki, bu qəbul edilmiş qayda deyildir. Yazının müəllifi abreviaturun tam formasını diqqət mərkəzinə çəkə bilər. Bu baxımdan, abreviaturalar media diskurs dilini zənginləşdirən ən məhsuldar dil vasitələridir. Qəzet materiallarında hər dəfə yeni abreviaturalar işlədilir. Onların heç də hamısı dilin abreviatur sisteminin daimi fonduna daxil olmur. Bir çox abreviaturalar konkret mövzuda olan media diskursda istifadə olunur, sonralar bu abreviaturalar təkrar işlənmir. Abreviasiya müəyyən obyektin, təşkilatın, birliyin, idarənin adının sərbəst ixtisar prosesidir. Ona görə də, abreviaturalar müəyyən mərhələdə neologizmlər kimi funksionallıq daşıyır. Media diskursda abreviaturaların işlənməsi yüksək informativliyi ekspressivliklə, materialın yığcam təqdimatı ilə birləşdirir. Müasir ingilisdilli diskursda inisial-hərfi abreviaturalar çoxluq təşkil edir. Bu vahidlər mediamətnə seçilir. Onların əksəriyyəti böyük və ya baş hərflərlə yazıldığına görə, mətndə qabarıq nəzərə çarpır. Qəzet materialını sadəcə nəzərdən keçirdikdə abreviaturalar diqqəti cəlb edir, oxucunu materialın həmin hissəsi üzərində dayanmağa sövq edir. Bu abreviaturalar media diskursda nominativ funksiyanı yerinə yetirir. Onlar üç və daha artıq sözdən ibarət olan adların əvəzləyici işarələri rolunu oynayır [69, s. 12]. Belə əvəzləyici işarələrin müəyyən əksəriyyətinin funksiyası işləndikləri media diskursda tamamlanırsa, az olmayan başqa bir qismi isə geniş funksionallığa malik olur və bu funksionallıq işlənmə məkanı ilə sıx bağlılığa malikdir. Amerika media diskursunda işlənən və bu ölkədəki dövlət strukturlarının, idarə və təşkilatlarının, ictimai birliklərinin adlarını əvəzləyən abreviaturalar ABŞ məkanında uzunmüddətli işləkliyi ilə seçilir. Ölkənin vətəndaşları, xüsusən də qəzet oxucuları həmin abreviaturaların hansı tam formanı əvəz etməsini bilirlər. Müəyyən

sayda Amerika abreviaturu isə beynəlxalq miqyasda yayılmışdır və başqa ölkələrin media vasitələrində işlənir, onlar abreviatur lüğətlərinə, siyahılarına daxil edilir. İdarə və təşkilat adlarının təkrar nominasiya vahidləri olan abreviatur sistemində dəyişmələr baş verir. Bəzi abreviaturalar istifadədən çıxırsa, bir çox abreviaturalar yeni yaranır, media diskursunda işləklilik qazanırlar.

Amerika media diskursunda abreviaturalar informasiya tematikəsindən asılı olaraq istifadə olunurlar. Qəzetin müəyyən nömrəsində işlək olan abreviatur növbəti nömrə və yaxud nömrələrdə qeydə alınmaya bilər. Belə bir mənzərənin tədqiqi eyni qəzetin ardıcıl nömrələrində işlənən abreviaturaların siyahılarını tərtib edib onların müqayisəsini aparmağı aktuallaşdırır. Lakin, bundan əvvəl Amerika diskursunda işlənən abreviaturaların yuxarıda qeyd olunmuş məsələlərlə bağlı xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışaq.

“On Sept. 19, the CWSC, owned by a devout Mennonite family, asked the Supreme Court to review a July ruling by the U.S.CA. for the third Circuit that rejected the company’s argument that requiring contraccaption coverage in employee health plans violates First Amendment’s free exercise clause and a federal law, the RFRA”. [219]. Nümunədə üç abreviaturdan istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, “Birth Control rules” adlanan məqalənin sonrakı hissəsində qeydə alınan abreviaturun (SC) tam forması da (the Supreme Court) bu nümunədə işlədilmişdir.

CWSC abreviaturun tam forması məqalə mətnində yoxdur. Qəzetin bu nömrəsindəki və bundan sonrakı beş nömrəsində həmin abreviaturun işlənməsi qeydə alınmır. Lüğət və internet axtarışlarından sonra abreviaturun tam formasını tapmaq mümkün oldu. CWSC – The Conestoga Wood Specialties Corporation. Abreviaturun semantikasından, onun hansı təşkilatın adını bildirməsindən aydın olur ki, o, işlək deyildir və dar sahəyə aid adı əvəz edir. Fikrimizcə, bu abreviatur yalnız kənar oxucuya deyil, “International Herald Tribune” qəzetinin fəal oxucuları üçün də naməlum ola bilər. Media diskursun ümumi məzmunu ilə tanışlıq göstərir ki, jurnalistin məqsədi abreviatur adla verilmiş təşkilatla bağlı geniş məlumatı oxucuya çatdırmaq deyildir. Burada Amerika məhkəmələrində işə baxılma, qərarların çıxarılması, onları appelyasiya və icrası problemlərini qabartmaq nəzərdə

tutulmuşdur. Müəllifin məqalə mətnində CWSC abreviaturunun denotatını sonradan bir dəfə “the company” substitutu (əvəzedicisi) ilə verməsi də bu fikri təsdiq edir.

İllüstrativ materialdakı U.S.CA abreviaturunda diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, o, abreviatur birləşməsidir və mürəkkəb abreviaturun tərkibindəki ikinci abreviatur nöqtəsizdir. İlk baxışdan, belə nəticə çıxarmaq olar ki, ikinci komponent də nöqtəli verilşəydi, U.S.C.A. ixtisarı alınardı və onu bir abreviatur hesab etmək olardı. U.S. abreviaturunun tam forması məlumdur; CA – Court of Appeals. Tam formadakı iki söz bir-biri ilə “of” sözünü ilə əlaqələnilir. Abreviaturda bu sözünün göstəricisi yoxdur. Nöqtəli abreviaturlarda abreviasiyaya məruz qalan sözlərin arasında dilin köməkçi sözlərinin yer alması azru edilən hal deyildir. Çünki “nöqtə” işarəsi sanki belə bir elementin yoxluğunu təsdiq edir. U.K. – United Kingdom, U.S. – United States, U.N. – United Nations, E.U. – European Union və s.

Amerika media diskursunda U.S. və U.S.A. abreviaturlarının paralel işlənməsinə rast gəlinir. *“The gold medals have come in 10 sports, one more than the United States at nine, prompting articles on how Britain is “ahead” of U.S.A.” O.K., the U.S. leads Britain on overall gold medals and British golds have included one in BMX (bike motocross) and one in taekwondo but hey”* [214]. İki söz arasında sözünün işlənməsi həmin sözlərin sintaktik bağlılığını daha çox gücləndirir. USA abreviaturunun tam formasında son iki söz arasında “of” işlənir: The United States of America. Fikrimizcə, tam formadakı sintaktik bağlılığın dərəcəsi nəzərə alınarsa, sözlər arasındakı köməkçi nitq hissəsi olduqda abreviaturun nöqtəli variant kimi verilməsi özünü doğrultmur. Buna baxmayaraq, Amerika media diskursunda qeyd olunan cəhət nəzərə alınmır. Məsələn, The Federal Bureau of investigations – F.B.I., The National Aeronautics and Space Aministration – N.A.S.A. və s. The Oil-for-Food Programme – O.F.F.P. Bu abreviaturda *for* sözünün inisial qrafemindən də istifadə edilmişdir.

Yuxarıda məhkəmələrin fəaliyyəti ilə bağlı verilmiş illüstrativ materialda R.F.R.A. abreviaturunun prototipi The Religious Freedom Restoration Act birləşməsidir. İnisial qrafemlərdən düzəlmə abreviatur olub hərflərin adları ilə oxunur. Abreviatur işlənmə tezliyinə görə məhsuldar deyildir.

Eyni illüstrativ materialı təşkil edən cümlə “On Sept. 19” konstruksiyası ilə başlayır və tərkibdəki “Sept.” ixtisardır: Sept. – September. Amerika media diskursu üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri ay adlarının, demək olar ki, həmişə ixtisar variantında verilməsidir. İxtisar qısaltma abreviasiya mexanizmi ilə düzəldilmişdir. Sözü birinci dörd qrafemi götürülmüş, digər hissəsi isə atılmışdır. Qısaltma modeli bu abreviatur da nöqtəlidir.

İngilis dilində ay adlarının ixtisar formaları Amerikan ingiliscəsində olduğu kimidir. Lakin, Britaniya media diskursunda ay adları, bir qayda olaraq tam formada işlədilir.

Amerika və Britaniya media diskursunda rekursiv akronimlərə rast gəlinir. Rekursiv akronimdə abreviatur tam formanın, adətən, birinci komponenti olur. Visa International Service Association dörd komponentdən ibarət olan birləşmə inisial fonemlərdən təşkil olunan abreviaturla əvəz olunur – Visa.

Amerika media diskursunda müxtəlif komissiyaların adlarını ifadə edən abreviaturlar da işlənir. “S.E.C. takes on celebrity investor in insider trading trial” [215]. Məqalənin başlığında istifadə olunmuş abreviatur (S.E.C.) onun birinci abzasında tam formada verilmişdir: The Securities and Exchange Commission. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, media başlıqlarında abreviaturların istifadə olunması halları artır. Sərlövhədə abreviatur onun uzunluğunu azaldır, başlığı qısa və yığcam edir. Başlıqlarda U.S., U.K. kimi dövlət adları ilə yanaşı, UBS, S.E.C., I.M.F., IHT, AWOL, SPINE, C.D.C., F.B.I və başqa abreviaturlar da işlənir.

İstər Britaniya, istərsə də Amerika media diskursunda təşkilatın tipini ifadə edən ixtisarlardan istifadə olunur. Məsələn, plc – public limited company, llp – Limited Liability Partnership, ltd – private limited company. Diskursda başqa ölkələrdən olan təşkilatların tipləri müvafiq dildə olduğu kimi verilir. Məsələn, S.a.r.l. – Société et responsabilité limitée (fransız), AG – Arbeitsgemeinschaft (alman), S.p.a – Sociata per azioni (italyan).

Amerika media diskursunda müxtəlif profilli idarə və təşkilatların, kompaniya və şirkətlərin adlarını ifadə edən abreviaturlar işlənir. Belə abreviaturları sahələr üzrə qruplaşdırmaq olar.

Banklar və bank sahəsində fəaliyyət göstərən qurumlara aid RBB – Retail and Business Banking, CDS – Credit Default Swap, PPI – payment protection insurance və s. Amerika media diskursunda Almaniya və Britaniya banklarının abreviaturları işlənir. *“The Dute banks ABN Amro, now part of Royal Bank of Scotland, and ING Bank, The British bank HSBC is also under investigation by the U.S. authorities for suspected money-laundering violations connected to Cuba, Iran, Mexico, North Korea and Saudi Arabia, and the bank”* [215].

Avropa Mərkəzi Bankının abreviaturu həm Britaniya, həm də Amerika media diskursunda işləkdir: ECB – European Central Bank. Media diskursunda maliyyə və kredit, bank, ümumiyyətlə iqtisadi sahəyə aid terminoloji söz birləşmələrinin abreviaturlarından çox istifadə olunur. Məsələ ondadır ki, müasir dövrdə media iqtisadi, maliyyə və bank məsələlərinə aid xəbər və məlumatlara geniş yer ayırır. Qəzetlərin hər bir nömrəsində maliyyə bazarına aid müxtəlif məsələlərə, xüsusən valyuta məzənnələri, infilyasiyaya yazılar həsr olunur. Bu tipli media xəbərlərində maliyyə sahəsinə aid abreviaturlar işlədilir. Məsələn, Q.E.P. – quantitative easing for the people, Primarily Wells Fargo, JPMorgan: Chase, Bank of America and U.S. Bancorp kimi bank adları da abreviaturlu birləşmələrə aiddir. Media diskursunda onların prototipləri verilmir.

Tam formanın başlanğıc hissəsinin qısaldılması olan aferezis media diskursunda az yayılmış abreviatur tipidir. Aferezis abreviaturlar əsasən iki, nadir hallarda birhecalı olurlar [19, s.124]. Bu cür ixtisarlardan danışmaq dili üçün səciyyəvidir. “He” və ondan sonra “to be” feilinin “is” forması işləndikdə danışmaq dilində ‘E’s’ ixtisarı işlənir. Media diskursda onların istifadə olunması təsadüfi xarakter daşıyır və belə nümunələri tapmaq çətindir. T.Y.Sergeyeva Britaniyanın “Sunday Mirror” qəzetində aşağıdakı cümləni məqaləsində nümunə kimi vermişdir: ‘E’s got time for everyone, has Arry, says an adoring Big Dave’. Müəllif bu cümlədəki “Arry” sözünün Harry antroponiminin aferezisə uğramış forması olduğunu da qeyd etmişdir [93, s. 70-71]. Qeyd olunan forma Amerika media diskursunda qeydə alınmır.

Amerika və Britaniya media diskursunda işlənən təşkilat, idarə, şirkət, dövlət strukturu idarələrinin adlarını ifadə edən abreviaturların kifayət qədər çox omonim

abreviaturlarının mövcudluğu faktını həmişə nəzərə almaq lazım gəlir. Abreviaturun konkret olaraq hansı adı bildirməsini kontekstə və diskursdakı tam formaya (əgər bu forma verilibsə) görə müəyyənləşdirmək və yaxud dəqiqləşdirmək mümkündür. Amerika media diskursunda işlənən C.I.A. və F.B.I. abreviaturları da omonimlərə malikdir. Məsələn, C.I.A. – Canadian Imports Association; C.I.A. – Central Intelligence Agency. Hər iki abreviaturun yazılışı, eləcə də oxunuşu [si:aiei] eynidir, lakin onlar fərqli təşkilatları bildirir. Media diskursunda qeyd olunan abreviaturlar Central Intelligence Agency və Federal Bureau of Investigation mənalarında işləkdirlər. Sonuncu söz birləşməsi deşifrə edildikdə ondakı cəm şəkilçisi atılır. Tam formada sonuncu söz cəm formasında (Investigations) olsa da, o, tək kimi qəbul edilir.

İngilis və Amerika media diskursunda sözün orta hissəsinin ixtisarı (sinkopa) daha çox müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, Britaniya və Amerika media diskursunda abreviaturlarla bağlı spesifik xüsusiyyətləri müxtəlif tematik qruplara daxil olan ixtisarlar əsasında təhlil etmək daha məqsədəuyğundur.

3.4. Media diskursunda işlənən digər abreviaturlar

Media diskursunda işlənən abreviaturların Britaniya qəzetləri üzrə üç, Amerika qəzetləri üzrə iki tematik qrupda təhlili göstərir ki, ən işlək abreviaturlar inisial abreviaturlar tipinə aiddir. Bu struktur tip özü üç alt struktur tipə bölünür: 1) inisial-hərflili; 2) inisial-səsli; 3) inisial-hərflili səsli. İnisial səsli abreviaturlar söz səviyyəsində qəbul edilir və onlar inisial akronimlər də adlandırılır. Media diskursu əsasında aparılmış tədqiqat inisial hərflili abreviaturların məhsuldar olduğunu təsdiq edir. Dilin əlifbasında samitlər və onları ifadə edən qrafemlər çox olduğuna görə, ikili, üçlü, dördlü qrafem birləşmələrinin sayı da çoxdur. Bu isə daha çox hərflili abreviaturların əmələ gəlməsinə səbəb olur. İkinci mövqedə qarışıq inisial abreviaturlar (hərflili-səsli), üçüncü yerdə isə inisial səsli abreviaturlar durur.

Adətən, dövlət, idarə, təşkilat, kompaniya, şirkət adları söz birləşmələri strukturunda olur. Ona görə abreviasiyanın qısaltma, yapışdırma, teleskopik və s. tipləri əsasında yaranan abreviaturlar belə tematik qruplarda az qeydə alınır. Məsələn, dövlət adı: Afghanistan – Afghan.

Amerika media diskursunda digər tematik qruplara aid olan abreviaturları onların spesifik struktur xüsusiyyətləri əsasında təhlilə cəlb edərək təhlil prosesində tematik qrupu göstərməyi məqsədəuyğun saymaq mümkündür. Bu halda abreviaturların müxtəlif struktur tipləri tədqiqat obyektinə ola bilər.

Qrafik formalaşma baxımından aşağıdakı abreviatur strukturları da vardır: 1) baş hərflili; 2) baş və kiçik hərflili; 3) kiçik hərflili; 4) nöqtəli; 5) rəqəmli; 6) çap xətlili; 7) defisli; 8) işarə və simvolla. Qeyd edilən 8 struktur modellərin müxtəlif alt modelləri və qrafik işarələrin kombinasiyasından əmələ gələn alt struktur modelləri vardır. Qeyd olunan modelləri Amerika və Britaniya media diskursunda işlənən abreviaturların müqayisəsi ilə təhlil etməyə çalışaq.

1) Böyük və kiçik hərflərin kombinasiyası şəklində formalaşan modellər.

LibDem – Liberal-Democrat. Böyük Britaniyada partiya adları qısaltma və yapışdırma (clipping+blending) abreviasiya mexanizmi ilə düzəldilmişdir. Birinci və ikinci komponentin başlanğıc hissəsi saxlanılmaqla birləşdirilmişdir. Britaniya media diskursunda nöqtəsiz və nöqtəli variantları (Lib.Dem - LibDem) işlənir. Başlanğıc hissə sonuncu qrafemin samit olması şərti ilə formalaşdırılmışdır. “LibDem coalition sources were alarmed when Maude warned on Wednesday that a strike would risk people’s lives as he...” [182].

Amerika media diskursunda: FedEx. “America’s leading companies – Boeing, Wal-Mart, FedEx, G.E. – and a message: America is ready to invest in Africa” [214].

FedEx – Federal Express Corporation (USA). ABŞ-da çoxmillətli konqlomerat holding kompaniyadır. Sillabik, heca abreviaturu sayılır. Əslində birinci komponent heca yox, birinci üç qrafemin birləşməsidir. Baş və kiçik hərflərin kombinasiyasına malikdir.

LibDem, FedEx abreviaturları baş hərflərlə başlanır. Baş və kiçik hərflərin kombinasiyası ilə düzələn, Böyük Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən kiçik hərf+böyük hərf modelli abreviaturlar da işlənir: iMac, iPhone, iPad və s.

2) Nöqtəli abreviaturlar. Amerika media diskursunda, ümumiyyətlə Amerika abreviatur sistemində çox istifadə olunur. Onların yalnız baş hərflərdən, baş və kiçik hərflərdən, yalnız kiçik hərflərdən düzələn formaları vardır. Məsələn, U.S., A.I.A – American Insurance Association, A.I.B. – authorized inspection body və s. Kiçik hərflilər a.m., p.m., pp., i.e. və s.

3) Çəp xətlə abreviaturlar. Britaniya və Amerika media diskursunda bu modellə düzələn abreviaturların fərqli alt struktur tipləri qeydə alınır: a) baş hərflər və çəp xətt ilə formalaşanlar; I/L – import licence; A/P – account paid; kiçik hərflərlə a/c – account current; baş və kiçik hərflərlə A/o – account of.

Bu nümunələr iqtisadiyyat və maliyyə terminləri tematik qruplarına aiddir. Tədqiqat göstərir ki, başqa tematik qruplarda da bu struktur modeldən olan abreviaturlar həm Britaniya, həm Amerika media diskursunda işlədilir.

4) Defisli abreviaturlar. Media diskursunda aşağıdakı struktur modellərinə rast gəlinir: 1) inisial hərfli: PA-DSS – Payment Application Data Security Standard; 2) inisial səslilə: ebit-eps-earnings before interest and taxes-earnings per share, Wi-Fi, LO-Lo – Lift on, lift off; 3) inisial hərfli-səslilə və ya inisial qarışıq: MIBACR-IG – Moscow Inter Bank Actual Credit Rate – Investment Grade; 4) söz+defis+abreviatur: pay-TV; 5) abreviatur+defis+söz; Io-point, NY-Poly.

5) Rəqəmli abreviaturlar. Tərkibində rəqəm olan abreviaturlar da rəqəmlə hərflərin bir-biri ilə müqayisədə yerləşməsinə görə fərqli alt struktur modellər əmələ gətirir: 1) rəqəm əvvəldə işlənir: 6HD, 3D və s.; 2) rəqəm axırda yerləşir: BBC1, BBC2, TV1, M25, G8, G20, Cop26. Söz və rəqəm tipli abreviaturlar həm Britaniya, həm Amerika media diskursunda qeydə alınır. Məsələn, London 2012, Kony 2012.

Qeyd edilmiş struktur modellərdən başqa media diskursunda tərkibində & işarəsi olan abreviaturlar da müəyyən çoxluq təşkil edir. & simvolu “and” bağlayıcısını əvəz edir. Tabesizlik bağlayıcısı, adətən həmcins adları birləşdirmək məqsədilə

abreviaturlara daxil edilir. Daha çox kompaniya və şirkətlərin adlarında istifadə olunur. Amerika və Britaniya media diskursunda işləkdir.

Media diskursunda hərfi ixtisarlara yazılışında eyni sistem gözlənilir. Abreviatur baş və kiçik hərflərlə, çəp xətlə, defislə yazılır. Bəzi abreviaturlarda qısaltma uyğunluğunda fərqlər nəzərə çarpır. Məsələn, *bill of exchange* maliyyə termini kiçik hərflə inisial abreviatur (be) kimi verilməklə yanaşı, B/E və b/e variantlarında da işlədilir. Eyni prototipin üç abreviatur forması qeydə alınır ki, bura b.e. Amerika variantını da əlavə etsək, dörd variantının mövcudluğu ilə üzləşirik. Stock exchange termin-söz birləşməsinin beş variantda yazılışına rast gəlinir. Birinci variant inisial baş hərflərlə düzəldilmiş SE abreviaturudur. Söz birləşməsinin St.Ex və St.Ech. abreviaturları, həmçinin S/E variantı da istifadə olunur. Onu da qeyd etmək ki, yazılış variantivliyi eyni qəzet üçün səciyyəvi deyil. Fərqli variantlar müxtəlif qəzetlərdə, Britaniya və Amerika media diskursunda özünü göstərir. Belə bir cəhət, fikrimizcə, qəzetlərdə abreviatur formasının qəbul edilməsində ümumi razılaşmanın yoxluğu ilə izah oluna bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir dilin öz abreviatur fondu vardır və bu fonda daxil olan abreviaturlar lüğətlərdə yazılış və oxunuş normativləşməsinə məruz qalırlar. Görünür, əsas və ya normativ abreviaturlar lüğəti dəqiqləşdirilməmişdir. Nəticədə qəzetlərdə eyni mənalı abreviaturun fərqli yazılışları yer almış olur.

Abreviaturlar yeni abreviaturların əmələ gəlməsində iştirak edir. Belə abreviasiya mexanizmi daha çox inisializmlərlə baş verir. Tam formanın komponent ölçüləri genişləndikdə və ya daraldıqda onu əvəz edən abreviatur da dəyişir. Bu hal variantivliklə deyil, yeni abreviaturun yaranması ilə bağlıdır. PC – Personal Computer. İnformasiya texnologiyası terminologiyasında Personal Computer və personal computer word processor termin-söz birləşmələrindən istifadə olunur. Birinci termin çox işlək olduğundan onun PC abreviaturu daha tez-tez istifadə edilir. Abreviatur Britaniya və Amerika media diskursunda, eləcə də müvafiq sahə terminologiyasında işlənir. Fərdi kompüter insan məişətinə əsaslı şəkildə daxil olmuş cihazdır. Bu baxımdan, termin həm söz birləşməsi, həm də abreviatur kimi danışmaq dilində də məhsuldar işlənir, ümumişlək söz funksiyasını yerinə yetirir. Belə proses

reterminləşmə adlanır. Personal computer word processor dörd komponentdən ibarətdir və onun birinci iki sözü PC abreviaturudur. Beləliklə, əvvəl PC word processor abreviatur və sözlərdən ibarət abreviatur birləşmə formalaşmış, sonradan terminin ikinci hissəsinin də inisial komponentlə əvəzlənməsi nəticəsində PCW abreviaturu düzəldilmişdir. Abreviasiya PC → PCW istiqamətində getmişdir. Qəzetlərin reklam səhifələrində PC və PCW abreviaturaları daha işləkdir.

iPhone – internet phone; iPod – internet pod kimi ixtisarlarn ikinci abreviasiya mərhələsini keçməsi şübhə doğurmur. Əvvəl telephone sözünün qısaltma variantı olaraq phone əmələ gəlmişdir. İnternet telefon reallaşandan sonra iPhone abreviaturu formalaşmışdır.

Britaniya media diskursunda ən çox işlənən abreviaturaların təyini məqsədilə müxtəlif qəzetlərin fərqli nömrələrində onların sayı müəyyənləşdirilmiş və bu hesablamalar ümumiləşdirilmişdir. Aparılmış statistik hesablamalar göstərir ki, Britaniya media diskursunda Mr, UK, US, MP, NHS abreviaturaları ən çox işlənir. Mr, Ms, Mrs abreviaturalarının işlənmə tezliklərinin müqayisəsindən aydın olur ki, Mr daha yüksək tezliyə malikdir. Oxşar vəziyyət Amerika media diskursunda da müşahidə olunur. Amerika media diskursunda Mr, U.S. abreviaturaları məhsuldardır. U.K. abreviaturu Britaniya media diskursu ilə müqayisədə Amerika media diskursunda xeyli dərəcədə az istifadə olunur.

Amerika və Britaniya media diskursunda müəyyən abreviaturaların işləkliyi rubrika və sahələrlə bağlılığa malikdir. News, World, politics kimi rubrikalarda UK, US abreviaturaları çoxluq təşkil edir. Sport rubrikasında FIFA, UEFA, NXL, FA, FA cup kimi abreviaturalardan istifadə olunur. Mr, Mrs, Mrs, dr, App, lab kimi abreviaturalar rubrikadan asılı olmayaraq, demək olar ki, bütün diskurs növlərində işlədilir.

Abreviasiya ilə ellipsis hadisələri arasında müəyyən mahiyyət, məzmun yaxınlığı olsa da, onları eyni linqvistik hadisə saymaq özünü doğrultmur. Hər iki hadisədə qənaət prinsipi öz rolunu oynayır [51; 64]. Abreviasiya prosesinin nəticəsində abreviatur yaranır. Predmet, obyekt, hadisə təkrar nominasiya edilir və onun iki paralel, eyni məzmun daşıyan ifadə vasitəsi olur. Bunlardan biri tam forma

və ya prototip, digəri isə abreviatura adlanır. Ellipsis təkrar nominasiya prosesi deyildir. Ellipsis təkrarın aradan qaldırılması məqsədini daşıyır. Eyni zamanda ellipsis kommunikasiya prosesində təzahür edir. Buraxılan, yazılmayan, tələffüz edilməyən hissə kontekstin və bir sıra hallarda fon biliklərinin köməyi ilə bərpa olunur.

J.O. – Journal Official abreviaturunun yaranmasında ellipsisin rolu yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar məhz bu abreviaturu tam ellipsis, Sci – sciences abreviaturunu isə natamam ellipsis hesab edirlər. Fikrimizcə, hər iki abreviatur (J.O və Sci) abreviasiya prosesinin nəticəsidir və onun ellipsislə heç bir bağlılığı yoxdur.

Britaniyanın “Daily Mail” qəzetində “Yard spends £40m investigating “phone hacking” başlığı ilə dərc olunmuş yazıda “Yard” ellipsisin nəticəsidir. Məqalənin birinci cümləsində başlıqdakı cümlə bir qədər dəyişdirilmiş şəkildə təkrar olunur. Dəyişmə “Yard” sözündən əvvəl “Scotland” sözünün işlədilməsindədir: “Scotland Yard is spending...” [208]. Bu şəkildə ellipsis mahiyyətinə görə ixtisara yaxındır. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Britaniyada “Scotland Yard” əvəzinə “Yard” sözünün işlədilməsi yayılmış hadisədir.

Sci abreviaturu Britaniya media diskursunda scific abreviaturunun tərkibində də qeydə alınır. Qəzetlərdə *scientific fiction* söz birləşməsi scific abreviaturu ilə əvəzlənir. Bu PC və PCW abreviaturaları arasındakı münasibətə identik şəkildə formalaşmış abreviaturdur. Əvvəl yaranmış abreviatur yeni abreviaturun yaranmasında iştirak edir. Abreviasiya müvafiq işlək söz birləşməsinin mövcudluğu ilə motivləşir.

Britaniya və Amerika media diskursunda X-card abreviaturu yeni il açıqçası mənasında işlənir. Ümumi mənanın formalaşmasında iştirak edən ikinci komponent sözün özüdür (card). Defisli abreviaturun birinci komponenti inisial qrafemdir. Amerika və Britaniya media diskursunda işlənən Eurasis (Europe and Asia), libs (liberals), motel (motorist’s hotel), assn (association), T-shirt, Ex-prisoner, Ex-boxer, mum, dad, afro, tank, WWII, Xbox kimi abreviaturalar struktur tip baxımından maraq doğurur. Ümumiyyətlə, müasir ingilis dilində abreviasiya məhsuldar sözdüzəltmə

üsulu kimi fərqli istiqamətlərdə inkişaf edir. Abreviaturlar müxtəlif tematik qruplarda birləşsələr də onların struktur tipləri və alt tipləri tematika ilə bağlılığa malik deyildir.

Amerika və Britaniya media diskursunda işlənən abreviaturlar eyni struktur tipləri əhatə edir, abreviasiya prosesində də əsaslı bir fərq müşahidə edilmir.

NƏTİCƏ

Britaniya və Amerika media diskursunda abreviaturların struktur-semantik və funksional xüsusiyyətləri təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Germanşünaslıqda ixtisarlar problemi yalnız onların təsnifi və tipologiyası ilə məhdudlaşmayıb, bu istiqamətə aid müxtəlif anlayışların təyini, bu sahədə istifadə olunan terminoloji inventarın, terminlərin nizama salınması və unifikasiyasını da əhatə edir. Abreviasiyanın german dillərində, xüsusən ingilis və alman dillərində daha sürətlə inkişaf etməsi və tətbiq olunması, bu abreviaturların ingilis dili vasitəsilə yayılması, beynəlxalq münasibətlər sistemində istifadə olunan ixtisarların ilkin variantlarının ingilis dilində yaranması, beynəlmiləl abreviatur statusu alması ilə bağlıdır.

2. Müasir dövrdə abreviaturların aşağıdakı tədqiqat istiqamətləri vardır: a) abreviasiya və abreviaturların tarixinin öyrənilməsi; b) abreviaturların yaranma səbəblərinin aydınlaşdırılması; c) abreviasiyanın inkişaf meyillərinin təyin olunması; ç) abreviaturların təsnifi və tipologiyası; d) mümkün abreviatur modellərinin təyin edilməsi; e) abreviaturların müxtəlif diskurslarda funksionallığının öyrənilməsi; ə) abreviaturların koqnitiv cəhətdən öyrənilməsi.

3. Abreviaturların tədqiqinin əsas problemlərinə abreviasiya mexanizminin öyrənilməsi, abreviaturların düzəlmə prinsiplərinin aydınlaşdırılması, onların struktur-semantik tiplərinin təyin edilməsi, müxtəlif funksional üslublarda abreviaturlardan istifadə olunması xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələləri daxildir.

4. Abreviasiya müasir ingilis dilində linqvistik proses kimi qəbul olunur və sözdüzəltmənin qeyri-morfoloji üsulu adlandırılır. Tam formanın tərkib komponentlərindən götürülmüş inisial qrafem, heca, qrafem birləşməsi, sözlərin hissələri abreviaturun düzəldilməsində istifadə olunur.

5. Abreviaturların tipologiyası onlarda iştirak edən abreviasiya elementlərinə əsaslanmalıdır. Bu elementlər aşağıdakılardır: 1) inisial qrafem/fonem; 2) qrafem/fonem; 3) heca; 4) heca-qrafem; 5) heca+qrafem; 6) sözün hissəsi; 7) nöqtə,

defis, çəp xətt və başqa işarələr; 8) söz (çoxkomponentli tam formada). Nöqtə, defis və s. işarələr tam formadan götürülmür, abreviaturlara tam formadan deyil, kənardan daxil edilir.

6. Media diskursunda işlənən abreviaturları tərkibdəki qrafemlərin sayına görə 1, 2, 3, 4 və daha çox komponent olan struktur tiplərə ayırmaq olur. Britaniya və Amerika media diskursunda 24 fərqli struktur tipin (V, C, VV, CC, CV, VC, CCC, CVCV və s.) işlənməsi təsdiqini tapır. Beş və daha artıq komponentdən ibarət olan abreviaturlar az olduğundan onları sait və samitlərin işlənmə ardıcılığına görə ayrıca struktur tiplər kimi ayırmaq xüsusi əhəmiyyət daşımır.

7. Media diskursunda müxtəlif komponentli abreviaturlardan istifadə olunur. Ona görə də, abreviaturların komponent təhlilinə ən azı üç cür yanaşmaq mümkündür: 1) abreviaturların komponent sayına görə fərqlənən qruplar şəklində təhlili; 2) abreviaturun komponent müxtəlifliyi əsasında təhlili; 3) abreviatur və tam forma komponentlərinin müqayisəli təhlili.

8. Britaniya və Amerika qəzetlərində işlənən abreviaturların arasında birkomponentlilər azlıq təşkil edir.. Belə simvol və işarələr metadil səviyyəsində abreviatur funksiyasını yerinə yetirsələr də, onlar abreviatur deyil, işarə və simvollar kimi qəbul edilir.

9. Britaniya və Amerika media diskursunda işlənən, fərqli növlü komponentlərin birləşməsindən düzələn ikikomponentli abreviaturlar tərkibdəki hərflərin böyük və kiçik yazılması ilə fərqlənir. Komponentlərdən birincisinin böyük, ikincisinin kiçik, hər iki komponentin kiçik hərflə yazıldığı abreviatur geniş yayılmışdır.

10. Britaniya və Amerika media diskursunda üçkomponentli abreviaturlar inisial birləşmələr əsasında daha çox formalaşır. Üçkomponentli inisial abreviaturların təhlili göstərir ki, onların tam formalarının tərkibində sözlərin sayı çox zaman üçdən artıq olur. İnisialları abreviatura daxil edilməyən sözlər sözünü, bağlayıcı və artiklları əhatə edir.

11. Abreviaturların tərkibində, eləcə də abreviaturla birgə işlənən rəqəmlər müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Belə abreviaturların komponent təhlili həm tam

formadan abreviatura, həm də abreviaturdan tam formaya istiqamətlənmiş şəkildə aparılır.

12. Abreviaturların struktur tipologiyası onların tərkibindəki komponentlər əsasında aparılırsa, tematik bölgü abreviaturların semantikasına görə müəyyənləşdirilir. 1) dövlət orqanları; 2) dövlət və özəl idarələr; 3) birlik, partiya və fondlar; 4) elmi institutlar; 5) ali təhsil müəssisələri; 6) mətbuat, nəşriyyat və nəşrlər; 7) tibb; 8) hərbi.

13. Beynəlxalq təşkilat adlarını bildiren abreviaturlar adın tam forması əsasında düzəldiyinə və belə təşkilatlarda işçi dil ingilis, fransız, ispan kimi beynəlxalq dillər olduğuna görə onlar, bir qayda olaraq, oxşar struktur tipləri əhatə edir. Onların abreviatur formaları dillərin çoxunda istifadə edilir.

14. Britaniya və Amerika media diskursunda abreviatur birləşmələrinin üç struktur modeli qeydə alınır: 1) abreviatur + abreviatur; 2) abreviatur + söz; 3) abreviatur + rəqəm.

15. Britaniya və Amerika media diskursunda abreviaturların struktur tiplərinin və tematik növlərinin işlənməsində əsaslı fərqlər müşahidə olunmur. Abreviaturların təhlili göstərir ki, ən işlək olanlar inisial abreviaturalardır.

16. Media diskursunda qrafik formalaşma baxımından aşağıdakı abreviatur strukturları vardır: 1) baş hərflili; 2) baş və kiçik hərflili; 3) kiçik hərflili; 4) nöqtəli; 5) rəqəmli; 6) çap xətlili; 7) defisli; 8) işarə və simvollu. Abreviasiya mexanizmində və abreviatura əlavə işarə və simvolun daxil edilməsində aşkarlanan fərqlər abreviaturların nöqtəli növündən Amerika media diskursunda istifadəsi ilə bağlıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev, Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs /Ə.Abdullayev. – Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, – 2011. – 272 s.
2. Adilov, M. Əsərləri. [7 cildə] /M.Adilov. – Bakı: Elm və Təhsil, – I c. – 2010. – 308 s.
3. Adilov, M. Azərbaycan dilində abreviasiya və abreviaturalar / M.Adilov. – Bakı: Elm, – 2010. – 168 s.
4. Cəlilzadə, A. Germanşünaslıqda abreviasiyanın tədqiqi tarixi // - Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Humanitar elmlər seriyası, - 2020, № 1 (102), - s. 109-114.
5. Cəlilzadə, A. Amerika və Böyük Britaniya media diskurslarında işlənən və struktur baxımından müxtəliflik göstərən abreviaturalar // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2022, 2 (119), – s. 66-68.
6. Cəlilzadə, A. Dildə abreviasiya hadisəsi haqqında // “Təhsil, tədqiqat və innovasiyanın vəhdəti” mövzusunda Doktorant və magistrantların IV respublika elmi konfransının materialları, 29 aprel 2022. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, – Naxçıvan, – 2022, – s. 316-321.
7. Cəlilzadə, A.M. Amerika media diskursunda işlənən beynəlxalq təşkilat adlarını bildirən abreviaturalar // – Bakı: Elmi iş. Beynəlxalq elmi jurnal.– 2022, Cild 16, Say 3, – s. 44-48. DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/76/44-48>
8. Cəlilzadə, A.M. Abreviaturaların media diskursda işlənməsinin bəzi xüsusiyyətləri // The XXVI International Scientific Symposium: “Şuşa: Triumph of Victory”, May 29, 2022, – Eskişehir/Turkey – 2022, – s. 109-112.
9. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: KM mətbəəsi, 2012. – 1360 s.
10. Məmmədov, A. Dilçiliyin müasir problemləri /A.Məmmədov. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 2008. – 91 s.

11. Hüseynli, G. Türkiyəni gözləyən təhlükə // “Bütöv Azərbaycan” qəzeti, – 2021, 20 avqust, – s. 9.

Rus dilində

12. Адилов, М.И. Сокращенные слова в разносистемных языках // Типологическая лингвистика. – Баку, – 1984. – с. 10-19.
13. Алексеев, А.В. История исследования лексических сокращений в германских языках / А.В. Алексеев, А.В. Ленец. // – Нижний Новгород: Язык и культура. Выпуск 28. – 2014. – с. 11-22
14. Алексеев, Д. И. Сокращенные слова в русском языке / Д. И. Алексеев. – Москва: Едиториал URSS, – 2010. – 346 с.
15. Алексеев, Д.И. Сокращенные слова в русском языке / Д.И. Алексеев. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, – 1979. – 327 с.
16. Алексеева, Н.Н. Типология сокращенных лексических единиц современного английского языка. /Дисс. ... канд. филол. наук / – Москва, 1984. – 224 с.
17. Алексеева, Н.Н. Типология сокращенных лексических единиц современного английского языка / Автореферат дисс. ... канд. филол. наук/ – Москва, 1984. – 24 с.
18. Андропова, А.В. Спорные вопросы типологии сложносокращённых слов // Вестник Нижне Новгородского ун-та. Серия филология/ А.В. Андропова. – Н. Новгород: Издание НУ, 2003. – Вып. 1 – с. 117-123.
19. Арнольд, И.В. Лексикология современного английского языка/ И.В. Арнольд. – Москва: Высшая школа, 1986. – 295 с.
20. Арнольд, И.В. Образование акронимов в современном английском языке пример самонастройки лексической системы // Взаимодействие языковых структур в системе: (Вопросы структуры английского языка в синхронии и диахронии). – Л.: ЛГУ, – 1980. Вып. 4. – с. 197-202.
21. Артамонов, В.П. К вопросу об усеченных единицах в современном французском языке. – Якутск: Якутск кн. изд., 1974. – 44 с.

22. Баран, Ю.А. Сокращенные слова и сокращения, встречающиеся в английских газетах и общественно-политических журналах / Ю.А. Баранов. – Москва: Высшая школа, –1999. – 367 с.
23. Баринова, С. О. История английских сокращений // Известия РГПУ им. А.И. Герцена/ С.А. Баринова. – 2008. – №67. – с. 21-25
24. Баринова, С.О. Типология англоязычных сокращений, используемых в сети интернета: / Автореферат дисс. ... канд. филол. наук / –Воронеж, 2008. –22с.
25. Батырева, Л.П. Сложносокращенные слова в современной словообразовательной системе французского языка: / Автореферат дисс. ... канд. филол. наук/ – Москва, 1995. –22 с.
26. Безрукова, А.А. Аббревиатурные неологизмы-заимствования в русском языке новейшего времени // Лингвистика. – 1999. - № 1. - с. 17-25.
27. Бирюкова, Е.А. Функционирование аббревиатур в современной речи: / Дисс. ... канд. филол. наук / – Москва, 2007. – 309 с.
28. Бирюкова, Е.А. Функционирование аббревиатур в современной речи: / Автореферат дисс. ... канд. филол. наук / – Москва, 2007. –23 с.
29. Блиндус, Е.С. Синтаксические аспекты аббревиации / Е.С. Блиндус, А.Д. Краев // Словообразовательные типы и гнезда в индоевропейских языках. – Владивосток, издание ВГУ, – 1986. – с. 10-20.
30. Бойков, В.И. Словообразовательная активность аббревиатур: / Автореферат дисс. ... канд. филол. наук / – Киев, 1985. – 15 с.
31. Бондаренко, А.А, Способы передачи иноязычных аббревиатур в русском языке / А.А. Бондаренко, С.П. Свердлов // Рус. языкознание: сб. науч. тр. – Киев, –1990. – с. 25-30.
32. Борисенок, Е. А. Регионально обусловленное употребление аббревиатур в англоязычных публицистических текстах // Известия Тульского государственного университета. Сер. Гуманитарные науки. – 2013. – № 31. – с. 257-263.

- 33.Борисов, В.В. Аббревиация и акронимия. Военные и научные технические сокращения в иностранных языках / В.В. Борисов. – Москва: Военное изд-во МО СССР, –1972. – 320 с.
- 34.Варфоломеева, И.В. Аббревиатуры современного английского языка: когнитивно-дискурсный аспект: / Автореферат дисс. ... канд. филол. наук / – Москва, 2007. –24 с.
- 35.Вишнякова, Е. А. Место аббревиации в словообразовательной системе современного английского языка // Белгород: Научные ведомости БелГУ. Серия Гуманитарные науки, – 2014. №6 (177), – с. 62-66.
- 36.Володина, М. Н. Язык и дискурс средств массовой информации в XXI веке. / М.Н.Володина – М: Академический проект, –2011. – 332 с.
37. Волошин Е.П. Аббревиатуры в лексической системе английского языка: / Автореферат дисс. ... канд. филол. наук / – Москва, 1967. –26 с.
- 38.Воробьева, О.И. Англоязычные сокращения чата как явление межкультурной коммуникации // – Витебск: Ученые записки УО "ВГУ им. П. М. Машерова". – 2013., Т. 16. – с. 136-143.
- 39.Воронина, Л.В. Категоризация мира в словообразовании немецкого языка / Л.В. Воронина // – Москва: Вестник Московского гос. областного ун-та. Серия Лингвистика. – 2010. – № 6. – с. 103-108.
- 40.Газизова, Р.Ф. Словообразование с позиций когнитивизма // Вестник Башкирского ун-та. – 2012. – Т. 17, № 1 (1). – с. 456-459.
- 41.Гальцева Г.Г. Типология и функционирование сокращенных слов в современном шведском языке: / Автореферат дисс. ... канд. филол. наук / – Ленинград, 1985. –27 с.
- 42.Голованова, Е.И. Когнитивное терминоведение /Е.И.Голованова. – Челябинск: Энциклопедия, – 2008. – 177 с.
- 43.Горшунов, Ю.В. О прагматических принципах употребления аббревиатур // Многомерность языка и науки о языке. –Бирск: Издание БПИ, – 2001. – с. 33-36.

- 44.Гяч, Н.В. Вопросы лексической аббревиации: (На материале немецкого и русского языков): / Автореферат дисс. ... канд. филол. наук/ – Ленинград, 1971. – 28 с.
- 45.Добиаш-Рождественская, О.А. История письма в средние века // Руководство к изучению латинской палеографии. – Москва, 1956. – с. 163-194.
- 46.Добросклонская, Т. Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. / Т. Г. Добросклонская. – Москва: ФЛИНТА, –2008. – 203 с.
- 47.Дроздова, Т.В. Терминообразование с позиций когнитивной лингвистики/ Г.В. Дроздова // – Челябинск: Вестник Челябинского гос. ун-та. Филология. Искусствоведение. –2013. – Вып. 84, № 31 (322). – с. 32-34.
- 48.Дубинец, Э.М. Лексикология современного английского языка: лекции и семинары/ Э.М. Дубинец. – Москва: Глосса-Пресс, 2002. – 192 с.
- 49.Дюжикова Е.А. Аббревиация сравнительно со словосложением: Структура и семантика: На материале совр. англ. яз.: /Автореферат дисс. ... докт. филол. наук / – Москва, 1997. – 50 с.
- 50.Дюжикова, Е.А. Аббревиация сравнительно со словосложением: Структура и семантика: На материале совр. англ. яз.: /Дисс. ... докт. филол. наук / – Москва, 1997. – 340 с.
- 51.Дюндик, Б.П. К вопросу об экономии в языке и речи // Проблемы синтаксиса английского языка. – Москва: Высшая школа, – 2007. – с. 139-151.
- 52.Елдышев, А.Н. Строение и мотивированность сокращенных слов: /Дисс. ... канд. филол. наук / – Москва,1995. –175 с.
- 53.Елькин, В.В. К вопросу о многоэтапной аббревиации // Некоторые проблемы грамматических категорий и семантики единиц языка. – Пятигорск: ППИ, – 2003. – с. 45-48.
- 54.Есперсен, О. Философия грамматики / О.Есперсен. – Москва: URSS, – 2002. –408 с.

55. Заботкина, В.И. Новая лексика современного английского языка / В.И. Заботкина. – Москва: Высшая школа, –1989. –128 с.
56. Зборовский, И.К. Сокращенно-сложные слова в литературном русском и украинском языках: / Автореферат дисс. ... канд. филол. наук. / – Ленинград, 1934. –32с.
57. Зубова, Л.Ю. К вопросу об особенностях и трудностях перевода английских сокращений // – Воронеж: Вестник Воронежского гос. ун-та. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2005. № 2. – с. 121-125
58. Иванова В.М. Современная аббревиатура // Актуальные проблемы русистики – Барнаул: БПИ, – 2002. – с. 12-15.
59. Каховская, Л.Ф. Аббревиатура как способ словообразования: / Автореферат дисс. ... канд. филол. наук / – Минск, 1980. – 24 с.
60. Кибрик, А.А. Дискурс // Энциклопедия “Кругосвет”/ А.А.Кибрик. – Электрон мэнбэ: www.krugosvet.ru.
61. Кононенко, А. П. Заимствованные сокращения как выражение экономии языковых средств (на материале английского и русского языков): / Автореферат дисс. ... канд. филол. наук / – Ростов-на-Дону, 2006. – 21 с.
62. Консервативная партия // <http://www.piooss/blog/party/58html>
63. Корнева Е.Ф Структура и семантика аббревиатур в терминологии маркетинга и интернет маркетинга французского языка// –Москва: Вестник МГОУ. Серия: Лингвистика. – 2015. №3. – с. 70-76.
64. Косарева, О. Г. Аббревиатура как одно из средств экономии и экспрессии речи (на материале современной прессы) // –Москва: Иностранные языки в школе. – 2004. № 2. – 85-89 с.
65. Косарева, О.Г. Аббревиация в языке современной прессы (на материале французского, английского и русского языков): / Дисс. ... канд. филол. наук/ – Тверь, 2003. – 203 с.

66. Костомаров, В.Г. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа / В.Г. Костомаров. – Москва: Педагогика-пресс, – 1994. – 247 с.
67. Костомаров, В.Г. Русский язык на газетной полосе / В.Г. Костомаров. – Москва: Изд-во Московского ун-та, – 1971. – 261 с.
68. Кострубина, С.А. Аббревиатуры английских и русских экономических терминов: контрастивный аспект // –Томск: Вестник ТГУ. 2017. – №418. – с. 30-35.
69. Куманщина, Е.И. Лингвокреативный аспект англоязычной массовой коммуникации: языковая игра в британских и североамериканских массмедиа: /Автореферат дисс. ... канд. филол. наук / –Волгоград, 2006. – 26 с.
70. Куткина, А.Ю. Аббревиация в современном политическом дискурсе // – Воронеж: Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация., – 2011. №1. – с. 130-132.
71. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
72. Лейчик, В.М. Люди и слова / В.М. Лейчик. – Москва: Знание, 1982. – 177 с.
73. Лойфман, Н.Я. О некоторых особенностях аббревиатур / Н.Я. Лойфман. – Волгоград: ЛЛТ, – 2000. – 453 с.
74. Маленова, Е.Д. Классификация английских медицинских сокращений / Е.Д. Маленова // Вопросы исследования и преподавания иностранных языков. – Омск: ОМПИ, 2001. - Вып. 3. – с. 104-108.
75. Манерко, Л.А. Субстантивные аббревиатурные единицы терминологического характера: На материале совр. англ. яз. // Словообразование и его место в курсе обучения иностранному языку. – Владивосток, ВГУ, 1988. – с. 65-73.

- 76.Манерова К. В. Сокращения в языке современной немецкой прессы: / Дисс. ... канд. филол. наук. / –СПб., 2005. – 206 с.
- 77.Манерова, К.В. Сокращение в языке современной немецкой прессы: /Автореферат дисс. ... канд. филол. наук. / – Москва, 2005. – 24с.
- 78.Мартине, А. Принцип экономии в фонетических изменениях / А. Мартине. – Москва: Высшая школа, –1963. – 241 с.
- 79.Муллагулова, Э.Ф. Способы и особенности образования аббревиатур в английском языке. Elektron mənbə: <https://school-science.ru/2/3/29640>
- 80.Мурычева А.С. Структурно-функциональные особенности конфронтирующих аббревиатур: на материале англо-американской периодики: /Автореферат дисс. ... канд. филол. наук/ – Москва, 1991. –15 с.
- 81.Мустафинова, Э.Р. Аббревиация в русском языке: когнитивный аспект. /Автореферат дисс. ... канд. филол. наук/ – Барнаул, 2001. – 20 с.
- 82.Никишина С.А. Аббревиатуры: генезис, словообразовательный статус, морфемная структура, тематические группы, употребление и прогнозы // <https://cyberleninka.ru/article/n/abbreviatury-genezis-slovoobrazovatelnyy-status-morfemnaya-struktura-tematicheskie-gruppy-upotreblenie-i-prognozy>
- 83.Остин, Дж.Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17/ Дж.Л. Остин, – Москва: Прогресс, – 1986. – с. 22-129.
- 84.Павлов, В.М. О мотивированности аббревиатур / В.М. Павлов // Материалы семинара по проблеме мотивированности языкового знака. – СПб.: Наука, – 2009. – 56 с.
- 85.Рахманова И.Ю. Варьирование в аббревиации в английском языке: /Автореферат дисс. ... канд. филол. наук / – Уфа, 2004. – 21 с.
- 86.Рухан, Г. Способы классификации аббревиатур в русской и турецкой лингвистике // –Москва: Преподаватель XXI век. –2012, №4. –с. 309-314
- 87.Сапогова Л.И. Сокращение как словообразовательный процесс в английском языке // Вопросы общего и романо-германского языкознания. –Уфа, –1965. Вып. 2. – с. 32-40.

- 88.Пиотровский Р. Г. Информационные измерения языка. /Р.Г. Пиотровский. – Ленинград: Наука, – 1968. – 117 с.
- 89.Сафонова, Н.Н. Диахронические связи аббревиатуры с языковой системой // Русский язык: вопросы теории и методики преподавания. – Сургут: СПИ, 2000. – с. 77-82.
- 90.Сегаль, М.М. Аббревиация и аббревиатуры в современном английском языке: /Автореферат дисс. ...канд. филол. наук/ –Ленинград, 1965. – 24 с.
- 91.Сергеева, Т.С. Аббревиатура в системе лексических сокращений // Филологические науки. Вопросы теории и практики. –2013. № 6. Ч. 2. – с. 174-179. // http://www.gramota.net/articles/issn_1997-2911_2013_6-2_47.pdf
- 92.Сергеева, Т.С. Аббревиатуры в современных англоязычных текстах массовой информации // Вестник ВятГУ. – 2015. №5. – с. 67-75.
- 93.Сергеева, Т.С. Аббревиатуры в современных англоязычных текстах массовой информации // – Тамбов: Филологические науки. Вопросы теории и практики, –2015. №6, – ч.11. – с. 69-78
- 94.Серль, Дж. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17 /Дж.Серль. – Москва: Прогресс, –1986. – с.170-194.
- 95.Солнышкина М.И. Особенности аббревиации в профессиональных подязыках / М.И. Солнышкина // –Казань: Учёные записки Казанский ГУ, 2002. –Т. 143. – с. 218-222.
- 96.Ступин, Л.П. Аббревиатуры и проблема их включения в толковые словари / Л.П. Ступин // Вопросы теории и истории языка. – СПб.: Наука, 2003. – 189 с.
- 97.Тибилова, М. И. Прагматический аспект употребления аббревиатур-инноваций в языке художественной литературы // Гуманитарные исследования. – 2010, № 1(33). – с. 113-119.
- 98.Тырыгина, В. А. Жанровая стратификация масс-медийного дискурса. – Москва: Книжный дом «Либроком». – 2010. – 320 с.
- 99.Филиппова, Л.С. Современный русский язык: Морфемика. Словообразование/ Л.С. Филиппова. – Москва: Флинта-Наука, – 2009. – 244 с.

100. Фуко, М. Археология знания/ М. Фуко.–Киев: Ника-Центр, –1996.– 416с.
101. Харитончик, З.А. Лексикология английского языка. – Минск: Вышэйшая школа, – 1992. – 197 с.
102. Хуснуллина, Ю. А. Структурно-семантическая и функциональная специфика аббревиатур компьютерного дискурса. /Автореферат дисс. ... канд. филол. наук/ – Москва, 2012. – 27 с.
103. Шадыко С. Аббревиатуры в русском языке (в сопоставлении с польским) ./Автореферат дисс. ... докт. филол. наук/–Москва, 2000. – 45 с.
104. Шаповалова, А. П. Аббревиация и акронимия в лингвистике / А.П. Шаповалова. – Ростов-на-Дону: Феникс, – 2003. – 84 с.
105. Шевченко М.И. Термины аббревиатурного происхождения в русском языке // Системы специальной коммуникации в современном русском языке/ М.И. Шевченко. – Днепропетровск: Изд. ДПИ, –1990. – с. 127-130.
106. Шевчук В.Н. Относительно статуса аббревиатур в английском языке и их перевода на русский язык / В.Н. Шевчук // Система языка и перевод: сб. науч. тр. –Москва, 1983. – с. 125-130.
107. Ярмашевич, М.А. Аббревиация в современных европейских языках: структурный, семантический и функциональный аспект. /Автореферат дисс. ... докт. филол. наук / – Саратов, 2004, –41 с.
108. Ярмашевич, М.Я. Влияние аналитизма на характеристики английского аббревиатурного слова // – Саратов: Филология. Журналистика – 2016. Т.16, вып. 1. – с.5-12

İngilis dilində

109. A comprehensive grammar of the English language. / R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech et al./ – London: Longman, – 1985. – 1779 p.

110. A comprehensive grammar of the English language. /R.Quirk, S. Greenbaum, G. Leech et al./–London: Longman Group Limited, 1985.– 1779p.
111. A Grammar of Contemporary English. / R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech et al./ –London: Longman, – 1972. – 1132 p.
112. Acronyms and Abbreviations Definitions Dictionary. URL: <http://www.all-acronyms.com/>
113. Algeo, J. The Acronym and Its Congeners //The First LACUS Forum, 1974 / Ed. A. and V. Makkai. – Columbia, SC: Hornbeam Press, –1975. – p. 217-234.
114. Baum, S.V. From 'Awol' to 'Veep': The Growth and Specialization of the Acronym // American Speech. –1955. №30. – p. 103-121
115. Baum, S.V. The Acronym, Pure and Impure // American Speech. –1962. № 37. –p. 48-50
116. Bednarek, M. Evaluation in Media Discourse: Analysis of a Newspaper Corpus. / M. Bednarek/–London: Bloomsbury Publishing PLC,–2009.– 272 p.
117. Bryant, M.M. Blends are Increasing // American Speech. –1974. – v. 49 (3/4), – p. 163-184.
118. Cannon G. Abbreviations and acronyms in English word-formation. // American Speech – 1989. – v. 64/2: – p. 99-127.
119. Cannon, G. English Abbreviations and Acronyms in Recent New-Words Dictionaries // BudaLEX'88 proceedings. – Budapest, – 1990. – p. 169-175.
120. Cannon, G. Source // American Speech, –1989. – v. 64. No. 2. – 127 p.
121. Collins Cobuild Advanced Learner's English Dictionary. New Digital Edition: – HarperCollins Publishers, –2008. – 1968 p.
122. Cook, G. The Discourse of Advertising / G. Cook. – London: Routledge, – 1992. – 251 p.
123. Crystal, D. English as a global language / D. Crystal. – Cambridge: Cambridge university press, – 2004. – 212 p.
124. Fairclough, N. Media Discourse: Language and Globalization. / N. Fairclough – London: Routledge, – 2006. – 200 p.

125. Fandrych, I. Non-morphematic Word-formation Processes: A multi-Level Approach to Acronyms, Blends, Clippings and Onomatopoeia // NAWA Journal of Language and Communication. – 2007. – v. 1, No 1, – p. 147-158
126. Gippy tummy // <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/gippy-tummy>
127. Gruni, J. E. Excellence in Public Relations and Communication Management / J. E. Gruni. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, –1992. – 422 p.
128. Harman, G. Cognitive science // The making of cognitive science: essays in honor of George A. Miller. – Cambridge (Mass), – 1988. – p. 258-268.
129. Heller, L.G. Parametric linguistics. / L.G.Heller, J.Macris. –The Hague; Paris, – 1967. –336 p.
130. Henle, P. Language, thought and culture / P. Henle. – MI: University of Michigan Press, – 2008. – 542 p.
131. Hoey, M. Lexical priming. A new theory of words and language / M. Hoey. – London & New York: Routledge, –2005. – 398 p.
132. Jalilzada A. The place of abbreviation in media discourse. // Deutsche internationale Zeitschrift für zeitgenössische Wissenschaft / German International Journal of Modern Science, Germany, – 2022, №32, – p. 61-64.
133. Kirby, W. Military Abbreviations. / W. Kirby. –New York: Appleton, – 1918. – 82 p.
134. Kreidler, Ch. W. Creating New Words by Shortening // Journal of English Linguistics, –1991. v. 13. – p. 24–36.
135. Marchand, H. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. / H. Marchand. – Wiesbaden, – 1966. – 430 p.
136. McCartur, T. The Cult of Abbreviation // English Today. –1988. No.15. – p. 36-42
137. McCully, C.B., Holmes, M. Some Notes on the Structure of Acronyms // Lingua. –1988, No.74. –p. 27-43.

138. Merriam-Webster // Elektron mənbə: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/abbreviations>
139. Polmar, N. Dictionary of military abbreviations. / N.Polmar. – Naval Institute Press, – 1994. – 307 (xiii) c.
140. Rodriguez F. Remarks on the Origin and Evolution of Abbreviations and Acronyms / F. Rodriguez, G. Cannon. // English historical linguistics: Papers from the 7 Intern, conf. on English historical linguistics, Valencia, 22-26 Sept. 1992.– Amsterdam: Philadelphia, – 1994. – p. 261-272.
141. Soudek, L.I. The Relation of Blending to English Word-Formation: Theory, Structure and Typological Attempts // Proceedings of the Twelfth International Congress of Linguists, Vienna, August 28-September 2, 1977, Wolfgang Dressler (ed.), –1978. – p. 462-466.
142. Stern, G. Meaning and Change of Meaning: With Special Reference to the English Language. / G.Stern. –Göteborg, –1931. – 314 p.
143. Sunden, K. Contributions to the Studies of Elliptical Words in Modern English. / K.Sunden – Uppsala, –1984. – 49 p.
144. The Concise Oxford Dictionary of Current English. / H.W.Fowler. eds. H.W. Fowler, D.Thompson, F.G.Fowler/ –Oxford: Clarendon Press, –1995. – 1673 p.
145. Van Dijk, T. A. Handbook of discourse analysis //Discourse and dialogue. 1985. Elektron mənbə: https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4966482/mod_resource/content/1/van_DIJK_Critical_Discourse_Analysis.pdf

Başqa dillərdə

146. Gramley, St. Das moderne Englisch./ St.Gramley, K.M.Pätzold – Paderborn: Ferdinand Schyningh, –1985. – 430 p.
147. Hofrichter, W. Zu Problemen der Abkürzung in der Gegenwartssprache./ W. Hofrichter. –Berlin, –1977. – 176 p.

148. Kobrel-Trill, D. Das Kurzwort im Deutschen: eine Untersuchung zu Definition, Typologie und Entwicklung. / D.Kobrel-Trill. – Tübingen: Niemeyer, – 1994. – 265 p.
149. Steinhauer, A.D. Das Wörterbuch der Abkürzungen. / A.D.Steinhauer. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, – 2005. – 480 p.
150. Steinhauer, A. Kürze im deutschen Wortschatz // Linguistik: Impulse und Tendenzen. Sprachliche Kürze. Konzeptuelle, strukturelle und pragmatische Aspekte / J.A. Hrsg. Bär, Th. Roelcke, A. Steinhauer. – Berlin: Walter de Gruyter, – 2007. – pp. 131-158.
151. Courrieu, P. Strategies d'Abreviation de mots Franchais // L'année psychologique. –1988. vol. 88, n°1. – pp. 47-63.

Mənbələr

152. ‘If we don’t act now it will be too late’, warns Johnson ahead of Cop26 // <https://www.theguardian.com/environment/2021/oct/29/boris-johnson-cop26-climate-warning-rome-g20-dont-act-now-too-late>
153. Boris Johnson and Emmanuel Macron come face to face... // <https://www.mirror.co.uk/news/politics/boris-johnson-emmanuel-macron-come-25335784>
154. Covid crisis leaves Sri Lanka on brink of bankruptcy // <https://www.theguardian.com/world/2022/jan/02/covid-crisis-sri-lanka-bankruptcy-poverty-pandemic-food-prices>
155. E.ON // <https://ru.wikipedia.org/wiki/E.ON>
156. Ed Miliband's policy guru set to quit for Birmingham mayoral race // <https://www.dailymail.co.uk/news/article-2122466/Liam-Byrne-Ed-Milibands-policy-guru-set-quit-Birmingham-mayoral-race.html>
157. Extradition treaty // <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/law-and-order/9174104/Extradition-treaty-with-US-needs-radical-overhaul-say-MPs.html>

158. Fabrice Muamba tweets could land Twitter 'troll' in prison. // <https://www.theguardian.com/football/2012/mar/19/fabrice-muamba-twitter-troll-prison>
159. Fauci: hospitalization figures a better guide to Omicron than case count // <https://www.theguardian.com/us-news/2022/jan/02/fauci-covid-omicron-hospitalizations-case-count>
160. FT.com T&Cs // <https://help.ft.com/legal-privacy/terms-and-conditions/>
161. Furious response from DUP over Northern Ireland protocol // <https://www.theguardian.com/uk-news/2021/dec/18/furious-response-from-dup-over-northern-ireland-protocol>
162. futbolka // www.beautynet.ru
163. Heavy snow could blanket London before the end of January as winter bites back // <https://www.thesun.co.uk/news/17331774/uk-weather-snow-ice-fog-winter-forecast/> (15 Jan 2022)
164. Howden, D. Annoyance at Kony2012 is futile – I should know // <https://www.independent.co.uk/voices/commentators/daniel-howden-annoyance-at-kony2012-is-futile-i-should-know-7594937.html>
165. I see domestic abuse everywhere. // <https://www.theguardian.com/social-care-network/2015/oct/23/i-see-domestic-abuse-everywhere-but-people-still-dont-understand-what-it-is>
166. More than 137,000 new Covid cases... // <https://www.theguardian.com/world/2022/jan/02/more-than-137000-new-covid-cases-reported-in-england-and-wales-on-sunday>
167. Motel // <https://en.wikipedia.org/wiki/Motel>
168. New studies reinforce belief that Omicron is less likely to damage lungs // <https://www.theguardian.com/world/2022/jan/02/new-studies-reinforce-belief-that-omicron-is-less-likely-to-damage-lungs>
169. NI peace architect accuses Boris Johnson of 'casual political vandalism' // <https://www.theguardian.com/uk-news/2022/jan/02/ni-peace-architect-accuses-boris-johnson-of-casual-political-vandalism>

170. Npower // https://wiki2.org/en/Npower_United_Kingdom
171. Whistleblower warns baffling illness affects growing number of young adults in Canadian province // <https://www.theguardian.com/world/2022/jan/02/neurological-illness-affecting-young-adults-canada>
172. The Independent. 19.03.2012, p.28
173. The Independent. 19.03.2012, p.66
174. The Independent, 29.03.2012, p.39.
175. The Independent. 29.03.2012, p.33
176. The Independent, 29.03. 2012, p.3
177. The Independent, 29.03. 2012, p.17
178. The Independent. 29.03.2012, p.6
179. The Independent. 29.03.2012, p.70
180. The Independent. 29.03.2012, p.71
181. The Independent, 29.03.2012, p.60
182. The Independent, 29.03.2012, p.1
183. The Independent, 29.03. 2012, p.21
184. The Independent, 29.03. 2012, p.5
185. The Daily Mail, 29.03.2012, p.33
186. The Daily Mail. 30.03.2012, p.13
187. The Daily Mail, 30.03.2012, p.69
188. The Daily Mail, 30.03.2012, p.29
189. The Daily Mail, 30.03.2012, p.19
190. The Daily Mail, 30.03.2012. p.14
191. The Daily Mail, 30.03.2012. p.98
192. The Daily Mail, 30.03.2012, p.10
193. The Daily Mail, 30.03.2012, p.23
194. The Daily Mail, 30.03.2012, p.9
195. The Daily Mail, 30.03.2012, p.2
196. The Daily Mail, 30.03.2012, p.9
197. The Daily Mail, 30.03.2012, s.99

198. The Daily Mail. 30.03.2012, p.11
199. The Daily Mail, 30.03.2012, s. 2
200. The Daily Mail. 30.03.2012, p.15
201. The Daily Mail, 30.03.2012, p.8
202. The Daily Mail, 30.03.2012, p.24
203. The Daily Mail, 30.03.2012, p.48.
204. The Daily Mail. 30.03.2012, p.24
205. The Daily Mail, 30.03.2012, p.61
206. The Daily Mail, 30.03.2012. p.22
207. The Daily Mail, 24.07.2016, p.10
208. The Daily Mail, 17.05.2018, p.21
209. The Times. 30.07.2012, p.3
210. The Times. 30.07.2012, p.27
211. The Times, 30.07.2012. p.28
212. The Times, 30.07.2012, p.1
213. The International Herald Tribune, 08.08.2012, p.13
214. The International Herald Tribune, 08.08.2012, p.8
215. The International Herald Tribune, 01.10.2013, p.17
216. The International Herald Tribune, 01.10.2013, p.20
217. The Herald Tribune, 01.10.2013, p.14
218. The Herald Tribune, 01.10.2013, p.5
219. The Herald Tribune, 01.10.2013, p.6
220. The Los Angeles Times, 18.07.2016, p.68
221. Biden says he's convinced Putin has decided to invade // [https://www.washingtonpost.com/ world/2022/02/18/russia-ukraine-updates/](https://www.washingtonpost.com/world/2022/02/18/russia-ukraine-updates/)